

શ્રીકૃષ્ણાય નમઃ ।

શ્રીમદ્વિદ્ઠલેશ્વર પ્રભુચરણ વિરચિતં

શ્રીભક્તિહંસઃ

શ્રીમદ્ધુનાથપ્રણીતયા ભક્તિતરંગિણ્યા શ્રીમત્પુરુષોત્તમપ્રણીતેન
તત્તીર્થેન તૈરેવ પ્રણીતેન સ્વતન્ત્રેણ વિવેકેન ચ સજ્જતઃ ।

(વ્યાખ્યાત્રયાનુગતઃ, ગુર્જરાનુવાદસહિતઃ)

અનુવાદક : શાસ્ત્રીજી છગનલાલ અમરજી

આધસંપાદક : ગો. વા. શ્રીભલભદ્ર શર્મા

દ્વિતીયાવૃત્તિસંપાદક : પ. ભ. બ્રહ્મર્ષિ ડો. શ્રીકેશવરામ ડા. શાસ્ત્રી

❖ દ્વિતીય આવૃત્તિના પ્રકાશક ❖

શ્રીપુષ્ટિમાર્ગીય યુવક પરિષદ-મુંબઈ-૨.

❖ વર્તમાન આવૃત્તિ, પ્રકાશક અને સંપાદક ❖

શ્રી વૈષ્ણવ મિત્ર મંડળ, મુંબઈ (વિદ્યાર્થી આવૃત્તિ વિભાગ),

એ/૧૧, ૩૦૦, શંકરશેઠ બ્લોકસ,

જાવજી દાદાજી રોડ, નાનાચોક, મુંબઈ ૪૦૦ ૦૦૭.

ફોન : ૦૨૨-૨૨૪૦ ૪૧૯૧/૫૬૩૧ ૭૭૭૫

ટેલી : ૦૨૨-૨૩૮૮ ૦૯૪૪/૨૩૮૬ ૪૪૪૦

તૃતીય આવૃત્તિ જુન, ૨૦૦૩

પ્રકાશન સહયોગ સેવા : રૂ. ૧૦૦/-

Rs. 100/- (પોસ્ટેજ અલગ)

પૃષ્ઠ : ૧૬૮ + ૪

પ્રત : ૧૦૦.

વિ. સં.

૨૦૫૯

ઈ. સ.

૨૦૦૩

વલ્લભાબ્દઃ

૫૨૫

શ્રીકૃષ્ણાય નમઃ ।

શ્રીમદ્વિદઠલેશ્વર પ્રભુચરણ વિરચિતં

શ્રીભક્તિહંસઃ

શ્રીમદ્વિદ્યાનાથપ્રણીતયા ભક્તિતરંગિણયા શ્રીમત્પુરુષોત્તમપ્રણીતેન
તત્તીર્થેન તૈરેવ પ્રણીતેન સ્વતન્ત્રેણ વિવેકેન ચ સજ્જતઃ ।

(વ્યાખ્યાત્રયાનુગતઃ, ગુર્જરાનુવાદસહિતઃ)

અનુવાદક : શાસ્ત્રીજી છગનલાલ અમરજી

આધસંપાદક : ગો. વા. શ્રીભલભદ્ર શર્મા

દ્વિતીયાવૃત્તિસંપાદક : પ. ભ. બ્રહ્મર્ષિ ડો. શ્રીકેશવરામ કા. શાસ્ત્રી

❖ દ્વિતીય આવૃત્તિના પ્રકાશક ❖

શ્રીપુષ્ટિમાર્ગીય યુવક પરિષદ-મુંબઈ-૨.

❖ વર્તમાન આવૃત્તિ, પ્રકાશક અને સંપાદક ❖

શ્રી વૈષ્ણવ મિત્ર મંડળ, મુંબઈ (વિદ્યાર્થી આવૃત્તિ વિભાગ),

એ/૧૧, ૩૦૦, શંકરશેઠ બ્લોકસ,

જાવજી દાદાજી રોડ, નાનાચોક, મુંબઈ ૪૦૦ ૦૦૭.

ફોન : ૦૨૨-૨૨૪૦ ૪૧૯૧/૫૬૩૧ ૭૭૭૫

ટેલી : ૦૨૨-૨૩૮૮ ૦૯૪૪/૨૩૮૬ ૪૪૪૦

❖ તૃતીય આવૃત્તિ ❖ જુન, ૨૦૦૩ ❖

પ્રકાશન સહયોગ સેવા : રૂ. ૧૦૦/-

Rs. 100/- (પોસ્ટેજ અલગ)

પૃષ્ઠ : ૧૬૮ + ૪

પ્રત : ૧૦૦

વિ. સં.

૨૦૫૯

ઈ. સ.

૨૦૦૩

વલ્લભાબ્દઃ

૫૨૬

શ્રી વૈષ્ણવ મિત્ર મંડળ, મુંબઈ નીચેની વ્યક્તિઓ અને સંસ્થાઓનો આભાર માને છે.

- ૧) પૂ. પા. ગો. શ્રીશ્યામમનોહરજી મહારાજ (પાર્લા-કિશનગઢ).
- ૨) શ્રીપુષ્ટિમાર્ગીય યુવક પરિષદ - મુંબઈ-૨.
- ૩) ગો. વા. શ્રીબલભદ્ર શર્મા, (મુંબઈ, મોટા મંદિર).
- ૪) ગો. વા. શાસ્ત્રીજી છગનલાલ અમરજી.
- ૫) પ. ભ. શ્રીજયેન્દ્રભાઈ સોની (કાંદિવલી).
- ૬) પ. ભ. શ્રીપરેશભાઈ મધુભાઈ શાહ (કાંદિવલી).
- ૭) પ. ભ. શ્રીહિતેન્દ્રભાઈ મધુભાઈ શાહ (કાંદિવલી).
- ૮) પ. ભ. શ્રીમધુભાઈ શાહ (કાંદિવલી).
- ૯) પ. ભ. શ્રીશશિકાન્તભાઈ લીમડી (મુંબઈ, યુ. એસ. એ.).
- ૧૦) પ. ભ. બ્રહ્મર્ષિ ડો. શ્રીકેશવરામ કા. શાસ્ત્રી (અમદાવાદ).
- ૧૧) પ. ભ. શ્રીમનોહરભાઈ શ્રોફ

પ્રકાશિત ગ્રન્થો

- ૧) સિદ્ધાન્તમુક્તાવલી - નવેમ્બર, ૨૦૦૨, (૨ જી આવૃત્તિ, એપ્રિલ, ૨૦૦૩).
- ૨) બાલબોધ: - ફેબ્રુઆરી, ૨૦૦૩.
- ૩) ભક્તિહેતુનિર્ણય: - માર્ચ, ૨૦૦૩, (૨ જી આવૃત્તિ, એપ્રિલ, ૨૦૦૩).
- ૪) શુદ્ધાદ્વૈતમાર્ત્તણ્ડ (એપ્રિલ, ૨૦૦૩).
- ૫) Shrimad Vallabhacharya & His Bhakti Sect (April, 2003).
- ૬) શુદ્ધાદ્વૈતબ્રહ્મવાદ (એપ્રિલ, ૨૦૦૩).
- ૭) બ્રહ્મવાદ (એપ્રિલ, ૨૦૦૩).
- ૮) શ્રીભક્તિહંસ: (જુન, ૨૦૦૩).

આગામી પ્રકાશનો - પ્રકાશન સહયોગીઓ પર આધારિત.

- ૧) શ્રીયમુનાષ્ટકમ્ (જુન, ૨૦૦૩)
- ૨) શ્રીગાયત્રીભાષ્યમ્ (જૂલાઈ, ૨૦૦૩)
- ૩) Shrimad Vallabhacharyaji-His Philosophy & Religion, (July, 2003).

❖ વર્તમાન આવૃત્તિના પ્રકાશન સહયોગીઓ ❖

૧) પ. ભ. શ્રીમતી સ્વાતિ હિતેન્દ્ર શાહ	રૂ. ૨,૫૦૦/-
૨) પ. ભ. શ્રીનવનીતલાલ મોહનલાલ ગાંધી	રૂ. ૧,૦૦૦/-
૩) પ. ભ. શ્રીચંદ્રકાંત એન. શાહ	રૂ. ૨,૫૦૦/-

કુલ રૂ. ૬,૦૦૦/-

સંપાદકીય

આજથી પિસ્તાળીસ વર્ષ ઉપર ‘કવિકાવ્યરત્નાકર-કવિયૂડામણિ-શુદ્ધાદ્વૈતભૂષણ-કવિરત્ન’ પ. ભ. ગો. વા. ભટ્ટ શ્રી બલભદ્ર શર્માજીએ મોટા પરિશ્રમે શ્રી ગુસાંઈજીના પંચમકુમાર શ્રીરઘુનાથજીની રચેલી ‘ભક્તિતરંગિણી’ અને દશદિગંતવિજયી ગો. શ્રી પુરુષોત્તમજીની બે ટીકાઓ- ‘તીર્થ’ અને ‘વિવેક’ સાથે પરમકૃપાળુ શ્રીવિક્રલનાથ-ગુસાંઈજીએ રચેલા ‘ભક્તિહંસઃ’ નું વિવિધ હસ્તપ્રતો મેળવી શાસ્ત્રીય રીતે સંપાદન કર્યું હતું, જેમાં ‘ભક્તિહંસઃ’ ની ત્રણ પ્રત, ‘ભક્તિતરંગિણી ટીકા’ ની ચાર પ્રત, એના ઉપરના ‘તીર્થ’ ની બે પ્રત, અને સ્વતંત્ર ટીકા ‘વિવેક’ ની ત્રણ પ્રત મેળવી ઉપયોગ કર્યો હતો. બહુ શ્રમથી તૈયાર કરેલું અને “શુદ્ધાદ્વૈત સિદ્ધાંત કાર્યાલય-બડા મંદિર”- મુંબઈ તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલું આ સંપાદન વર્ષો સુધી સાંપ્રદાયિક તેમજ ઈતર અભ્યાસી-વર્ગને ઉપકારક નીવડ્યું હતું. એની નકલો ખૂટી ગયાને પણ ઘણાં વર્ષ થયા. પૂ. પા., વિ. ધુ. ગોસ્વામિવર્ય શ્રી દીક્ષિતજી મહોદયની આજ્ઞા એનું નવું સંસ્કરણ પ્રસિદ્ધિમાં મૂકવાની થતાં શ્રીપુષ્ટિમાર્ગીય યુવક પરિષદ-મુંબઈ દ્વારા આ કાર્ય પાર પાડવામાં આવ્યું છે. સંસ્કૃત ભાષા ન જાણનારને પણ આ ગ્રંથ સમજાય એ માટે-વર્ષો પૂર્વે નડિયાદના પ. ભ. ગો. વા. શ્રી. ત્રિભુવનદાસ પીતાંબરદાસ શાહે વે. શા. સં. ગો. વા. શ્રી છગનલાલ અમરજી શાસ્ત્રીજી દ્વારા તૈયાર કરાવી છપાવેલા ગુજરાતી અનુવાદને પણ સામેલ કરવામાં આવ્યો છે. સં. ટીકાઓ સાથે તો ‘ભક્તિહંસઃ’ અસલ મુજબ છપાય એની પૂરી કાળજી રાખવામાં આવી છે. ‘અનુવાદ’ પણ જોડણીશુદ્ધ કરી છપાવવામાં આવ્યો છે. એનું પુનઃ સંપાદન મારા દ્વારા સિદ્ધ કરાવી પૂ. પા. મહારાજશ્રીએ તેમજ પુ. યુ. પરિષદે મને સેવાની જે તક આપી છે તેને માટે મારી જાતને કૃતાર્થ માનું છું. આ સંપાદનમાં જે ગુણ હોય તે પૂર્વના છે, જે નવા દોષ થયા હોય તે મારા છે. સુજ વાચકો એને ગુણજ્ઞ દષ્ટિથી નિહાળશે એવી વિજ્ઞાપ્તિ.

મધુવન, એલિસબ્રિજ,

અમદાવાદ-૬ તા. ૧૫-૭-૬૦

}

વૈષ્ણવચરણરજોમિલાષી

કેશવરામ કા. શાસ્ત્રીનાં

સાદર ભગવત્સ્મરણ

ઐતિહાસિકમ્

શ્રીમદ્પ્રભુચરણનું પ્રાકટ્ય વર્ષ વિ. સં. ૧૫૭૨ છે.

શ્રીમદ્દુનાથચરણનું પ્રાકટ્ય વર્ષ વિ. સં. ૧૬૧૧ છે.

શ્રીમદ્પુરુષોત્તમચરણનું પ્રાકટ્ય વર્ષ વિ. સં. ૧૭૧૪ છે.

વિષયાનુક્રમ :

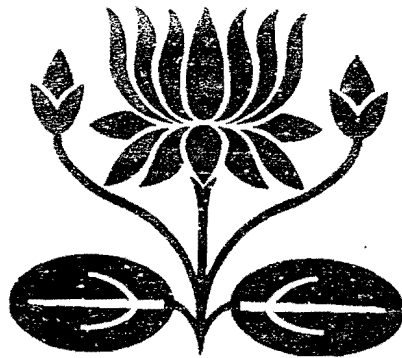
‘બોલ્ડ’ શબ્દો મુખ્ય ગ્રન્થનું પ્રયોજન અને અર્થ સમજાવે છે.

‘મ’ શ્રીમદ્દુનાથચરણકૃતની ‘ભક્તિતરંગિણી’ ટીકા દર્શાવે છે.

‘વિ’ શ્રીપુરુષોત્તમજી પ્રણીત ‘વિવેક’ દર્શાવે છે.

‘તી’ શ્રીપુરુષોત્તમજી પ્રણીત ‘તીર્થ’ દર્શાવે છે.

વિષયાનુક્રમ: વાંચવાથી વાચકને ‘ભક્તિહંસ:’ ગ્રન્થ સમજવામાં સુગમતા પડે છે.

विषयानुक्रमः ।

मङ्गलम्	...	...	...	...	...	...	१	१
मङ्गलान्तरम्	...	...	...	...	...	...	२	२
ग्रन्थप्रयोजनम्	...	...	...	(भ)	...	...	१	१
ग्रन्थप्रयोजनम्	...	...	...	(वि)	...	...	१	२
प्रथममङ्गलप्रयोजनम्	...	...	...	(ती)	...	...	१	१
द्वितीयमङ्गलप्रयोजनम्	...	...	...	(ती)	...	...	२	२
भक्तेरनन्यत्वम् ...	...	...	...	(वि)	...	...	२	२
प्राथमिकी कक्षा	...	...	...	(वि)	...	...	२	२
द्वितीया कक्षा	...	...	...	(वि)	...	...	३	३
वैदिक्या दीक्षायाः पृथङ्निर्देशे बीजम्	...	...	...	(ती)	...	...	३	३
अर्चनादीत्यादिपदेन जपसङ्ग्रहे हेतुः	...	...	...	(ती)	...	...	३	३
ग्रन्थारम्भसमर्थनम् ...	...	...	...	(भ)	...	...	३	५
आत्मपदस्य विष्णौ विशिष्य शक्तिः	...	...	...	(ती)	...	...	४	४
मङ्गलान्तरप्रतिज्ञातार्थे पूर्वपक्षः	...	...	...	...	...	...	५	५
तत्राऽनुमानप्रयोगः	...	...	...	(वि)	...	...	५	५
प्रतिवादिनमाक्षिप्य प्रतिज्ञातमुपपादयितुमारम्भः	...	...	...	...	...	...	५	५
नायमात्मेति श्रुतिपदवाक्यार्थविचारेण प्रकृतसिद्धिः	...	...	...	...	...	...	६	९
प्रवचनादिपदानामर्थः ...	...	...	...	(वि)	...	...	६	६
प्रवचनादिपदानामुपलक्षकत्वविवरणम्	...	...	...	(ती)	...	...	६	६
उपलक्षकत्वलक्षणम्	...	...	...	(वि)	...	...	६	७
प्रवचनादिपदानामुपलक्षकत्वनिरूपणम्	...	...	...	(वि)	...	...	७	७
वरणोक्तेस्तात्पर्यम्	...	...	...	...	...	...	७	८
अनुग्रहस्य महापुरुषानुग्रहानुमेयत्वे प्रयोगः	...	...	...	(ती)	...	...	७	७
प्रत्यनुमानेन पूर्वोक्तस्य हेत्वाभासत्वम्	...	...	...	(वि)	...	...	८	८
फलत्वेन विधिसम्बन्धस्य निरासः...	...	...	...	...	...	...	८	८
विधेयत्वेन विधिसम्बन्धस्य निरासः	...	...	...	...	...	...	८	९
उद्देश्यत्वेन भगवतः सम्बन्धो विभूतिरूपेण न साक्षात्	...	...	...	...	...	...	९	१४
जीवमात्रस्य भगवद्भजनमिष्टमिष्टसाधनञ्च	...	...	...	...	...	...	९	१०

रामगोपालादिमन्त्राणां तद्विरुद्धत्वम्	...	...	...	११	११
सर्वोपास्यत्वलक्षणसम्बन्धस्य सर्वाङ्गीकार्यत्व-					
मनुग्रहपर्यवसायित्वञ्च (भ)	...	...	...	९	१०
तन्निरूपणम्	...	...	(ती)	...	९ ११
भगवतो विध्युद्देश्यत्वशङ्कायां प्रमाणतया प्रयोगोपन्यासः	...	(वि)	...	९	९
आमिक्षाधिकरणन्यायेन श्रवणादीनां रूपभेदाद्भेदोपपादनम्	...	(ती)	...	१२	१२
नामाद्यभेदेऽपि पदार्थभेदः शास्त्रीय इत्यत्र शिवपुराणाद्युपन्यासः	(ती)	...	...	१२	१३
उद्देश्यत्वेन विभूतेरेव सम्बन्धे प्रमाणतया प्रत्यनुमानम्	...	(वि)	...	१३	१३
मन्त्रशास्त्रीयमन्त्रप्रकाश्यत्वं पुरुषोत्तमस्य न सिद्ध्यतीति प्रतिपादनाय					
हेतोर्विभूतिसाधारण्येन व्यभिचारित्वमित्यत्र शिवपुराणाद्युपन्यासः	(वि)	...	...	१३	१४
फलविलम्बफलाभावौ विध्यपराधनिबन्धनाविति					
पुरुषोत्तमस्योद्देश्यत्वं निर्बाधमिति शङ्कायां तन्निरासः	...	...	...	१४	१६
गोपालोपासनाया भगवदुद्देश्यकत्वशङ्कायां तत्समाधानम्	...	...	...	१६	२३
मन्त्रोपासनायां भक्तिपदस्य तदधिष्ठातरि च					
पुरुषोत्तमपदप्रयोगस्य गौणत्वम्	...	...	(ती)	...	१८ १९
मन्त्रोपासनायां भक्तिपदस्य तदधिष्ठातरि च पुरुषोत्तमपदस्य गौणत्वम्	(वि)	...	...	१८	१९
भक्तियोगस्य सर्वानर्थोपशामकत्वं गोपालो-					
पासनायाश्च तदभावः	...	...	...	...	१९ २०
पुरुषोत्तमस्य सर्वत्र सर्वनमस्यत्वं विभूतेश्च शूद्रप्रतिष्ठा-					
पितमूर्त्तौ ब्राह्मणानभिवन्दनीयत्वम्	...	...	...	२०	२१
तत्तद्देवताया मन्त्राधीनत्वं पुरुषोत्तमस्य च					
मन्त्राद्यनधीनत्वं भक्तिमात्राधीनत्वञ्च	...	...	...	२२	२२
सर्वमर्चनपुरश्चरणादिकं भगवदीयत्वा-					
द्भक्तिरूपमिति शङ्कायां तत्समाधानम्	...	...	...	२३	३०
फलभेदाद्भक्तिपूजयोः स्वरूपभेदः	...	...	...	२४	२५
फलभेदात्स्वरूपभेदो भवतीत्यर्थे कर्मभेदाध्याये यावज्जीवपादारम्भे					
विचारितस्य नित्यकाम्याग्निहोत्रप्रयोगभेदस्य तत्साधकतयोपन्यासः	(ती)	...	...	२५	२६
फलभेदात्स्वरूपभेदे नित्यकाम्याग्निहोत्रप्रयोगभेदोदाहरणम्	(वि)	...	...	२५	२६
पूजा साधनं भक्तिः फलम्	...	...	...	२५	२७
पूजाप्रकरणे भगवतो भक्तियोगफलकत्वनिरूपणतात्पर्यम्	...	...	...	२७	२७
भक्तिसाध्यं नेतरसाध्यमितरसाध्यं भक्तेरानुषङ्गिकम्	...	...	...	२७	२७

भक्तेः कल्पतरुस्वभावत्वम्	२७	२८
मन्त्रजपादेर्न भक्तित्वं किन्तु तत्साधनत्वम्	२८	२९
भगवदर्थं पूजा न भक्तिः किन्तु भक्ति- फलिका । भक्तिपदप्रयोगस्तु तत्रौपचारिकः	२९	३०
पूजायाः पुरुषोत्तमविषयकत्वाभावः	३०	३१
यमेवेति श्रुतावनुपपत्तेर्निरासः	३१	३२
यमेवेति श्रुत्या भक्तियोगप्रवृत्तिर्न स्यादिति शङ्कापरिहारः	३२	३३
मर्यादापुष्टिभेदेन वरणद्वैविध्यम्	३३	३५
कर्माङ्गतया क्रियमाणो विष्णुस्मरणादिर्न भक्तिः	३५	३५
कर्माङ्गस्य विष्णुस्मरणादेर्भक्तित्वे मार्गत्रयोक्तिर्बाध्येत ... (ती)	३५	३५
कर्माङ्गस्य विष्णुस्मरणादेर्भक्तित्वे सति ज्ञानादिमार्गेनिष्ठं त्रित्वं नोपपद्येत ... (वि)	३५	३५
कर्ममार्गस्य विभूतिपरत्वम्	३५	३६
भगवदिच्छया कर्मकरणे भक्तस्याऽनन्यत्वं न भज्यते ...	३६	३८
अन्यथा स्वामिद्रोहप्रसङ्गः ... (भ)	३६	३८
विभूतिपरत्वमेव कर्ममार्गस्येत्यत्र विशिष्य विचारः ... (ती)	३६	३६
अनन्यत्वनिर्वचनम् ... (वि)	३६	३८
कर्ममार्गस्य विशिष्य विभूतिपरत्वसमर्थनम् ... (वि)	३७	३८
विभूतिपराणां तत्सायुज्यं परमफलम्	३८	४०
ज्ञानमार्गस्य विभूतिपरता	४०	४०
अक्षरपुरुषोत्तमयोर्भेदः	४०	४०
सकामकर्मणोऽनिष्टपर्यवसायिता	४०	४१
नवविधभक्तिपठितायाः पूजाया भक्ति- त्वशङ्कायां समाधानम्	४२	५७
श्रवणादिनवकलक्षणम् ... (ती)	४२	४२
कर्ममार्गीयः श्रवणादिः	४४	४४
अर्थकामपूजार्थं विहितत्वेन कृतस्याऽपि श्रवणादेः कर्ममार्गीयत्वम्	४४	४४
वृत्त्यर्थं कृतस्य कृषिकल्पत्वं पापावहत्वञ्च	४४	४४
उद्धृतगङ्गाजलस्याऽपि शौचार्थिना स्पर्शः पापावहः ... (ती)	४४	४५
उद्धृतगङ्गाजलस्पर्शेऽपि शौचार्थिनः पापम् ... (वि)	४५	४४
ज्ञानमार्गीयः श्रवणादिः	४५	४६
उपासनामार्गीयः श्रवणादिः	४६	५०

एतस्य प्रमाणानुगृहीतत्वप्रदर्शनम्	...	...	(ती)	...	४७	४८
अत्र प्रमाणानुग्रहप्रदर्शनम्	...	...	(वि)	...	४६	४७
अयमेव वैष्णवमार्गः	...	...	...	...	४७	५०
उपासनामार्गीय एवाऽधिकारी प्राकृतो भक्तः	...	...	...	...	४९	५०
प्रावाहिकभक्तिरूपः श्रवणादिः	...	...	...	...	५०	५१
प्रावाहिकत्वोक्तेराशयः	...	...	(भ)	...	५१	५१
प्रावाहिकत्वोक्तेराशयः	...	...	(ती)	...	५१	५१
प्रावाहिकत्वोक्तेराशयः	...	...	(वि)	...	५२	५२
मर्यादाभक्तिरूपः श्रवणादिः	...	...	...	...	५१	५३
तद्विवरणम्	...	...	(ती)	...	५३	५४
तद्विवरणम्	...	...	(वि)	...	५२	५३
सम्प्रदायरीतिकमात्मनिवेदनं भगवत्सम्मतम्	...	...	(ती)	...	५४	५४
सम्प्रदायरीतिकमेवाऽऽत्मनिवेदनमावश्यकम्	...	...	(वि)	...	५२	५३
पुष्टिभक्तिरूपः श्रवणादिः	...	...	...	...	५४	५६
स्नेहे भक्तिपदस्य शक्तिः	...	...	...	...	५६	५६
श्रवणादिषु भक्तिपदं भाक्तम्	...	...	...	...	५६	५७
भक्तिपदस्य स्नेहे शक्तौ प्रमाणम्	...	...	...	...	५७	५७
श्रवणादीनां लक्षणम्	...	...	(वि)	...	५७	५७
पञ्चविधमुक्तीनां स्वरूपम्	...	...	(भ)	...	५७	५७
पुष्टिमार्गीयश्रवणादिषु भक्तिपदमभाक्तम्	...	...	...	...	५८	५८
पक्षान्तरे श्रवणादिषु प्रवृत्तिनिमित्तभेदः	...	...	...	...	५८	५९
प्रेमपूर्विका सेवा भक्तिरित्यनेन स्वसिद्धान्तस्याऽविरोधः	...	...	(वि)	...	५८	५८
फलरूपायां भक्तौ प्रवृत्तिनिमित्तभेदः—						
स्तेन च भक्तिपदस्याऽनेकार्थत्वसिद्धिः	...	...	...	...	५९	६०
प्रवृत्तिनिमित्तद्वयेऽप्येकस्यामुक्तावुभयवाचकं भक्तिपदम्	...	...	...	...	६०	६१
तस्यैव सप्रपञ्चमुपपादनम्...	...	...	(वि)	...	६०	६२
श्रवणादिषु प्रवृत्तिनिमित्तभेदाभ्युपगमे प्रमाणोपन्यासः	...	...	...	...	६२	६२
उपासनायामेतद्वैलक्षण्यस्मारणम्	...	...	...	...	६२	६३
भक्तिमार्गीयभजनप्रकारेषु स्नेहस्यैव नियामकत्वम्	...	...	...	...	६३	६४
स्नेहरहितानां तद्वत्कृत उपदेशो नियामकः...	...	...	...	...	६४	६५
स्नेहाभावेऽपि सम्प्रदायप्राप्ततत्कृतेर्भक्तित्वम्	...	...	...	...	६५	६५
स्नेहवतां रीतेरुपदेशान्नाऽर्चनविध्युद्देश्यत्वम्	...	...	(ती)	...	६४	६४
पूर्वेषां रीतेर्दिशा निदर्शनम्	...	...	(ती)	...	६४	६४

इदानीं स्नेहवतामनुपलम्भेऽपि न मार्गोच्छेदः	...	...	६५	६६
सदाचारोच्छेदशङ्कायाः समाहिताः...	...	...	६६	६६
प्रेम्णो विहितत्वासम्भवान्न विधिः				
श्रवणादीनाञ्च तथात्वाभावाद्विधिः	...	...	६८	६९
प्रतिज्ञापूर्तिः प्रयोजनञ्च	...	...	६९	६९
प्रथममङ्गलार्थनिगमनम्	...	...	७०	७०
ग्रन्थार्थसङ्ग्रहः	...	...	(ती)	७१ ७२

श्रीकृष्णाय नमः ।
श्रीमद्विठ्ठलेशप्रभुचरणप्रणीतो
भक्तिहंसः ।

श्रीमद्रघुनाथप्रणीतया भक्तितरङ्गिण्या श्रीमत्पुरुषोत्तम-
प्रणीतेन तत्तीर्थेन स्वतन्त्रेण विवेकेन च सङ्गतः ।

जयन्ति पितृपादाब्जरेणवो यत्प्रसादतः ।
भक्तिः प्राप्ता तदन्याध्वमोहाभावश्च पण्डितैः ॥ १ ॥

श्रीमद्रघुनाथप्रणीता भक्तितरङ्गिणी ।

यदङ्घ्रिसङ्घ्रिसङ्गेन निःसङ्गाः सङ्गिनोऽङ्गिनः ।

भवन्ति भागिनो भक्तेस्तमीशं विठ्ठलं नुमः ॥ १ ॥

भक्तिभागीरथीतीरे हंसाः कंसारिसारिणः ।

रुवन्ति रुचिरारावा यद्भुतं तदुदीर्यते ॥ २ ॥

अथ कर्मज्ञानोपासनामात्रपराणां तत्तन्मतानुसारिभक्तिपदार्थवादिनां याथा-
र्थ्यमविदुषां मतं निरसिसिषवो भक्तिमतसिद्धं तत्पदार्थं निरूपयन्तः प्रयोजनभेदेन
मङ्गलद्वयमाचरन्ति—जयन्तीति । ते पितृपादाब्जरेणवो जयन्ति । येषां
श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतं तीर्थम् ।

श्रीविठ्ठलेश्वरं नत्वा रघुनाथं दयापरम् ।

तीर्थं भक्तितरङ्गिण्याः करोति पुरुषोत्तमः ॥ १ ॥

ग्रन्थप्रयोजनं वदन्तो मङ्गलमवतारयन्ति—अथेति । प्रयोजनभेदेने-
ति । भक्तिप्राप्तिः प्रथमस्य प्रयोजनम् । तत्र हेतुः श्रीमदाचार्यचरणानां प्रसाद

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतो विवेकः ।

प्रणम्य श्रीविठ्ठलेशचरणाब्जरजांस्यहम् ।

विवेकं भक्तिहंसीयं दर्शये तत्कृपाबलात् ॥ १ ॥

अथ गीतायां “पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यये”ति
वाक्ये पुरुषोत्तमस्याऽनन्यभक्तिलभ्यत्वकथनात्तदिच्छूनां भक्तिपदार्थज्ञानस्याऽऽ-

मन्त्रोपासनवैदिकतान्त्रिकदीक्षार्चनादिविधिभिर्यः ।
अस्पृष्टो रमते निजभक्तेषु स मेऽस्तु सर्वस्वम् ॥ २ ॥

श्रीमद्रघुनाथप्रणीता भक्तिरङ्गिणी ।

प्रसादतः पण्डितैः सदसद्विवेकचतुरैर्भक्तिः प्राप्ता ज्ञाता च । किञ्च । ततो
भक्तिमार्गादन्ये येऽध्वानः प्राप्त्युपायाः शुष्ककर्मज्ञानादयस्तेषु यो मोहो वैचि-
त्यमिदं सम्यगिदं वेत्येवंविधं तदभावस्तद्विषयकभ्रान्त्यभावः । च शब्देन
प्राप्तिः समुचिता ॥ १ ॥ मन्त्रोपासनेति । कर्मकाण्डान्तःपातिकांमोपाधि-

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतं तीर्थम् ।

इति भक्तीच्छुभिस्तत्र परमभक्तिस्तदुक्तिषु विश्वासश्च कर्तव्य इति तेन सूचि-
तम् । मङ्गलं तु वस्तुनिर्देशरूपम् । भगवति सर्वस्वत्वबुद्धिर्द्वितीयस्य । अत्राऽ-
प्याशीर्मुखेन तादृशी बुद्धिः कार्येति सूच्यते । कर्मज्ञानादय इत्यादिपदेनो-

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतो विवेकः ।

वश्यकत्वेन लोकप्रसिद्धेभ्य आराध्यत्वज्ञानोपासनाश्रवणादिभ्यो भिन्नं भक्तिपदार्थं
भक्तिहंसग्रन्थेन निर्णिनीषन्तो विवक्षितभक्तेरिदानीं श्रीमदाचार्यप्रसादादेव
प्राप्तिरिति ज्ञापयितुं तादृशमेव मङ्गलमाचरन्ति—जयन्तीति । तदन्याध्व-
मोहाभाव इति । तस्या भक्तेः सकाशादन्ये येऽध्वानः कर्मज्ञानोपासना-
द्यास्तेषु यो मोहः स्वेष्टसाधनत्वबुद्धिदार्ढ्यं तदभावः । एतेन भक्तेरनन्यत्वं
विवृतम् । इतरसाधननिष्ठाराहित्यपूर्वत्वं तदिति । अथवा । प्रसादः
पाण्डित्येऽपि हेतुः । तेन पूर्वं विचारसामर्थ्यं प्राप्य ततो भक्ता जाता
इत्यर्थः । एतेन भगवद्भक्तीच्छुभिस्तत्र भक्तिपूर्वकं तदुक्तिषु विश्वसनीयमिति
प्राथमिकी कक्षा सूचिता । मङ्गलं तत्र वस्तुनिर्देशरूपम् ॥ १ ॥ अग्रिमां
कक्षामुपदेष्टुं प्रस्तुतं वादमुपक्षिपन्तो मङ्गलान्तरमाहुः—मन्त्रेति । मन्त्रोपासनं

१ तीर्थे गृहीतप्रतीकानुरोधादिह शुष्कपदं नास्तीति तन्मतं प्रतिभाति । २ क्रामौ-
पाधिकस्येति ख. ग. ३ एतेन भक्तितुल्यत्वं निवृत्तम् । इतरसाधननिष्ठासाहित्य-
पूर्वकं तदितीति ख.

श्रीमद्रघुनाथप्रणीता भक्तिरङ्गिणी ।

कस्य गायत्र्यादेर्यस्य कस्यचिन्मन्त्रस्य पुरश्चरणपूर्वकं साधनमुपासनमित्युच्यते ।
वैदिकी दीक्षा सौमिकी । तान्त्रिकी पञ्चरात्राद्यागमोक्ता । अर्चनं द्रव्यादिना-
ऽन्यद्वारा कारणम् । एतैर्विधिभिरस्पृष्टोऽनधीनो भक्तिमात्राधीनः सन्निजभक्तेषु
यो रतिं मन्यते सर्वस्वास्पदीभूतः स एवाऽस्त्वित्यर्थः ॥ २ ॥ ननु किमनेना-
ऽपूर्वग्रन्थपरिश्रमेण । यतः स्वस्वमते तत्तत्पदार्थानां निर्णीतत्वेन सन्देहाभावा-

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतं तीर्थम् ।

पासनायोगसाङ्ख्यसंग्रहः ॥ १ ॥ “यस्य वेदश्च वेदी च विच्छिद्येते त्रिपुरुषम् ।
स वै दुर्ब्राह्मणो ज्ञेय” इति “अदीक्षितस्य वामोरु कृतं सर्वमनर्थकम्”
“दीक्षाहीनो नरो मृत” इत्यादिवाक्येषु दीक्षाऽभावे निन्दास्मरणान्तस्याः
पृथङ्निर्देश इत्याशयेनाऽऽहुः—वैदिकीत्यादि । मूले अर्चनादीत्यादि-
पदेन जपः संगृह्यते । “परिहाय्या(?)पि वेदांस्त्रीन् कर्माणि विहितानि च ।
गायत्रीमात्रमाश्रित्य द्विजो भवति निर्भय” इत्यादौ जपादपि भयाभावोक्तेस्त-
स्याऽप्युक्ततुल्यकक्षत्वात् ॥ २ ॥ निर्णीतत्वेनेति । परमफलसाधनतया

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतो विवेकः ।

गायत्र्यादेर्यस्य कस्यचिन्मन्त्रस्य पुरश्चरणपूर्वकं साधनम् । वैदिकी दीक्षा
सौमिकी । नारायणाष्टाक्षरादिदीक्षा वा । तान्त्रिकी पञ्चरात्राद्यागमोक्ता । अर्चनं
स्वयमन्यद्वारा वा प्रतिमादिपूजनम् । आदिपदेन दानादीन्यन्यानि । तेषां
विधिभिश्चोर्देनाभिरस्पृष्टः फलत्वविधेयत्वोद्देश्यत्वैरसंबध्यमानत्वात्तदनधीनः ।
निजभक्तेषु स्वीयत्वेनाऽङ्गीकृतेषु भक्तेषु रमते तदधीनः सन् क्रीडति । स मे सर्व-
स्वमस्तु आत्मात्मीयज्ञातिधनरूपोऽस्त्वित्यर्थः । भगवति सर्वस्वत्वबुद्धिर्द्वितीया
कक्षा । सा आशीर्मुखेन सूच्यते ॥ २ ॥ अत्र भगवति मन्त्रोपासनाद्यसंब-

१ परिहाय्याऽपीति क. परिहायेति स्यात् । २ शास्त्रादिभिरिति ख. ३ कर्मेत्वेति
ख. ४ अस्पृष्ट इति ख. ५ सकलपदार्थविषयरूपोऽस्त्वित्यर्थ इति ख.

श्रीमद्रघुनाथप्रणीता भक्तितरङ्गिणी ।

दप्रसिद्धसाधनैऽप्रामाण्यादनारम्भ एव श्रेयानिति चेत् । सत्यम् । भवेदेव त्वदुक्तं यदि सन्देहाभावपूर्वकं निर्णयः स्यात् । तदेव नोपलभामहे । तथाहि । “श्रोतव्यो मन्तव्य” इत्यादिवाक्यैः श्रवणादीनां विधेयत्वं श्रूयते । यागादिवत् । “श्रवणं कीर्तनं विष्णोरि”त्यादिषु भक्तिरूपत्वञ्च । तथाच भवत्यत्र सन्देहः किमिदं श्रवणं द्विरूपमेकरूपमनुभयरूपं वेति । द्विरूपत्वे अप्रार्थितफलप्राप्तिरधिकारविरोधश्च । एकरूपत्वे उभयत्र विधानवैयर्थ्यात् । तृतीयस्याऽशक्यवचनत्वात् । केचन ज्ञानरूपत्वं तच्छेषत्वं च भक्तेर्निरूपयन्ति । केचन शुद्धस्नेहरूपत्वं स्वतन्त्रफलत्वम् । इत्यनेकप्रकारकसन्देहप्राप्तेस्तत्परिहाराय युक्त एवाऽ-

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतं तीर्थम् ।

निर्णीतत्वेनेत्यर्थः । अप्रसिद्धसाधन इति । अप्रसिद्धस्य तत्तद्विध्यस्पर्शस्य साधन इत्यर्थः । भक्तिरूपत्वञ्चेति चकारादविहितत्वम् । “इति पुंसाऽर्पिता विष्णौ, भक्तिश्चेन्नवलक्षणा । क्रियते भगवत्यद्वा तन्मन्येऽधीतमुत्तममि”ति वाक्ये सिद्धार्थानुवादेन विध्यभावात् । तथाचेति । विधानाविधानाभ्याम् । इदमिति । भक्तिरूपम् । न च श्रुतावात्मपदादत्र च विष्णुपदाद्विषयभेदेन श्रवणभेदात्सन्देहानुदयः शङ्क्यः । आत्मपदस्य विष्णौ विशिष्य शक्तेः । “दत्तं दुर्वाससं सोममात्मेशब्रह्मसम्भवानि”ति ज्ञापकात् । “सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति । वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः । सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् । सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषादि”ति श्रुतिस्मृतिन्यायैर्विषयभेदनिरासात् । न च प्रमाणभेदाद्भेदः । अप्रयोजकत्वात् । उक्तवाक्येषु सर्वपदोक्तेः । न च क्रमभेदाद्भेदः शङ्क्यः । मननादेरितरोपलक्षकत्वस्याऽपि शक्यवचनत्वात् । स्वाध्यायादीनामपि श्रुतौ दर्शनात् । पुराणस्योपबृंहणत्वेन नानाशाखोक्तसाधनसंग्राहकत्वे बाधकाभावाच्चेति । श्रवणादीनां लक्षणमग्रे वाच्यम् । अशक्यवचनत्वादिति । “परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिः”ति न्यायात्तथेत्यर्थः । एवं भक्तेर्धर्मविषयकः सन्देहो दर्शितः । स्वरूपविषयकं फलविषयकं च दर्शयितुं मतान्याहुः—केचनेति । उपासनाभक्तिवादिनः । केचनेति । शुद्धभक्ताः ।

ननु किमिदमपूर्वतरमिवोच्यते । सत्यम् । अपूर्वतममपि
श्वभ्रकूपपतितभेकसदृशां त्वादृशाम् । न तु विदुषाम् । पूर्व-
मेवाऽनेकप्रमाणसिद्धत्वात् । तथाहि । “ नाऽयमात्मा प्रवचनेन

श्रीमद्रघुनाथप्रणीता भक्तिरङ्गिणी ।

यमारम्भ इत्यभिसन्धाय साक्षेपं विचारमारभन्ते—नन्विति । इदमित्यनेन
विध्यस्पर्शो भक्त्यधीनत्वं यदुक्तम् । इवेत्यनेन वास्तवाज्ञानं सूचितम् ।
तदनुपदं स्वयमेव वक्ष्यन्ति । भूच्छिद्रायिताल्पकूपस्थमण्डूकतुल्यानामनेकप्रमा-
णसिद्धत्वं दर्शयन्ति—तथाहीत्यादिना । “ऋतं च स्वाध्यायप्रवचने चे—”
त्यनुवाकोक्तमुख्यतपस्त्वस्य स्वाध्यायप्रवचनयोरेव प्रसिद्धेरादौ तन्निषेधपूर्वक-

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतं तीर्थम् ।

श्रुतौ प्रथमतः प्रवचननिर्देशस्य हेतुं प्रकाशयन्ति—ऋतमित्यादि । अस्मि-
न्ननुवाक एतयोरेवाऽभ्यासादुपसंहारे “तद्धि तपस्तद्धि तप” इति कथनाद्धि
यस्माद्धेतोः तत् ते स्वाध्यायप्रवचने तपः तस्मात्ते एवाऽनुष्ठेये इति

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतो विवेकः ।

न्वमसहमानश्चोदयति—नन्वित्यादि । इदं विध्यसंबद्धत्वकथनमपूर्वतरम् ।
मन्त्रशास्त्रे उपासनप्राप्यत्वकथनात् । भगवान् मन्त्रोपासनादिविधिसम्बद्धः ।
तद्विहितक्रियाफलत्वात् । यद्यद्विहितक्रियाफलं तत्तद्विधिसंबद्धम् । “अग्नि-
होत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम” इत्यादिविहितक्रियाफलभूतस्वर्गादिवदित्याद्यनुमानाच्च
संबन्धसिद्धेरप्रामाणिकम् । इवेत्यनेन सिद्धान्तिन आग्रहवादित्वमज्ञानं च
सूचयति । तत्र सिद्धान्तं वदिष्यन्तस्तदुक्तमुपगम्य तमेव तादृशमाहुः—
सत्यमित्यादि । श्वभ्रं छिद्रम् । तथाच भूच्छिद्रायिताल्पकूपपतितमण्डूक-
तुल्यानामल्पज्ञानेन कर्णकटु जल्पतां त्वादृशां तथैव न तु बहुज्ञानामित्यर्थः ।
एवं प्रतिवादिनमाक्षिप्य प्रतिज्ञातस्य प्रमाणसिद्धत्वमुपपादयितुं तान्युपन्यस्य
व्याचक्षते—तथाहीत्यादिना । नाऽयमित्यादि । इयं श्रुतिः कठवह्यां

१ अपूर्वतरतममपीति कचित्पाठः । २ इत्याद्यनुमानादसम्बद्धसिद्धेरप्रामाणिक-
त्वमिति ख. ३ तमेव वादिनमिति क.

लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन । यमेवैष वृणुते तेन लभ्य ”
इति श्रुतौ यमेवेति सामान्योक्त्याऽग्रिमेण च भगवदङ्गीकारमा-
त्रैकलभ्यत्वोक्त्या प्रवचनादिपदान्यात्मीयत्वेन भगवदङ्गीका-
रातिरिक्त्यावत्साधनोपलक्षकाणीति ज्ञायते । तेन जीवकृतिसा-

श्रीमद्रघुनाथप्रणीता भक्तिरङ्गिणी ।

मेव साधनलभ्यत्वं निषिध्यते । प्रवचनमध्यापनम् । मेधया धारणशक्त्या ।
ग्रन्थस्फूर्तिबलेन न बहुपाठेन । वृञ् वरण इति धातो रूपम् । वृणुते स्वीक-
रोति । यं कञ्चित् । अग्रिमेण तेन लभ्य इति वचनेन । प्रवचनादिपदानि
“ प्राणभृत उपदधाती ”तिवत्सर्वसाधनोपलक्षणतयोक्तानि । तेनेति ।

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतं तीर्थम् ।

व्याख्यानान्मुख्यतपस्त्वस्यैतयोरेव प्रसिद्धेरित्यर्थः । प्राणभृत उपदधातीति
वदिति । यथा “अयं वै पुरो भुवस्तस्य प्राणो भौवायन” इत्येकमन्त्रगत-
प्राणशब्दभृत्त्वरूपलिङ्गसादृश्येन तत्सहपठिता मन्त्राः प्राणभृत्त्वेनोपलक्ष्यन्त
इति तन्मन्त्रेणोपधेया इष्टका अपि “तद्वानासामुपधानो मन्त्र” इति सूत्रेण
प्राणभृत्त्वेन बोधितास्तथाऽत्र प्रवचनादिपदैरपि जीवकृतिसाध्यत्वरूपलिङ्गकानि
ऋतादीन्यन्यानि च साधनान्युपलक्ष्यन्त इति तथेत्यर्थः । अत्र यत्फलितं तदाहु-
र्मूले—तेनेत्यादिना । तेनेति । प्रवचनादिपदानां जीवकृतयावत्साधनोपल-

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतो चिवेकः ।

श्वेताश्वतरोपनिषदि च वर्तते । उभयत्राऽपि ब्रह्मैवोपक्रान्तमित्ययमित्यनेन परमं
एवाऽऽत्मोच्यते । प्रवचनपदं वेदे रूढम् । तदत्र वाच्यतासंबन्धेन तदुक्तसा-
धनानि लक्षयति । मेधा धारणावती बुद्धिः । सा च पुरुषनिष्ठस्वाभाविकसा-
धनानि । श्रुतं चाऽऽगन्तुकानि । तदेतदभिसन्धायाऽऽहुः—प्रवचनादी-
त्यादि । आत्मीयत्वं जीवसंबन्धित्वम् । तस्य विषयितासंबन्धेनाऽङ्गीकारेऽपि
सत्त्वात्तद्वारणाय अङ्गीकारातिरिक्तेति । उपलक्षकाणीति । उपलक्षकं नाम

१ प्राणेनोपलक्ष्यन्त इति क. २ तन्मन्त्रेणोपधेया इति क. ३ प्रवचनान्यन्यानि
च साधनान्युपलक्ष्यन्त इति तथेत्यर्थ इति क. ४ आत्मेत्युच्यत इति ख.

ध्यसाधनैरप्राप्यत्वमुक्तं भवति । पूर्वं जीवगतोत्कर्षोऽप्यप्रयोजक इत्यपि । वरणोक्त्या यथा कन्या स्वाभिमतमेव स्वपतित्वेन वृणुते वरो वा तादृशीमेव कन्यां स्वस्त्रीत्वेन तथा भगवान् स्वदासत्वेनाऽऽत्मीयत्वेनाऽङ्गीकरोतीत्युच्यते । तथाच यथा तदनन्तरं नाऽ-

श्रीमद्रघुनाथप्रणीता भक्तिरङ्गिणी ।

भगवत्कृतिसाध्यानुग्रहसाध्यत्वमिति शेषः । यद्यप्यनुग्रहो ज्ञातुमशक्यस्तथापि महापुरुषानुग्रहानुमेयोऽस्तीति ज्ञायते । पूर्वं महदनुग्रहात् । उत्कर्षो महाकुलीनत्वादिः । वरणोक्तेस्तात्पर्यं वर्णयन्ति—यथेति । तदनन्तरं वरणानन्त-

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतं तीर्थम् ।

क्षकत्वेनेत्यर्थः । एवं फलितार्थकथनेन यत्सिध्यति तदाहुः—तेनेति । तथाच फलितकथने अग्रिमग्रन्थविचारेणैतावान्विशेषो बोध्य इत्यर्थः । ननु भगवदिच्छाया इव भगवदनुग्रहस्य सर्वदा ज्ञातुमशक्यत्वान्मूले पूर्वपदेन उत्तरावधिः कोऽभिप्रेयते ? तं वक्तुमाहुः—यद्यपीत्यादि । इति ज्ञायत इति । तथाच अयं भगवदनुगृहीतः । महापुरुषानुगृहीतत्वात् । प्रचेतो नलकूबरादिवदिति कार्यलिङ्गकानुमानेन ज्ञायत इत्यर्थः । पूर्वमित्यादि । तथाच महदनुग्रहरूपं कार्यमेवोत्तरावधिरित्यर्थः । दृष्टान्ते वृताया उक्तत्वाद्वाध्यान्तिके

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतो विवेकः ।

विशेष्यतानवच्छेदकत्वे सति व्यावर्तकम् । यथा “जटाभिस्तापस” इति लोके जटा तापसत्वोपलक्षिका । वेदे च “प्राणभृत उपदधाती”त्यत्र यथा “अयं वै पुरो भुवस्तस्य प्राणो भौवायन” इत्युपधानकरणभूतैकमन्त्रगतप्राणशब्दभृत्त्वरूपलिङ्गसादृश्येन तत्सहपठिता मन्त्राः प्राणभृत्त्वेनोपलक्ष्यन्त इति प्राणभृत्त्वं तत्सहपठितमन्त्रोपलक्षकम् । तथाऽत्र विशेष्यतानवच्छेदकत्वे सति व्यावर्तकेनाऽऽत्मीयत्वेन प्रवचनादिपदैर्जीवनिष्ठानि त्रिविधानि साधनान्युपलक्ष्यन्त इति तानि तथेत्यर्थः । इत आरभ्य इत्युच्यत इत्यन्तेन पदानामर्थो विचारितः ।

१ जटा तापसत्वोपलक्षिकेति क. २ अयं पुरो भुव इति क. ३ प्राणशब्दभृत्त्वलिङ्गरूपलिङ्गेति ग. ४ विविधानीति ख.

न्यत्र विनियोगस्तस्यास्तथैतस्याऽपीति ज्ञापितं भवति । पूर्वं केनाऽपि ज्ञातुमशक्यमित्यपि । एवं सति विहितक्रियाफलत्वेन स्वर्गादिवद्भगवति पूर्वोक्तविधिसंबन्धस्तु न शक्यवचनः । स्वकृत्यसा-

श्रीमद्रघुनाथप्रणीता भक्तिरङ्गिणी ।

रमित्यर्थः । तथैतस्येति । तस्य भगवतोऽप्यन्यत्र विनियोजकत्वाभाव इत्यर्थः । यथा लौकिकपतिः स्वभार्यामन्यासक्तिराहित्यपूर्वकं स्वासक्तामेव करोति तथाऽत्राऽपीति भावः । पूर्वमिति । फलानुमेयमेवेति भावः । एवमिति । यथा ज्ञानदानादिविहितक्रियाकर्तुः स्वर्गादिकं फलं स्वसंबद्धमुत्पद्यते न तथा भगवान् कस्यचित्कर्मणः फलीभूतस्तत्संबद्धो भवतीत्यर्थः । स्वकृतीति ।

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतं तीर्थम् ।

यद्यपि जीवो वाच्यो वृत्तत्वेन तथापि वरणस्य भगवदधीनत्वात्फलितं पदार्थं निष्कृष्य तदर्थमाहुः—एतस्येत्यादि । फलानुमेयमिति । महापुरुषानुग्रहभगवदेकतानतादिरूपफलानुमेयमित्यर्थः । एवमितीति । उक्तश्रुतावुपलक्षणविधया जीवकृतसर्वसाधनप्राप्यतानिषेध इत्यर्थः । स्वसंबद्धमिति । विधिसंबद्धमित्यर्थः । आत्मेति सिद्धनिर्देशविचारेणाऽऽहुः—स्वकृतीति ।

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतो विवेकः ।

वाक्यार्थमाहुः—तथाचैत्यादि । फलितार्थमाहुः—एवं सतीत्यादिना । एवं सतीति । पदार्थे वाक्यार्थे च विचारिते सति । न शक्यवचन इति । पूर्वोक्तविचारागच्छेत्यर्थः । एतेन श्रुतिविरोधान्मन्त्रशास्त्ररूपस्मृतीनां तन्मूलकानुमानस्य चाऽप्रामाण्यं सूचितम् । भगवान् मन्त्रोपासनादिविध्यसंबद्धः । वरणातिरिक्तसाधनाप्राप्यत्वेन श्रावितत्वादिति प्रत्यनुमानेन पूर्वोक्तस्य हेत्वाभासत्वं च सूचितम् । आत्मपदार्थविचारेणाऽऽहुः—स्वकृतीत्यादि । नन्वस्तु फलत्वेन विधेयत्वेन चाऽसंबन्धः । परन्तूक्तश्रुतावुद्देश्यतानिषेधकस्याऽभावान्मन्त्रप्रकाश्यत्व-

१ एवं सतीत्यादीति क. ग. २ तन्मूलकाप्रामाण्यमिति ख. ३ श्रुतत्वादित्यनुमानेन पूर्वोक्तस्य हेतुत्वाव्याप्यत्वं सूचितमिति ख. श्रुतत्वादिति प्रत्यनुमानेनेत्यादि ग. ४ कर्मत्वेनेति ख.

ध्यत्वाद्यागादिवदपि न तथा । अतः परमिन्द्रादिवदुद्देश्यत्वेन तत्संबन्धोऽवशिष्यते । तत्रापि वदामः । “ सर्वस्य वशी सर्वस्ये-

श्रीमद्भुनाथप्रणीता भक्तिरङ्गिणी ।

स्वरूपस्य सर्वदा सिद्धत्वान्न यागादिवत्कृतिनिष्पाद्यत्वं तदाधारोत्पाद्याप्य(?)विकार्यसंस्कार्यत्वलक्षणं फलकर्मत्वं(?)वा वक्तुं^१ शक्यमित्यर्थः । अतः परमिति । पक्षद्वयनिरासानन्तरमित्यर्थः । तदुद्देशेन कर्माचरणलक्षण इत्यर्थः । तत्रापीति । यादृशे संबन्धे उच्यमाने न दोषस्तादृशं वदाम इत्यर्थः । सर्वोपास्यत्व-

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतं तीर्थम् ।

तदाधारेत्यादि । तदाधारः कृत्याधारः । तथाच घटं करोति ग्रामं गच्छति व्रीहीनवहन्ति व्रीहीन्प्रोक्षतीत्यादिवन्न कृतिफलत्वं फलशालित्वं वा वक्तुं शक्यमिति भावः । श्रुताबुद्ध्यताया अनिषेधान्मन्त्रप्रकाश्यत्वतदधिष्ठातृत्वाभ्यां पूज्यत्वादिना च यस्तत्तद्विधिसंबन्धो मूलेऽवशिष्टत्वेनोक्तस्तत्स्वरूपमाहुः—तदुद्देशेनेत्यादि । तत्रापीति । श्रवणादिरूपमित्यन्तस्य ग्राहकमिदं प्रतीकम् । वदाम इत्येवमुक्तौ बीजमाहुः—सर्वोपास्येत्यादि । “सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति । वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः । सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् । सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यवि-

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतो विवेकः ।

तदधिष्ठातृत्वाभ्यामुद्देश्यतया संबन्धः केन वार्यः । तथाच मन्त्रोपासनादिविधिसंबन्धः । तच्छास्त्रविहितक्रियोद्देश्यत्वात् । तदुद्देश्यः । तच्छास्त्रप्रतिपाद्यत्वात् । तत्प्रतिपाद्यः । तत्प्रधानमन्त्रप्रकाश्यत्वात् । अधिष्ठातृत्वाच्च । शैवशास्त्रप्रतिपाद्य-शिववदित्यनुमानमपि तत्र प्रमाणमिति शङ्कायां तत्र कञ्चिद्विशेषं वक्तुं पूर्वं तदुक्तमभ्युपगच्छन्ति—अतः परमित्यादि । तर्हि कथमस्पर्श इत्याकाङ्क्षायामाहुः—तत्रापि वदाम इति । उद्देश्यत्वेऽपि त्वद्विचारिताद्वैलक्षण्यं

१ प्यविकार्यसंस्कार्यत्वलक्षणकर्मत्वं वेति क. ख. ग. २ न वक्तुमिति घ. ३ इत्यादिवत्कृतिफलत्वं फलशालित्वं वा वक्तुं शक्यमित्यादि क. इत्यादिवन्नेति फलत्वं फलशालित्वं वा न वक्तुं शक्यमित्यादि ख. प्रतिभातं तु निवेशितम् ।

ज्ञान” इत्यादिश्रुतिभ्यो “देवोऽसुरो मनुष्यो वा यक्षो गन्धर्व एव वा । भजन्मुकुन्दचरणं स्वस्तिमान् स्याद्यथा वयम् । को नु राज-
 निन्द्रियवान्मुकुन्दचरणाम्बुजम् । न भजेत्सर्वतोमृत्युरुपास्य-
 ममरोत्तमैः । मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ।
 स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिमि”त्यादिस्मृति-
 भ्यश्च जीवमात्रस्य भगवान् पतिरिति स्त्रियाः स्वपतिभजनवज्जी-
 वमात्रस्य भगवद्भजनमिष्टमिष्टसाधनञ्चेत्यङ्गीकार्यं सर्वथा । तच्च
 श्रवणादिरूपम् । एवं सति भगवानिव तन्नामादिकपि सर्वान्प्रत्य-

श्रीमद्रघुनाथप्रणीता भक्तिरङ्गिणी ।

लक्षणसम्बन्धस्तु सर्वैरप्यङ्गीकार्यः । स च “सर्वस्य वशी सर्वस्येशान” इत्या-
 द्युदाहृतश्रुत्यर्थपर्यालोचनेऽनुग्रह एव पर्यवस्यति । न तेनाऽस्मदनिष्टं किञ्चिदिति
 भावः । इष्टमिति स्वतः पुरुषार्थत्वोक्त्यभिप्रायेणोक्तम् । एवं सतीति ।

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतं तीर्थम् ।

शेषादि”त्यादिश्रुतिस्मृतिन्यायसिद्धत्वात्सर्वैरङ्गीकार्यः । परन्तु तदुपास्यत्वं केन
 रूपेणेत्याकाङ्क्षायां स संबन्ध उक्तश्रुतिविचारे सर्वेश्वरत्वेन सर्वाविशिष्टत्वेन
 रूपेणेति भानमनुगृहीतानामेव भवतीत्यनुग्रह एव पर्यवस्यति । तथाचा-

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतो विवेकः ।

वदामः । तथाच त्वद्विचारितरूपेणाऽस्पर्शः सुस्थ इत्यर्थः । तमुपपादयन्ति—
 सर्वस्येत्यादि । उक्तश्रुतौ सर्वपदाज्जीवमात्रस्य भगवान् पतिः । स्मृतिषु
 देवादिपदैरेन्द्रियवत्पदेन येऽपीत्यादिपदैश्च जीवमात्रस्य भगवद्भजनमिष्टम् ।
 स्वस्तिमान् स्यादित्यादिपदैश्चेष्टसाधनमित्यङ्गीकार्यमित्यर्थः । तच्चेत्यादि ।
 उक्तवाक्योक्तं भजनं च श्रवणादिरूपं न तु मन्त्रोपासनादिरूपमित्यर्थः । तेन
 सिद्धमाहुः—एवं सतीत्यादिना । एवं सतीति । उक्तश्रुतिस्मृतिभिः

१ स तु इति ग. इतः प्राक् “तत्र श्रवणादिरूपं भजनमित्यर्थ” इत्यंशोऽधिको
 दृश्यते तत्रैव ।

विशिष्टमिति मन्तव्यम् । मन्त्रशास्त्रे तु निगद्यते राममन्त्रस्तदधिष्ठातृभजनं च कस्यचिन्मित्रं कस्यचिदरिः कस्यचित्सिद्धं कस्यचित्साध्यमित्यादि । एवमेव गोपालादिमन्त्रास्तदधिष्ठातृभजनानि चेति । एवं सति तदधिष्ठातृरूपस्य पुरुषोत्तमत्वे पूर्वोक्तश्रुतिस्मृतिन्यायेन सर्वान्प्रति भजनीयत्वेनाऽविशिष्टं स्यान्न तु तथे-

श्रीमद्रघुनाथप्रणीता भक्तिरङ्गिणी ।

उदाहृतप्रमाणनिचयेन सर्वोपास्यत्वेनाऽविशिष्टस्योपासनासाधनानामप्यविशि-

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतं तीर्थम् ।

ऽनुगृहीतैः स्वस्वानुग्रहानुरूपप्रणाल्या मन्त्रादिभिरुपास्य इति वक्तव्यम् । तत्त्वस्माकमपीष्टमेव । अतस्तद्व्यतिरिक्तरूपेणोद्देश्यत्वनिवारणमुपपादयाम इत्यर्थः । अत्र मूले श्रुत्या सर्वेश्वरत्वमुक्तम् । प्राथमिकस्मृत्या सर्वपदार्थैकदेशभूतान्देवादीन्सङ्गृह्य भगवद्भजनस्य तदिष्टसाधकत्वमुक्तम् । द्वितीयया अनिष्टनिवारकत्वम् । तृतीयया आश्रयस्य तथात्वमुक्तम् । तदर्थो जीवमात्रेत्यादिना संगृहीतः । तच्चेत्यादिना भजनस्वरूपमुक्तम् । एतेषु नवसु स्मरणं “मय्यावेश्य मनो ये मामि”त्युक्तोपासनस्य संग्राहकम् । दास्यमाश्रयस्योपलक्षकं ज्ञेयम् । एवं सतीति प्रतीकं धृत्वा फक्किकार्यमाहुः—उदाहृतेत्याद्युचितमित्यन्तम् । तथाच एवं सतीत्यस्य सर्वान् प्रत्यविशिष्टत्वे सतीत्यर्थः । अस्तत्रेवं सर्वाविशिष्टत्वं भगवत्तद्भजनयोः । तावता मन्त्रोपासनादिविध्योद्देश्यत्वं केन रूपेण वारितं भवतीत्याकाङ्क्षायां तद् रूपं मूल आहुः—मन्त्रशास्त्रेत्यादिना । एवं सतीति । मन्त्रादेर्भजनोपकरणत्वे सति । अविशिष्टं

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतो विवेकः ।

सर्वाधिकारकत्वे सिद्धे सति । अस्त्वविशिष्टम् । तावता कथं वादिविचारितोद्देश्यत्वनिवृत्तिरित्याकाङ्क्षायां वैधर्म्यानिवृत्तिं वक्तुं वैधर्म्यमाहुः—मन्त्रेत्यादि । चेतीति । निगद्यत इति पूर्वेणाऽन्वयः । निवृत्तिं व्युत्पादयन्ति—एवं सतीत्यादिना । एवं सतीति । त्वद्विचारितरीत्योद्देश्यत्वे सति । अविशिष्टं

त्यन्यथानुपपत्त्यैव तत्पुरुषोत्तमस्य विभूतिरूपं भिन्नमेवेति मन्त-

श्रीमद्रघुनाथप्रणीता भक्तिरङ्गिणी ।

ष्टत्वमुचितम् । तथा सति रामगोपालादीनां मन्त्राधीनपुरुषोत्तमत्वे सिद्धसाध्य-
त्वाद्यङ्गीकार्यं फलप्राप्तितदभावान्यथानुपपत्त्या । एवं सति सर्वोपास्यत्वहानिः ।
तथा सति शास्त्रप्रामाण्यानुरोधेनाऽपि विभूतिरूपोपासनमेव कल्प्यम् । तादृशस्य
विशिष्टत्वेऽपि सामञ्जस्यमेवेत्यर्थः । यत्र फलतदभावौ सिद्धादिनिबन्धनौ प्रतीयेते

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतं तीर्थम् ।

ष्टमिति । मन्त्राधिष्ठातृरूपमिति शेषः । एवं ग्रन्थं मनसि कृत्वा टीकायामाहुः—
तथा सतीत्यादि । तथा सति मन्त्राधिष्ठातृत्वे सति । एवं सतीति ।
सिद्धादिभावे सति । तथा सतीति । शास्त्रयोर्विरोधे सति । कल्प्य-
मिति । शास्त्रद्वयसामञ्जस्यार्थं कल्प्यम् । तथाच मन्त्रशास्त्रीयविधौ मन्त्राधि-
ष्ठातृतयोद्देश्यत्वेन विभूतेरेव संबन्ध इति तावतैव तेषां भगवत्परत्वं न तु
साक्षादिति तत्र मूलरूपेणोद्देश्यत्वं निवारितमित्यर्थः । एवं चाऽत्र भक्तिमा-
र्गीयश्रवणादीनामुपासनामार्गीयश्रवणादीनां चाऽऽपाततः साख्येऽपि रूप-
भेदाद्भेदो बोधितः । यथा ह्यामिक्षाधिकरणे द्रव्यदेवते यागस्य रूपमिति
तद्भेदादामिक्षावाजिनयागयोर्भेदस्तथाऽत्र श्रवणादित्रयस्य विषयो रूपं पाद-
सेवनादीनां परिचरणीयादि रूपमिति तद्भेदाद्भेदः । न च नामरूपलीलानां
सामान्याद्विषयादिरूपयोर्देवतयोरभेदः शङ्कनीयः । तत्सामान्येऽपि भेदस्य
शास्त्रसिद्धत्वात् । शिवपुराणे संहाररुद्रमाहात्म्यं प्रस्तुत्य “स एष भगवानी-
शस्तेजोराशिरनामयः । अनादिनिधनो धाता भूतसङ्कोचको विभुः । परमैश्व-

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतो विवेकः ।

स्यादिति । मन्त्रो देवता तद्भजनं च तथा स्यात् । मन्तव्यमिति ।

श्रीमद्रघुनाथप्रणीता भक्तिरङ्गिणी ।

तत्र विध्युक्तभजनाभावहेतुकौ न पूर्वोक्तहेतुकौ ताविति भ्रान्त्याकुलितचित्तः

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतं तीर्थम् ।

र्यसंयुक्तः परमेश्वरभावितः । तच्छक्त्याऽधिष्ठितः शश्वत्तच्चिह्नैरपि चिह्नितः । तन्नामनामतद्रूपस्तत्कार्यकरणक्षमः । तत्तुल्यव्यवहारश्च तदाज्ञापरिपालक” इति वाक्यात् । पराशरपुराणेऽपि “माहेश्वरपुराणानी”त्यादिना शैवपुराणानां परमशिवसंहाररुद्रोभयपरत्वमुक्त्वा “वैष्णवानि पुराणानि समस्तानि महामुने । त्रिमूर्तीनां हरेर्नाम्ना मूर्या तस्य परं पदम् । प्रवदन्ति पुराणे द्वे ब्राह्मे चैवाऽनया दिशे” ति गुणिविष्णुपरमविष्ण्वोर्नामरूपलीलैक्येऽपि भेदकथनात् । महाभारतेऽपि “मूलं कृष्णो ब्रह्म च ब्राह्मणाश्चे”ति । अंशावतरणे कृष्णः केशावतार इति कथनाच्च । श्रीभागवतेऽपि “कृष्णस्तु भगवान् स्वयमि” ति । “ताविमौ वै भगवतो हरेरंशावि”ति कथनाच्च । एवं नामाद्यभेदेऽपि सिद्धे पदार्थभेदे रूपभेदाद्भेदो निर्बाध इति दिक् । विध्युक्तभजनाभावहेतुकावित्यादि । तथाच “मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वे” ति न्यायेन विध्य-

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतो विवेकः ।

तथाच मन्त्रशास्त्रीयविधावुद्देश्यत्वेन विभूतेरेव संबन्धो न तु साक्षाद्भगवत इति त्वद्विचारितरूपेणोद्देश्यत्वे निवृत्ते तथा विध्यस्पर्शः सुस्थ एवेत्यर्थः । एतेन असंबद्धः । अनुद्देश्यत्वात् । अनुद्देश्यः । तच्छास्त्राप्रतिपाद्यत्वात् । अप्रतिपाद्यः । तच्छास्त्रोक्तधर्मरहितत्वात् । तद्विरुद्धधर्मकत्वाच्च । यदेवं तदेवम् । वैष्णवशास्त्रप्रतिपाद्यशिववदिति प्रत्यनुमानं बोधितम् । इदं च श्रुत्यनुगृहीतत्वात्पूर्वोक्तबाधकम् । तथाच भक्तिविरुद्धधर्मकत्वादुपासनाया अपि भक्तिभिन्नत्वं साधितम् । न च नामरूपलीलानां सामान्याद्रामादिरूपाणां विभूतित्वाङ्गीकरणमसङ्गतमिति शङ्क्यम् । तत्सामान्येऽपि भेदस्य शास्त्रसिद्धत्वात् । तथाहि । शिवपुराणे संहारकरुद्रमाहात्म्यं प्रस्तुत्य “स एष भगवानीशस्तेजोरा-

व्यम् । ननु विहितप्रकारेण भजनं हि सर्वस्याऽपीष्टदमतो नाऽनु-
पपत्तिः काचिदिति चेत् । उच्यते । “यानास्थाय नरो राजन्न प्र-

श्रीमद्रघुनाथप्रणीता भक्तिरङ्गिणी ।

शङ्कते—नन्विति । समादधते—यानास्थायेत्यारभ्य न त्वन्यथे-
त्यन्तेन । अत्राऽयमाशयः । यदि गोपालादिमन्त्राणां पुरुषोत्तमाधिष्ठितत्वमेव

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतं तीर्थम् ।

पराधादेव तत्र फलवैषम्यं न तु पुरुषोत्तमाधिष्ठातृकत्वाभावादिति न तेन

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतो विवेकः ।

शिरनामयः । अनादिनिधनो धाता भूतसंकोचको विभुः । परमैश्वर्यसंयुक्तः
परमेश्वरभावितः । तच्छक्त्याऽधिष्ठितः शश्वत्तच्चिह्नैरपि चिह्नितः । तन्नाम-
नामतद्रूपस्तत्कार्यकरणक्षमः । तत्तुल्यव्यवहारश्च तदाज्ञापरिपालक”इति ।
पराशरपुराणेऽपि “माहेश्वरपुराणानी”त्यादिना शैवपुराणानां परमशिवसंहा-
ररुद्रोभयपरत्वं व्यवस्थाप्य “वैष्णवानि पुराणानि समस्तानि महामुने । त्रिमू-
र्त्तीनां हरेर्नाम्ना मूर्त्या तस्य परं पदम् । प्रवदन्ति पुराणे द्वे ब्राह्मे चैवाऽनया
दिशे”ति गुणिविष्णुपरमविष्णवोर्नामरूपलीलैक्येऽपि भेदबोधनात् । महा
भारतेऽपि “मूलं कृष्णो ब्रह्म च ब्राह्मणाश्चे”ति । अंशावतारणे कृष्णः केशावतार
इति कथनाच्च । श्रीभागवतेऽपि “कृष्णस्तु भगवान् स्वयमि”ति । “ताविमौ वै
भगवतो हरेरंशाविहाऽऽगतावि”ति कथनाच्च । एवं चाऽत्र वक्ष्यमाणानां
भक्तिमार्गाणां मुपासनामार्गाणां च श्रवणादीनामापाततः स्वरूपतौल्येऽपि
रूपभेदाद्भेदोऽनुसन्धेय इति सूचितम् । यथा ह्यामिक्षाधिकरणे द्रव्यदेवते
यागस्य रूपमिति तद्भेदादामिक्षावाजिनयागयोर्भेदस्तथाऽत्र श्रवणादित्रयस्य
विषयो रूपं पादसेवनादीनां परिचरणीयादीनि रूपमिति तद्भेदाद्भेद इति । एवं
च मन्त्रशास्त्रीयमन्त्रप्रकाशः पुरुषोत्तमः । श्रुत्युक्ततन्नामरूपलीलकत्वात् ।
भक्तिशास्त्रसिद्धपुरुषोत्तमवदिति प्रत्यनुमानस्य विभूतिसाधारण्येन व्यभिचा-

१ तत्कार्यकरणाक्षम इति ख. २ अंशावतारणे इति ख. ३ चकारोऽयं कचिदपि
नास्ति । प्रतिभातस्तु निवेशितः । ४ श्रुत्युक्ततन्नामरूपलीलकथनादिति ख. ५ उभ-
यसाधारण्येनेति ख.

माद्येत कर्हिंचित् । धावन्निमील्य वा नेत्रे न स्वलेन्न पतेदिहे”ति वाक्ये भगवद्धर्मास्थितिमात्रेणैव भगवत्प्राप्त्यर्थमत्यार्त्या नित्यसाधनपरित्यागे शास्त्रगुरूलङ्घनेऽपि फलविलम्बः फलाभावो वा न भवतीति निरूप्यते । आस्थितिस्तु कायवाङ्मनसां तदीयत्वम् । एवं सति मन्त्रोपासनाया अपि यदि भगवद्धर्मत्वं स्यात्तदा तत्परत्व-

श्रीमद्रघुनाथप्रणीता भक्तिरङ्गिणी ।

न विभूतिपरत्वं तदैतदुपासनमपि साक्षाद्भगवद्भजनव्यपदेशभागभवेत् । तथा सति भक्तिमार्गीयभगवद्धर्मपरस्य स्नेहोत्पत्तौ कदाचिन्मार्गबलेनाऽन्यथाचरणेऽपि न नियतकालीनफलसमयातिक्रमे नापि फलाभाव इति यथा मार्गप्रविष्टस्य श्रूयते तथैवोपासनानिष्ठस्याऽरिमन्त्रपरस्याऽपि स्यात् । दृश्यते त्वन्यथा । तथा सति शास्त्रसम्प्रदायविरोधः स्यात् । तस्माद्विभूतिपरत्वमेवेति सिद्धम् । कायवाङ्मनसां तदीयत्वं तत्परत्वमित्यर्थः । नन्वत्राऽपि स्नेहोत्पत्तौ सत्यामन्यथाचरणं न दोषायेति समः समाधिरिति चेत् । न । तादृशस्नेहरूपकार्यस्यैहिकमामुष्मिकं वा किञ्चिद्भक्तिमार्गीयमेव वाच्यं कारणम् । अन्यथा फलश्रवणं विसंवादि भवेत् । अकामितफलप्राप्तिकथनेऽवाञ्छितानिष्टमपि कदाचिद्भवेत् ।

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतो विवेकः ।

रितया हेत्वाभासत्वं बोध्यम् । अत्र चोदयति—नन्वित्यादि । तथाच “मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वे”ति न्यायेन साध्योदिस्थले फलविलम्बफलाभावौ विध्यपराधनिबन्धनौ । साध्यस्थलेऽधिकारिणो जघन्यत्वात् । अरिस्थलेऽनधिकाराच्च । न त्विदं वैषम्यम् । पुरुषोत्तमान(?)धिष्ठितत्वात् । अतस्तत्रापि पुरुषोत्तमस्य साक्षादधिष्ठातृत्वं निर्बाधमिति तद्विध्युद्देश्यत्वं नाऽस्मद्गीत्याऽपि हीयत इति तदाशयः । यद्यपि सिद्धत्वादीनां कण्ठोक्तत्वेन न्यायापेक्षया प्रबलत्वादाशङ्कैव नोदेति तथापि वादिनो ग्रहिलत्वान्तदनुक्त्वा प्रकारान्तरेणैव समादधते—उच्येत इत्यादि न त्वन्यथेत्यन्तम् । तदीयत्वमिति ।

१ मनःसमाधिरिति घ. २ बाधादिस्थले इति ख. ३ मैवमित्यादि न त्वन्यथेत्यन्तमिति ख.

मात्रेणैव यस्य कस्यचिदिष्टमेव फलं भवेन्न त्वन्यथा । ननु “सर्वेषु वर्णेषु तथाऽऽश्रमेषु नारीषु नानाह्वयजन्मभेषु । दाता फलानामभिवाञ्छितानां द्रागेव गोपालकमन्त्र एष” इति वाक्यात्सर्वाभीष्टदत्वं गोपालमन्त्रोपासनायामस्तीति नोक्तरूपतेति चेत् । सत्यम् । अस्ति सर्वाभीष्टदत्वम् । न तूक्तरूपताऽपि । उपासनामार्गीयत्वात् ।

श्रीमद्रघुनाथप्रणीता भक्तिरङ्गिणी ।

तस्मान्न समैः समाधिरिति भावः । यथा पुरुषोत्तमो भक्तिमार्गे सर्वाभीष्टदस्तथा मन्त्राणामपि फलश्रुतेस्तादृशफलप्रदत्वं न पुरुषोत्तमविषयत्वमन्तरेणेत्याशयेनाऽऽह—नन्विति । न तूक्तेति । भजनरूपत्वं नेत्यर्थः । अनारभ्याधीतत्वाभावात् सर्वप्रकृतिरूपपुरुषोत्तमपरत्वं युक्तं पर्णमयीत्ववत् । तत्तत्का-

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतं तीर्थम् ।

पुरुषोत्तमस्योद्देश्यत्वं वारयितुं शक्यत इत्यर्थः । इति भाव इति । तथाच भगवद्धर्मेषु विध्यपराधनिषेधादुपासनायाश्च तच्छालित्वान्मूल एव कुठार इति नाऽत्र भगवत उद्देश्यत्वं संभावयितुं शक्यमतः पूर्वोक्तमदुष्टमिति भावः । मूले सर्वाभीष्टदत्वं सर्वेषामभीष्टदातृत्वम् । तथाच मित्रार्यादिभावकथनान्मन्त्राणां विभूतिपरत्वाङ्गीकारोऽप्रयोजक इति सिद्धे भगवद्धर्मत्वे भगवतः साक्षादुद्देश्यत्वमदण्डवारितमित्यर्थः । अत्र समादधते—सत्यमित्यादि । उपासनामार्गीयत्वादिति । तथाच प्रकरणभेदान्न तत्र पुरुषोत्तमस्योद्देश्यत्वमिति भावः । एतद्व्याकुर्वते—न तूक्तेत्यादिना । पर्णमयीत्ववदिति । यथा

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतो विवेकः ।

तत्परत्वम् । तथाचाऽऽस्थाय भगवत्परैः कायवाङ्मनोभिः कृत्वेत्यथः । यस्य कस्यचिदिति । अरिमन्त्रोपासकस्य । तथाच भगवद्धर्मेषु विध्यपराधनिषेधादु-

१ न त्वनूक्तरूपताऽपीति कचित् । २ मनः समाधिरिति घ. ३ भगवद्रूपत्वं नेति घ. ४ पर्णमयीवदिति ख. ५ ननूक्तेत्यादिनेति द्वयोरपि पुस्तकयोः पाठः । व्याख्येयानुरोधादेवमेव तु युज्यते ।

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतं तीर्थम् ।

“यस्य पर्णमयी जुह्वर्भवति न स पापश्श्लोकश्शृणोती” त्यनारभ्योक्तमपि पर्ण-
मयीत्वं वाक्येन क्रतुसंबन्धितया प्रत्याख्यते तथा । तत्तत्काण्डान्तःपाति-
तत्तत्प्रकरणानां रामतापनीये—“उपासकानां कार्यार्थं ब्रह्मणो रूपकल्प-
ने”ति गोपालतापनीये—“ते होचुरुपासनमेतस्य परमात्मनो गोविन्दस्या-
ऽखिलधारिणो ब्रूही”ति नृसिंहतापनीये मन्त्रोद्गाराद्युपासनालिङ्गानां च तथे-

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतो विवेकः ।

पासनायां तत्सत्त्वान्न भगवद्धर्मत्वं शक्यवचनमिति तद्विधौ भगवतः साक्षादु-
द्देश्यत्वं दूरनिरस्तमिति भावः । न चाऽऽस्थितिस्वरूपविचारे परिपाकदशायां
विध्यपराधनिषेधः फलति । न त्वारम्भदशायाम् । तथा सति परिपाकदशायां
विध्यपराधो नोद्देश्यत्वं निवर्त्तयिष्यतीति पूर्वोक्तमसांप्रतमिति वाच्यम् । “अपि
चेत्सुदुराचार”इति गीतोक्तिविरोधात् । अत्राऽऽरम्भदशायाम् एव कथनात् ।
“क्षिप्रं भवति धर्मात्मे”त्यग्रिमवाक्येन तथा निश्चयात् । अतो विध्यपराधेनोपास-
नायां भगवद्धर्मत्वनिवृत्तिर्युक्तैवेति निश्चयः । एवमुपासनाविध्युद्देश्यत्वे निवारितेऽपि
तदर्थमुपासनाविशेषस्य भगवद्धर्मसाम्यमापादयश्छङ्कते—ननु सर्वेष्वित्या-
दि । सर्वाभीष्टदत्वमिति । सर्वेषामभीष्टदातृत्वम् । नोक्तरूपतेति । ना-
ऽनिष्टदत्वम् । तथाच गोपालमन्त्रोपासनातिरिक्तोपासनायां मन्त्राणामस्तु विभू-
तिपरत्वम् । गोपालोपासनायां तु तथात्वाङ्गीकारोऽप्रयोजक इति सिद्धे तदधिष्ठा-
तृत्वे तेन रूपेण पुरुषोत्तमस्य तद्विध्युद्देश्यत्वं तस्या भगवद्धर्मरूपत्वं चाऽदण्ड-
वारितमित्यर्थः । अत्र समादधते—सत्यमित्यादि । उक्तरूपताऽपीति ।
भगवद्धर्मरूपता । अपिशब्दादनिष्टदत्वाभावः । उपासनामार्गीयत्वादिति ।
तथाच प्रकरणभेदात्तस्या भगवद्धर्मरूपत्वाभावे तस्यां पुरुषोत्तमस्य न तद-

१ उपासनानामिति क. २ तदभावादिति ख. ३ विध्यनपराध इति क. ४ कर्मणा-
मस्तु इति ख. ५ ज्ञानरूपतेति ख. ६ भक्तिरूपत्वाभावे इति ख. ७ तत्तदधिष्ठातृ-
रूपेणेत्यपि दृश्यते शोधनात्प्राक्तनोऽनिवारितः पाठः क.

न हि कर्माङ्गत्वेन क्रियमाणस्य भगवत्स्मरणस्य भक्तिरूपत्वं वक्तुं

श्रीमद्रघुनाथप्रणीता भक्तिरङ्गिणी ।

ण्डान्तःपातितत्तत्प्रकरणानां स्फुटमुपलम्भात् । न हीति । कर्माङ्गत्वेन कर्मसाद्गुण्यार्थं क्रियमाणस्येत्यर्थः । न ह्यन्योद्देशेन विधीयमानमन्यत्संपादयती-

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतं तीर्थम् ।

त्यर्थः । प्रकरणभेदेन पुरुषोत्तमपरत्वाभावे दृष्टान्तमाहुर्मूले—न हीत्यादि । टीकायाम्—न हीत्यादि । अतिप्रसङ्गापत्त्या अनुचितमित्यर्थः । तथाच यथा कौण्डपायिनामयने “मासमग्निहोत्रं जुहोती”त्यत्र किं नित्याग्निहोत्रानुवादेन मासलक्षणो गुणो विधीयत उत कर्मान्तरं विधीयत इति सन्देहे कर्मणः प्राप्तत्वादुणविधानमिति पूर्वः पक्षः । तत्स (?) तत्र “उपसद्विश्वरित्वे”ति वाक्यान्तरात्कर्मैक्यपक्षे नित्येऽपि तदापत्तेः । मासोपसदोरुभयोरपि विधाने वाक्यभेदापत्तेश्च । अतः प्रकरणभेदात्कर्मान्तरमिति द्वितीयस्य तृतीये विचारितम् । तथाचाऽग्निहोत्रशब्दोऽनेकार्थत्वस्याऽन्याय्यत्वेन गौण्याऽङ्गीकृतस्तस्मिन्

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतो विवेकः ।

धिष्ठातृरूपेणोद्देश्यत्वमिति भावः । अत्र दृष्टान्तमाहुः—न हीत्यादि । कर्माङ्गत्वेन क्रियमाणस्येति । कर्मसाद्गुण्यार्थं क्रियमाणस्य । तथाच यथा कौण्डपायिनामयने “मासमग्निहोत्रं जुहोती”त्यत्र किं नित्याग्निहोत्रानुवादेन मासलक्षणो गुणो विधीयत उत कर्मान्तरं विधीयत इति सन्देहे कर्मणः प्राप्तत्वादुणविधिरत्रेति पूर्वपक्षीकृत्य तत्र “उपसद्विश्वरित्वे”ति वाक्यान्तरात्कर्मैक्यपक्षे नित्याग्निहोत्रेऽपि तदापत्तेर्मासोपसदोरुभयोरपि विधाने वाक्यभेदापत्तेश्च प्रकरणभेदात्कर्मान्तरं तदिति द्वितीयस्य तृतीये चिन्तितम् । तेनाऽनेकार्थत्वस्याऽन्याय्यत्वात्तत्राऽग्निहोत्रशब्दो गौण्या प्रवर्तमानो नित्याग्निहोत्रधर्मातिदेशकत्वेनाऽङ्गीकृतः । तथाऽत्राऽपि प्रकरणभेदादुक्तवक्ष्यमाणधर्म-

१ तन्मतत्रेति क. २ यथाऽग्निहोत्रशब्द इति ख. ३ अनेकार्थत्वस्याऽऽप्रायगौ-
येति क.

शक्यम् । कर्ममार्गीयत्वात् । अपरञ्च । तत्र वराङ्गनावशीकरणादिकं

श्रीमद्रघुनाथप्रणीता भक्तिरङ्गिणी ।

ल्युचितम् । पुरुषोत्तमपरत्वे दूषणान्तरमप्याहुः—अपरञ्चेति । वराङ्गना-
वशीकरणादेरपि पुरुषोत्तमसंबन्धित्वे फलदात्रैक्येन ब्रह्मसूत्रादिकमपि तादृशे
कर्मण्युपयुञ्जीताऽविशेषादित्यपि सुवचं स्यात् । ततो वैराग्यादिविधानं व्यर्थमेव

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतं तीर्थम् ।

कर्मण्यग्निहोत्रधर्मातिदेशकः । तथाऽत्र प्रकरणभेदेन भेदान्मन्त्रोपासनायां भक्तिप-
दप्रयोगो मन्त्राधिष्ठातरि च गोपालादिप्रयोगो गौण्या तदेकतानत्वादीनां
भक्तिधर्माणामुपासकभक्तानुग्राहकत्वादीनां चाऽतिदेशक इति न नामादि-
ना भ्रमितव्यमिति भावः । ननूपासनामार्गीयत्वेऽपि गोपालमन्त्रोपासनायां
सर्वाविशिष्टत्वस्याऽनपायाद्वक्तित्वमपि सुवचम् । तथा सति मार्गभेदोऽप्रयो-
जकः । लिङ्गापेक्षया प्रकरणस्य नैर्बल्यात् । अथवा । “ देवत्वं च पितृत्वं च
यमस्याऽस्ति द्विरूपते ” तिवद्विरूपत्वं वा(?)ऽस्तु । तथा सति तस्यां
पुरुषोत्तमस्योद्देश्यत्वे किं बाधकमिति शङ्कां हृदि कृत्वा आहुः—पुरुषोत्तमे-
त्याद्युह्यमित्यन्तम् । तथाच फलभेदान्न गोपालमन्त्रोपासनस्य भक्ति-

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतो विवेकः ।

भेदाच्च मन्त्रोपासनायां यो भक्तिपदप्रयोगस्तदधिष्ठातरि च यः पुरुषोत्तमादि-
पदप्रयोगः सोऽपि गौण्या उपासनायां तदेकतानत्वादीनां भक्तिधर्माणामुपास्ये
चाऽनुग्राहकत्वादीनां पुरुषोत्तमधर्माणामतिदेशक एव न तु तयोर्भक्तिपुरुषो-
त्तमाभेदापादक इति भावः । ननूपासनामार्गीयत्वस्य प्रकरणसिद्धत्वाद्वक्ति-
त्वंस्य सर्वाविशिष्टत्वरूपलिङ्गसिद्धत्वाल्लिङ्गापेक्षया प्रकरणस्य दौर्बल्यान्न पूर्वोक्तं
साधीय इति शङ्कायां लिङ्गनैर्बल्यायाऽऽहुः—अपरञ्चेत्यादि विरोधा-
दित्यन्तम् । तथाच गोपालोपासनं भक्तिः । सर्वाविशिष्टत्वात् । न

१ वाराङ्गनेति क्वचित् । २ वेश्यावशीकरणादेरिति क. ख. ग. ३ गोपालादिपद-
प्रयोग इति क. ४ ज्ञानत्वस्येति ख.

फलत्वेन श्रूयते । न हि पुरुषोत्तमभक्तेस्तत्फलीभवितुमर्हति । अनर्थरूपत्वात् । “ अनर्थोपशमं साक्षाद्भक्तियोगमधोक्षजे । तस्मान्निराशिषो भक्तिर्निरपेक्षस्य मे भवेदि ” त्यादिवाक्यविरोधात् । अत एव शूद्रप्रतिष्ठापितमूर्त्तौ ब्राह्मणनमस्कारनिषेधो धर्मशास्त्रे

श्रीमद्रघुनाथप्रणीता भक्तितरङ्गिणी ।

स्यादित्याद्यप्यूह्यम् । अत एवेति । यतः पुरुषोत्तमसंबन्धि कार्यमिदमनर्थकरं न युज्यते । सर्वागमविरोधात् । किन्तु मन्त्राधीनान्यदेवताकार्यमेवेदम् । अतः कारणाच्छूद्रप्रतिष्ठापितप्रतिमालिङ्गादिषु देवतान्तरसान्निध्याच्छूद्रकर्तृकदोषसंवलितत्वात्सर्वोपास्यत्वाभावाद्धिजादिनमस्कारनिषेधो युज्यते । नो चेदप्रणामी प्रत्यवेयादेव । “ देवताप्रतिमां दृष्ट्वा यतिं दृष्ट्वा त्रिदण्डिनम् । नमस्कारं न कुर्या-

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतं तीर्थम् ।

रूपत्वमत एव न द्विरूपत्वमपीति भावः । कर्ममार्गीयभगवत्स्मरणादौ भक्तिरूपत्वाभावमतिदेष्टुं कर्ममार्गीयनमस्कारे भक्तित्वाभावगमकं धर्ममाहुः— अत एवेति मूले । तद्व्याकुर्वन्ति—यत इत्यादि । नो चेदिति । प्रतिष्ठापितस्य पुरुषोत्तमत्वे । तथाच सोपि नमस्कारो वन्दनभक्तिरूपो नेति भावः । एवं मन्त्रफलादेस्तद्धर्मन्तरस्य च विचारेणोपासनादिमार्गीयाणां

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतो विवेकः ।

भक्तिः । अनर्थफलकत्वादित्येवं भक्तिलिङ्गस्य संप्राप्तिसाधनत्वेन निर्वलत्वादसंजातविरोधं प्रकरणमेव बलीय इति पूर्वोक्तमक्षुण्णमेवेत्यर्थः । नन्वस्त्वेवमुपासनायाम् । तथापि कर्ममार्गीयस्मरणस्य भक्तित्वं दुर्वारम् । सर्वाविशिष्टत्वस्याऽनर्थोपशामकत्वस्य च तत्राऽक्षुण्णत्वात् । लिङ्गद्वयापेक्षया प्रकरणस्यैकस्य नैर्बल्यादित्याशङ्कायां तत्रापि पूर्ववलिङ्गनैर्बल्यमाहुः—अत एवेत्यादि वाक्यादित्यन्तम् । अत एवेति । लिङ्गनैर्बल्यादेव । न नमस्यः

१ प्रत्यवायी स्यादेवेति घ. २ विचारेण नोपासनादिमार्गीयाणामिति क. ३ सप्रतिपक्षसाधनत्वेनेति ग.

युज्यते । “यः शूद्रस्थापितं लिङ्गं विष्णुं वा विनमेद्विजः । स
याति नरकं घोरं यावदाहूतसम्प्लवमि”ति । न हि ब्राह्मणाना-
मीश्वरो न नमस्यः क्वचित् । “किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या” इति

श्रीमद्रघुनाथप्रणीता भक्तिरङ्गिणी ।

चेत्प्रायश्चित्ती भवेन्नर” इत्याद्यागमविरोधोऽपीत्यर्थः । पुरुषोत्तमस्य मन्नाधीनत्वमनु-
पपन्नम् । प्रमाणविरोधात् । भक्त्यधीनत्वं चोपपन्नम् । प्रमाणसद्भावादित्याहुः—

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतं तीर्थम् ।

मन्त्राणां भक्तित्वं निवारितम् । इदानीं तदधिष्ठातुर्विभूतित्वं यत्प्रागुक्तं तद्वृढी-
कर्तुं वैलक्षण्यं वदन्तीत्याशयेनाऽऽहुः—पुरुषोत्तमस्येत्यादि । तथा-

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतो विवेकः ।

क्वचित् । अत्र काकुर्बोध्या । तथाच सर्वत्र नमस्य एवेत्यर्थः । अयमाशयः ।
कर्ममार्गे हि “यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपोयज्ञक्रियादिषु । न्यूनं संपूर्णतां
याति सद्यो वन्दे तमच्युतमि”त्यादिवाक्यैः पुरुषसूक्तेन पूजाविधानाच्च
स्मरणकीर्तनवन्दनार्चनानि विष्णुविषयकाण्येव प्रायः सन्तीति स्मरणीयत्वादिव-
द्वन्दनीयत्वमपि तस्यैव सिद्धयति । तथा प्रतिमायामपि प्रतिष्ठादिना तस्यैवाऽऽ-
वेशादि । तस्य च पुरुषोत्तमत्वे शूद्रप्रतिष्ठापितमूर्त्तावपि तस्यैवाऽऽवि-
ष्टत्वात्तद्वन्दनमपि सर्वाविशिष्टं स्यात् । ततश्चोक्तविधवाक्यानि विरुद्धोरन् ।
अतस्तदविरोधाय तत्र विष्ण्वन्तरावेश एव वक्तव्यः । तथा सति सकृत्प्रवृत्ता-
वगुण्ठनन्यायेन भग्ने वन्दनस्याऽविशिष्टत्वे स्मरणादेरपि तद्विषयकत्वेन वन्द-
नतुल्ययोगक्षेमत्वाद्भग्नमेव सर्वाविशिष्टत्वम् । ततश्च कर्ममार्गीयवन्दनं
भक्तिः । सर्वाविशिष्टत्वादिति साधने हेतोः स्वरूपासिद्धत्वम् । तथा तदीय-
विष्णुस्मरणादिर्भक्तिः सर्वाविशिष्टत्वादिति साधनेऽपि न भक्तिः विष्ण्वन्तर-

१ तस्यैवारेदिरिति क. तस्यैवाविवेशादि इति. ग.ख.पुस्तके तु नास्त्येव किमपि ।
इष्यते त्वेवम् । २ उक्तविधिवाक्यानीति ग. ३ एवकारो नास्ति ख. ४ सर्वस्याऽविशि-
ष्टत्वादिति ख. ५ त्वदीयेति ग.

वाक्यात् । किञ्च । मन्त्राधीनत्वं तत्तद्देवताया उच्यते । पुरुषोत्तमस्तु “न साधयति मां योगो न साङ्ख्यं धर्म उद्धव । न स्वाध्यायस्तपस्त्यागो यथा भक्तिर्ममोर्जिता । न रोधयति मां योगो न साङ्ख्यं धर्म एव च । न स्वाध्यायस्तपस्त्यागो नेष्टापूर्त्तं न दक्षिणाः । व्रतानि यज्ञाश्छन्दांसि तीर्थानि नियमा यमा” इति “नाऽहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया । शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा । भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन । ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तपे” त्यादिवाक्यै “नाऽयमात्मे”त्याद्युक्तश्रुत्या च न मन्त्रोपासनाद्यधीन इति महद्वैलक्षण्यम् । “अहं भक्तपराधीनो ह्यस्वतन्त्र इव द्विज । साधुभिर्ग्रस्तहृदयो भक्तैर्भक्तजनप्रियः । नाऽहमात्मानमाशासे मद्भक्तैः

श्रीमद्रघुनाथप्रणीता भक्तिरङ्गिणी ।

किञ्चेत्यारभ्य पुरुषोत्तमैऽवधेयमित्यन्तेन । न रोधयति न स्वातन्त्र्य-

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतं तीर्थम् ।

चाऽत्र मूले भेदकनिदर्शनात्पुरुषोत्तमस्य न तदुद्देश्यत्वमिति बोधितम् । एवं रूपभेदेनोपासनाभक्तयोर्भेदे सिद्धे फलभेदधर्मभेदाभ्यां चोपोद्धूलिते पुनरुपा-

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतो विवेकः ।

विषयकत्वात्तत्रत्यवन्दनवदिति प्रतिसाधनसद्भावादसाधकत्वेन सिद्धे लिङ्गनैर्बल्ये प्रकरणस्य बलवत्त्वान्न तस्याऽपि भक्तित्वमिति । एवमुपासनसंबन्धि-फलादेर्धर्मान्तरस्य च विचारेण मन्त्रोपासनस्य कर्ममार्गीयवन्दनादेश्च भक्तित्वं तद्विधीनां भगवदुद्देश्यकत्वं च निवारितम् । अतः परमुपास्यधर्मविचारेण तदधिष्ठातुर्विभूतिरूपत्वं दृढीकर्तुं वैलक्षण्यं वदन्ति—किञ्चेत्याद्यवधेयमित्यन्तम् । न रोधयतीति । न वशीकरोति । शेषमतिरोहितार्थम् ।

साधुभिर्विना । श्रियं चाऽऽत्यन्तिकीं ब्रह्मन् येषा गतिरहं परा ।
ये दारागारपुत्रासप्राणान् वित्तमिमं परम् । हित्वा मां शरणं याताः
कथं तांस्त्यक्तुमुत्सहे । मयि निर्बद्धहृदयाः साधवः समदर्शिनः ।
वशे कुर्वन्ति मां भक्त्या सत्स्त्रियः सत्पतिं यथे”त्यादिभिः “नाऽलं
द्विजत्वं देवत्वमृषित्वं वाऽसुरात्मजाः । प्रीणनाय मुकुन्दस्य न
वृत्तं न बहुज्ञता । न दानं न तपो नेज्या न शौचं न व्रतानि च ।
प्रीयतेऽमलया भक्त्या हरिरन्यद्विडम्बनमि”त्यादिभिः “भक्त्या-
ऽहमेकया ग्राह्यः । भक्त्या तुतोष भगवान् गजयूथपाथे” त्या-
दिवाक्यसहस्रैर्भक्तिमात्राधीनत्वोक्त्या च ततो वैलक्षण्यं पुरुषो-
त्तमेऽवधेयम् । ननु मन्त्रादेरपि भगवदीयत्वात्तत्सम्बन्धि सर्वे

श्रीमद्रघुनाथप्रणीता भक्तिरङ्गिणी ।

गतिमवरुणद्धीत्यर्थः । “येऽप्यन्यदेवताभक्ताः” “यो यो यां यां तनुं भक्तः”
“वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य” इत्यादिवाक्यैः सर्वेषां भक्तिफलरूपश्रीकृष्णसंबन्धित्व-
क्रथनान्मन्त्रादीनामपि भक्तिरूपत्वमुपपद्यत एवेत्याह—नन्विति । अतिमूर्खो-

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतं तीर्थम् ।

सनाया भक्तिरूपत्वमापाद्य मन्त्राधीनत्वं तद्विध्युद्देश्यत्वं वा शङ्कत इत्याहुः—
येऽप्यन्येत्यादि । सर्वेषामिति । यजनार्चनज्ञानोपासनानाम् । आहेति ।
मन्त्राधीनत्वाङ्गीकारेऽपि दोषाभावमाहेत्यर्थः । मूले—भगवदीयत्वादिति ।
परब्रह्मात्मकत्वमेवोपक्रम्य पठितत्वेन तथात्वात् । तत्संबन्धीति । मन्त्रसंब-

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतो विवेकः ।

एवमुपास्यनिष्ठधर्मविचारेण तदधिष्ठातुर्भेदः साधितः । एवं रूपभेदेनो-
पासनभक्त्योः सिद्धे भेदे फलभेदधर्मभेदाभ्यामुपोद्वलितेऽप्यनाघ्रातमीमांसाग-
न्धत्वात्पुनर्हेत्वन्तरेणोपासनायां भक्तित्वमाशङ्कते—ननु मन्त्रादेरित्यादि ।

भक्तिरूपमेवेति नोक्ताऽनुपपत्तिरिति चेत् । हन्तेदं “पाण्डुरमृत्पा-
नीयमेव शुनस्तक्रमि”त्याभाणकमनुहरति । ननु कथमेवम् । इत्थम् ।
श्रीमदुद्धवपृष्टेन यदुवंशोदयाचलचूडामणिना पूजामार्गं निरूप्य
“प्रतिष्ठया सार्वभौमं सद्गना भुवनत्रयम् । पूजादिना ब्रह्मलोकं
त्रिभिर्मत्सार्ष्टितामियादि”ति प्रत्येकसमुदायाभ्यां फलभेदं निरूप्य
“मामेव नैरपेक्ष्येण भक्तियोगेन विन्दति । भक्तियोगं स लभत

श्रीमद्रघुनाथप्रणीता भक्तिरङ्गिणी ।

क्तिरियमिति दृष्टान्तेन विविनक्ति(?)—हन्तेति । हन्तेति विषादे । इदं ते
शङ्कावाक्यम् । पाण्डुरमृत्संबन्धि पानीयमेवाऽन्तःसारासारानभिज्ञस्य शुनस्तक्र-
मित्येवंविधमाभाणकं लोकोक्तिप्रहेलिकावद्वाक्यमनुहरति सादृश्यं प्राप्नोतीत्यर्थः ।
सादृश्यनिबन्धनोऽपि भ्रमो न घटते । स्फुटभेदोक्तेरित्याहुः—इत्थमिति । एका-
दशस्कन्धे भगवदुद्धवसंवादे प्रतिष्ठानिकेतनपूजानामेकैकशः सार्वभौमादिफलं,
समुदितानां समानैश्वर्यं फलं, सकामस्य । नैरपेक्ष्येण शुद्धस्वरूपमात्रनिष्ठभक्तियोगे-
न । पूजाफलं भक्तिरित्याह—भक्तियोगं स लभत इत्यनेन । उभयोस्तात्पर्यं

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतं तीर्थम् ।

न्धिपुरश्चरणपूजादिकम् । नोक्ताऽनुपपत्तिरिति । न पुरुषोत्तमत्वतद्वि-
ध्युद्देश्यत्वानुपपत्तिः । टीकायाम्—दृष्टान्तेन विविनक्ती(?)ति । मन्त्रादिसं-

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतो विवेकः ।

भगवदीयत्वात् परब्रह्मात्मकत्वमेवोपक्रम्य पठितत्वेन तथात्वात् तत्संबन्धि
मन्त्रसंबन्धि सर्वमर्चनपुरश्चरणादिकं भक्तिरूपमिति नोक्ताऽनुपपत्तिर्नोपास्ये
पुरुषोत्तमत्वानुपपत्तिर्न वा तद्विध्युद्देश्यत्वानुपपत्तिरित्यर्थः । अत्र समाधातुं
प्रतिवादिनोऽनाघ्रातमीमांसागन्धत्वं स्फुटीकुर्वन्ति—हन्तेत्यादि । पाण्डुरमृत्
कठिनी । शुन इति । अन्तःसारासारानभिज्ञस्य । समादधते—श्रीमदि-

एवं यः पूजयेत मामि”ति निरूपितम् । अत्र पूर्वाङ्ग एवकारेण पूर्वोक्तपूजाफलव्यवच्छेदपूर्वकं स्वस्य भक्तियोगफलत्वमुक्तमिति फलभेदादपि स्वरूपभेद आयात्येव । उत्तराङ्गे च पूजायाः साध-

श्रीमद्रघुनाथप्रणीता भक्तिरङ्गिणी ।

दर्शयन्ति—अत्रेति । मामेव नैरपेक्ष्येणेत्यत्रैवकारेण । उत्तराङ्गे भक्तियोगं

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतं तीर्थम् ।

बन्धिनि भक्तित्वं निराकर्तुं तदुक्तेः स्वरूपं दृष्टान्तेन स्फुटीकरोतीत्यर्थः । मूले—फलभेदादपि स्वरूपभेद आयातीति । कर्मभेदाध्याये यावज्जीवपादारम्भे विचारितम्—“यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति” “अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम” इति वाक्याभ्यां किं भिन्नं कर्म विधीयत उत काम्येऽग्निहोत्र एव यावज्जीवरूपकालसंबन्धो धर्मो विधीयत उत नित्यकाम्यप्रयोगभेदो विधीयत इति । तत्र नामैक्याद्रूपैक्याद्भेदकान्तराभावाच्च कर्मभेदस्य वक्तुमशक्यत्वात्काम्याग्निहोत्र एव कालरूपो(?)विधीयत इति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु यावज्जीवशब्दो न कालवाचकः । किन्तु लक्षकः । वाच्योऽर्थस्तु कृत्स्नजीवनम् । पुरुषधर्मः स न कर्मधर्मत्वेन विधातुं शक्यः । अतस्तं

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतो विवेकः ।

त्यादि । सौष्टि (?) समानैश्वर्यत्वम् । नैरपेक्ष्येण फलाकाङ्क्षाविरहेण । एवमिति । नैरपेक्ष्येण । फलभेदादपि स्वरूपभेद आयात्येवेति कर्मभेदाध्याये यावज्जीवपादे चिन्तितम् । “अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः” “यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोती” ति वाक्याभ्यां किं भिन्नं कर्म विधीयत उत काम्याग्निहोत्र एव यावज्जीवरूपकालसंबन्धो धर्मो विधीयत उत काम्येऽपि नित्यकाम्यप्रयोगभेदो विधीयत इति सन्देहे नामैक्याद्रूपैक्याद्भेदकान्तराभावाच्च कर्मभेदस्य वक्तुमशक्यत्वात्काम्याग्निहोत्र एव यावज्जीवकालसंबन्धो धर्मो विधीयत इति पूर्वपक्षः । राद्धान्तस्तु यावज्जीवशब्दो न कालवाचकः । किन्तु कृत्स्नजीवन-

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतं तीर्थम् ।

निमित्तीकृत्य प्रयोगो विधीयते । न चाऽग्निहोत्रनामाभ्यासः कर्मभेदहेतुः । निमित्तविशेषं पुरस्कृत्य श्रुतत्वेनाऽविशेषपुनःश्रुतेरभावात् । अतो जीवनस्य निमित्तत्वात्प्रयोगभेदः पर्यवस्यति । सति निमित्ते नैमित्तिकत्यागायोगान्नित्यत्वं तस्याऽर्थसिद्धम् । तस्माज्जीवननिमित्तत्वान्नित्यकाम्यप्रयोगौ भिन्नाविति । एवं सति यथा तत्र कर्माभेदेऽपि निमित्तभेदात्प्रयोगभेदे नित्यं काम्यमिति स्वरूपभेदोऽर्थसिद्धस्तथाऽत्र ब्रह्मलोकपदसूचितकामनया नैरपेक्ष्यपदोक्तेन तदभावेन च पुरुषधर्मरूपनिमित्तभेदलाभादैक्याङ्गीकारेऽपि प्रयोगभेदसिद्धौ नित्यकाम्यवत्फलभेदात्स्वरूपभेदो न दुर्घट इत्यर्थः । भेदकान्तरमाहुः—
उत्तरार्द्ध इत्यादि । एतन्निरूपणप्रयोजनकथनमुखेन स्वरूपभेदं दृढी-

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतो विवेकः ।

विशिष्टकाललक्षकः । तस्य वाच्योऽर्थस्तु कृत्स्नजीवनम् । पुरुषधर्मः स न कर्मधर्मत्वेन विधातुं शक्यः । अतस्तं निमित्तीकृत्य प्रयोगभेदो विधीयते । न चाऽग्निहोत्रनामाभ्यासः कर्मभेदहेतुः । निमित्तविशेषं पुरस्कृत्य श्रुतत्वेनाऽविशेषपुनःश्रुतेरभावात् । अतो जीवनस्य निमित्तत्वात्प्रयोगभेदः पर्यवस्यति । सति निमित्ते नैमित्तिकत्यागायोगात्तस्य नित्यत्वमर्थसिद्धम् । तस्मान्नित्यकाम्यप्रयोगौ भिन्नाविति । एवं सति यथा तत्र कर्माभेदेऽपि निमित्तभेदात्प्रयोगभेद एव फलं भिद्यत इति फलभेदान्नित्यं काम्यमिति स्वरूपभेदोऽर्थसिद्धस्तथाऽत्र ब्रह्मलोकपदसूचितपुरुषधर्मरूपया कामनया नैरपेक्ष्यपदोक्ततदभावेन च निमित्तेन पूजैक्येऽपि प्रयोगभेदसिद्धौ नित्यकाम्यप्रयोगन्यायेन फलभेदात्स्वरूपभेदोऽर्थादेवाऽऽयातीत्यर्थः । ग्रहिलत्वादार्थिकभेदकानङ्गीकारे शाब्दं भेदकान्तरमाहुः—उत्तरार्द्ध इत्यादि । एतन्निरूपण-

१ विशेषपुनः श्रुतेरिति क. २ पुरुषधर्मरूपनिमित्तभेदलाभादिति द्वयोरपि पाठः । युज्यते त्वेवम् । ३ नैमित्तिकत्यागात्तस्येति ख. ४ पुरुषधर्मरूपतयेति ग. ५ नैमित्तिकेऽपीति ख. पूजैक्येऽपीति. ग.

नत्वं भक्तेश्च फलत्वं चेति स्पष्ट एव पूजादेर्भक्तेर्भेदः । भगवत्स्वरूपातिरिक्तफलके कर्मणि ज्ञाने वा न भक्तित्वम् । भक्तौ च न स्वरूपातिरिक्तफलकत्वम् । अतो न पूजादिर्भक्तिरिति निरूपणार्थमेव मामेवेत्यादि निरूपितमिति वेदितव्यम् । अन्यथा पूजाप्रकरणे तन्निरूपणमसङ्गतं स्यात् । “यत्कर्मभिर्यत्तपसा ज्ञानवैराग्यतश्च यत् । योगेन दानधर्मेण श्रेयोभिरितरैरपि । सर्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभतेऽञ्जसे”ति तु भक्तिसाध्यं नाऽन्येन सिध्यत्यन्यसाध्यं भक्तेरानुषङ्गिकमिति कथनार्थम् । कल्पतरुस्वभावत्वज्ञापनाय चोक्तम् । अग्रे “स्वर्गापवर्गं मद्भाम कथञ्चिद्यदि वाञ्छती”ति वचना-

श्रीमद्रघुनाथप्रणीता भक्तिरङ्गिणी ।

स लभत इति वाक्ये । अत इति । यतः स्वरूपफलकत्वं निरपेक्षभक्तियोगस्यैव । यदि पूजादिकमपि भक्तित्वेनाऽभिमतं स्यात्तदाऽनेन मां विन्दतीत्येव ब्रूयात् । मामेव निरपेक्ष्येणेति पार्थक्येन वचनमन्यसाधननिरूपणावसरे निरर्थकं स्यात् । किञ्च । यदि केवलभक्तेः कुत्राप्यसामर्थ्यं भवेत्तदा सहायभूतत्वेनाऽपि कर्मादीनां भक्तित्वं शङ्क्येत । तच्च सुतरां नास्तीत्याहुः—

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतं तीर्थम् ।

कुर्वन्ति—भगवदित्यादि स्यादित्यन्तम् । तदेतत्सर्वं हृदि कृत्वा टीकायामाहुः—यदीत्यादि निरर्थकं स्यादित्यन्तम् । तथाचैवं सिद्धे स्वरूपभेदे पूजाया भक्तित्वाभावान्न तत्र साक्षाद्भगवत उद्देश्यत्वमिति भावः । अग्रिमं विवृण्वन्ति—किञ्चेत्यादि । ननु फलभेदोऽत्र न स्वरूपभेदापादकः ।

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतो विवेकः ।

प्रयोजनकथनमुखेन स्वरूपभेदं दृढीकुर्वन्ति—भगवदित्यादि स्यादित्यन्तम् । तथाचैवं सिद्धे स्वरूपभेदे उपासनादिमार्गीयपूजाया भक्तित्वाभावान्न तद्विधौ साक्षाद्भगवत उद्देश्यत्वमिति भावः । ननु फलभेदो न स्वरूपभेदापादकः । यत्कर्मभिरिति वाक्ये भक्तेरेव फलान्तरकथनादित्याशङ्कयामाहुः—यत्कर्मभिरित्यादि । अग्र इत्यादिनोक्तो हेतुस्तर्कपर्यवसायी ।

तु । तेन भक्तिरेव कार्या नाऽन्यदिति फलितं भवति । “दानव्रतत-
पोहोमजपस्वाध्यायसंयमैः । श्रेयोभिर्विविधैश्चाऽन्यैः कृष्णे भक्ति-

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतं तीर्थम् ।

यत्कर्मभिरिति भक्तेरेव फलान्तरकथनात् । इति शङ्का तु मूलेनैवाऽपास्ता ।
अन्यथा स्वर्गापवर्गमित्यादेर्वैयर्थ्यापत्तेरिति । यत्कर्मभिरित्यादिकथनस्य प्रयोजन-
माहुर्मूले—तेनेत्यादिना । तथाचाऽत्राऽऽनुषङ्गिकत्वेन फलान्तरकथनात्तत्र च
तस्य मुख्यत्वेन कथनादत्राऽपि फलभेदस्य स्वरूपभेदसाधकत्वं न दुर्घटमित्यर्थः ।
पूजादेर्भक्तित्वे व्युदस्ते माऽस्तु तस्यास्तथात्वम् । जपादेस्तु तथात्वे बाधकाभाव
इत्याकाङ्क्षायां मन्त्रजपादेर्भक्तित्वं व्युदस्यन्ति—दानेत्यादि । “मदर्थेऽर्थपरि-
त्याग” इति सन्दर्भेऽर्थत्यागादितपोन्तेष्वङ्गचेष्टया पूजाया अप्युक्तत्वात्तस्या भक्ति-

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतो विवेकः ।

यदि भक्तेः कल्पतरुस्वभावत्वं नाऽभिप्रेयात्स्वर्गापवर्गेत्यत्र कथञ्चित्पदं न ब्रूयत् ।
स्वर्गेत्याद्यर्द्धमेव वा न ब्रूयादिति । ननु प्रयोजनमन्तरेण तथा स्वभाव-
ज्ञापनमप्यनर्थकमतो न तथेत्याशङ्कायां तदुक्तिप्रयोजनमाहुः—तेनेत्या-
दि । “उद्यतस्य हि कामस्य प्रतिवादो न शस्यत” इति तदौत्कण्ठ्येऽपि
तदर्थं साधनान्तरं न विधेयं किन्तु कर्दमवद्भक्तिरेव कार्येत्यर्थः । तथाचा-
त्राऽऽनुषङ्गिकत्वेन फलान्तरं कथ्यते न तु मुख्यत्वेनेति फलभेदस्य मुख्यत्वेन
विशेषणे अत्रापि तस्य स्वरूपभेदसाधकत्वमनिवार्यमिति भावः । ननु
फलान्तरकथनान्माऽस्तु पूजायां भक्तित्वं मन्त्रजपादेस्तु तथात्वं केन वार्येत्या-
काङ्क्षायां तत्राप्येतत्तुल्यकक्षत्वाद्भक्तित्वाभावमाहुः—दानेत्यादि । “मद-
र्थेऽर्थपरित्याग” इति सन्दर्भे अर्थत्यागादितपोन्तेषु अङ्गचेष्टापदेन पूजाया

१ शक्यत इति क. ग. २ तत्र तु मुख्यत्वेनेत्यादि क. ३ विशेषेणाऽपीति ख.
४ तथात्वमिति ख.

हिं साध्यत” इति वाक्याच्च न मन्त्रजपादेर्भक्तित्वम् । भगवदर्थमेव कृता भगवत्पूजा भक्तिर्भविष्यतीत्याशङ्कानिरासायो-
त्तरार्द्धे तादृश्यास्तस्यास्तत्साधनत्वमुक्तम् । अन्यथा पूजादि-
नेत्यादिना विरोधः स्यात् । एतेन लोके शास्त्रे वा क्वचित्तादृश्यां

श्रीमद्गुणनाथप्रणीता भक्तिरङ्गिणी ।

यत्कर्मभिरिति । उत्तरार्द्धे एवं धर्मैर्मनुष्याणामित्यत्र । अन्यथेति । पूजा-
दीनां देवतोद्देशेनैव प्राप्तत्वान्नान्तरीयकतदर्थित्वसद्भावमात्रेण भक्तित्वोक्तौ पूजा-
दिनेत्याद्यसङ्गतं स्यादित्यर्थः । अतादृश्यास्तत्त्वेन शाब्दव्यवहारस्त्वन्यथाऽप्युपप-
द्यत एवेत्याहुः—एतेनेति । एवं यः पूजयेत मामित्यत्र द्वितीयया कर्मत्वं पुरुषो-

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतं तीर्थम् ।

त्वमाशङ्क्य परिहरन्ति—भगवदर्थमित्यादि । उत्तरार्द्धपदस्य सन्दिग्धत्वा-
द्दीकायां तदर्थमाहुः—एवं धर्मैरित्यादि । यद्यपि “एवं यः पूजयेत मामि”
त्यत्र एवमित्यनेन पूर्वार्द्धोक्तभक्त्यतिदेशान्नैरपेक्ष्यप्राप्तौ पूजाया अपि भगव-
दर्थत्वं प्राप्यते । तथापि न कण्ठोक्तम् । ऊनविंशाध्यायसन्दर्भे तु कण्ठोक्तम् ।
अत एवमुक्तम् । नान्तरीयकेति । भक्त्यविनाभूतेत्यर्थः । ननु भगवदर्थ्यां
पूजायां सर्वत्र भक्तिपदं प्रयुज्यते । तस्य का गतिरित्यपेक्षायां तत्साधनाय
वदन्तीत्याहुः—अतादृश्या इत्यादि । “भक्तियोगं स लभत” इति
वाक्यविचारे पुरुषोत्तमस्याऽर्चनविध्युद्देश्यत्वमक्षुण्णमिति शङ्कायां वदन्तीत्या-

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतो विवेकः ।

अपि संग्रहीतुं शक्यत्वाद्भगवदर्थ्यास्तस्या भक्तित्वमाशङ्क्य परिहरन्ति—
भगवदर्थेत्यादि । तेन फलितमाहुः—एतेनेत्यादि । ननु माऽस्तु
पूजाया भक्तित्वं तथापि भक्तियोगं स लभत इति वाक्यविचारे पुरुषोत्तमस्य
पूजाकर्मत्वबोधनादर्चनविध्युद्देश्यत्वं न हीयत इति प्रतिज्ञाहानिरनिवार्येत्यत
आहुः—न चेत्यादि । तथाचाऽन्यथानुपपत्त्याऽत्र लक्षणैवाऽऽदरणीये-

तस्यां भक्तिपदप्रयोग औपचारिक इति ज्ञापितम् । न च मामितिपदेन पूजाया अपि विषयः पुरुषोत्तम एवेति वाच्यम् । विभूतिरूपस्याऽपि भगवद्रूपत्वात्तथोक्तम् । पुरुषोत्तमत्वे बाधकमुक्तमेव मन्त्रशास्त्र इत्यादिना । अन्यफलाद्यनुसन्धानराहित्यपूर्वकं भगवद्भावनायां क्रियमाणायां पुरुषोत्तमावेशोऽप्यन्तःकरणे पूज्ये च भवतीति ज्ञापनाय वा मामित्युक्तम् । अत एव

श्रीमद्रघुनाथप्रणीता भक्तिरङ्गिणी ।

त्तमे प्राप्तं कथमपोद्यत इत्याशङ्क्याऽऽहुः—नचेति । विभूतिरूपस्येति । अवान्तरप्रलयेऽम्भसि शयानस्य ब्रह्मणो नारायणपदवाच्यत्वं यथा तथाऽत्राऽपीति भावः । बाधकमनर्थहेतुत्वं वशीकरणादौ । प्रकारान्तरेणाऽपि कर्मत्वमुपपादयन्ति—अन्यफलेति । अत एवेति । यत आविष्टपुरुषोत्तमे

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतं तीर्थम् ।

शयेनाऽऽहुः—एवमित्यादि । उक्तव्याख्याने लक्षणादोषादाहुः—प्रकारान्तरेत्यादि । तथाच विभूतेरावेशस्य वा द्वारत्वान्न साक्षादुद्देश्यत्वं पुरुषोत्तमस्येति नाऽनेन वाक्येनाऽपि तत्सिद्धिरिति मूलाशयः । आविष्टपुरु-

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतो विवेकः ।

त्यर्थः । ननु तथापि प्रकृतवाक्ये तात्पर्यानुपपत्तिगमकस्याऽभावाद्बीजाभावेनाऽत्र लक्षणाऽनुपपन्नैवेत्याकाङ्क्षायां पक्षान्तरमाहुः—अन्येत्यादि । तथाच माऽस्तु लक्षणा तथाप्यावेशस्यैव द्वारत्वान्न पुरुषोत्तमस्य साक्षादुद्देश्यत्वसिद्धिरिति न प्रतिज्ञाहानिरित्यर्थः । नन्वावेश एवाऽत्राऽभिप्रेत इत्यत्र किं गमकमित्यत आहुः—अत एवेत्यादि । आवेशद्वारकत्वादेव निरपेक्षपूजया भक्तिः फलिष्यति । तथाच फलमेवाऽऽवेशगमकम् । अन्यथा भक्ताविवाऽत्रापि स्वप्राप्तिरेव फलत्वेनोक्ता स्यादतस्तथेत्यर्थः । ननु पुरुषो-

१ तथोक्तेरिति कचित्. २ लक्षणदोषादाहुरिति क. ३ तथाप्यावेशस्या चाऽभावान्न पुरुषोत्तमस्येति ख. ४ द्वारेत्यारभ्य तथाच निरपेक्षभक्तियोगे स्वस्येत्यन्तो ग्रन्थो नास्ति ग.

भक्तिस्तया फलिष्यति । यमेवैष वृणुत इति श्रुतेस्तदैव तद्वरणात् । अत्राधिकारिभेदेन पूजाफलभेदोक्त्या यमेवेति श्रुतौ

श्रीमद्रघुनाथप्रणीता भक्तिरङ्गिणी ।

आविष्टपुरुषोत्तमस्य कृतिरतस्तया भावनया विषयस्वाभाव्याद्भक्तिः फलं भवति नाऽन्यदित्यर्थः । तदैवेति । यदैव पुरुषोत्तमविषयभावना तदैव ततः पूर्वमेव तद्वरणात्तद्वरणफलास्तित्वनिश्चयादित्यर्थः । अत्रेति । पुरुषोत्तमभावनाभा-

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतं तीर्थम् ।

पोत्तम इति । पूज्य इति शेषः । मूले अत्राऽधिकारीति फैक्किकायां श्रुताविति पदमित्यनुपपत्तिरित्यनेन संबध्यते । श्रुतौ यमेवेति सामान्योक्त्या स्वविषयकानुग्रहास्तित्वनिश्चयाभावेन लाभनिश्चयाभावे लाभोपायभूतेषु कर्मज्ञा-

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतो विवेकः ।

त्तमस्य यद्युद्देश्यतयाऽपि न संबन्धस्तर्हि भावनया आवेशोऽपि कथं भवेदित्याकाङ्क्षायामाहुः—यमेवेत्यादि । तदैवेति । निरपेक्षपूजनेच्छाऽव्यवहितपूर्वकाल एव । तथाच तादृशेच्छारूपकार्येण वरणानुमानात्तेनाऽऽवेश इत्यर्थः । ननु लोकानां नानासाधनेषु प्रवृत्तिदर्शनाद्भगवत्पूजादिषु कस्यचिद्वा प्रवृत्तिः सा वरणहेतुकैव वक्तव्या । एवं निश्चिते वरणे यमेवेति श्रुतौ स्वलाभस्यैव फलत्वेन कथनाद्यथाकथञ्चित्पूजायां प्रवृत्तस्याऽपि भगवत्प्राप्तिरेव भवित्रीति निश्चये कर्मज्ञानभक्तिषु फलान्तरं शृण्वतस्तत्तत्फलेच्छोर्निःशङ्का प्रवृत्तिर्न स्यात् । सशङ्कं प्रवृत्तौ च फलमपि न स्यात् । “संशयात्मा विनश्यती”ति वाक्यात् । अतः श्रुतिविरुद्धा कथमत्र पूजाफलभेदोक्तिरित्याकाङ्क्षायामाहुः—अत्रेत्यादि । श्रुतौ या उक्तरूपाऽनुपपत्तिः सा उक्तीतिक-

१ अधिकारभेदेनेति सर्वत्रोपलब्धेषु पुस्तकेषु पाठः । भक्तिरङ्गिण्यनुरोधेन त्वेवम् । २ तट्टीकायामिति क. । ३ निश्चयाभावे इति क. । ४ लाभनिश्चयाभावे इति नास्ति क. ५ भावनाऽपि तस्य कथं भवेदिति स्व.

कर्मज्ञानभक्तिषु निःशङ्कं फलार्थिप्रवृत्तिरनुपपन्नेत्यनुपपत्तिर्निर-
स्ता वेदितव्या । कर्मादिविधिषु विविधफलश्रवणात्तत्तत्फल-
रागवांस्तत्र तत्र यतिष्यत इत्युपपत्तेः । नन्वेवं पुरुषोत्तमार्थि-

श्रीमद्रघुनाथप्रणीता भक्तिरङ्गिणी ।

वितत्वाभावितत्वाभ्यामधिकारिविशेषणाभ्यामधिकारिद्वैविध्यनिबन्धनः पूजा-
फलभेदः पुरुषोत्तमविषयत्वे भक्तिफलकत्वमन्यथा पूर्वोक्तब्रह्मलोकादिफल-
कत्वमिति विवेकाद्यमेवेति सामान्योद्देशेन साधनश्रमवैयर्थ्यमाङ्क्य त्रिष्वपि
तत्तत्फलार्थिनां प्रवृत्तिर्नोपपद्यत इति शङ्कानुदयोऽधिकारिविशेषनिश्चयादेवेति
भावः । कर्मादिविधिष्विति । चोदनावाक्येष्वित्यर्थः । स्वविषयकवरणास्ति-

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतं तीर्थम् ।

नादिषु तथेत्यर्थः । इदं चाऽनुग्रहस्य सत्फलमात्रं प्रति कारणत्वं मनसि

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतो विवेकः ।

फलभेदोक्त्या निरस्तेत्यन्वयः । तथाच प्रवृत्तेर्वरणहेतुकत्वेऽपि तत्तत्फलरागा-
नुमितेश्वरेच्छायाः प्रतिबन्धकत्वेन सहकारिविरहादधिकारे रागेण भिन्ने सुखेन
तत्र प्रवृत्त्युपपत्तिरित्याशयेन पूजाफलभेदोक्तिरित्यर्थः । अत्र पुनराशङ्कते—
नन्वित्यादि । एवमिच्छाविशेषस्य प्रतिबन्धकत्वसहकारित्वाङ्गीकारे सहकारि-
वैशिष्ट्यादेर्ज्ञातुमशक्यत्वेन तथेत्यर्थः । यद्वा । ननु फलान्तरानपेक्षया भगवद्भा-
वनायां यमेवेति श्रुत्या वरणानुमानं यदुक्तं तन्न युक्तम् । “योगास्त्रय” इत्या-
दिना श्रेयःसाधनत्वेन विहितेषु कर्मज्ञानभक्तिरूपेषु साधनेषु प्रवर्त्यमानस्य (?)
तच्छ्रुतिश्रवणेन स्वविषयकवरणास्तित्वसंशयोत्पत्त्या तेषु निःशङ्कप्रवृत्तिविधाता-
पातात् । सशङ्कप्रवृत्तौ च फलाभावप्रसङ्गात् । अतः सर्वश्रुतिविरुद्धमेतदनुमा-
नमित्यत आहुः—अत्रेत्यादि । तथाचेष्टसाधनताज्ञानौत्कट्यादेव निःशङ्क-

१ प्रवृत्त्युपपत्तिरित्यर्थ इति ख. २ अत्रेत्यत आरभ्य सुखेनोपपत्तिरित्यर्थ इति
यावन्नाऽस्ति ग्रन्थः ख. गपुस्तके च नास्ति तथाच निरपेक्षभक्तियोगे स्वस्येत्यन्तो-
ऽशः । तदत्र यथाबुद्धिं स्वयमेव शोध्यते । शोधनन्तु तत्स्थले ज्ञाप्येतैव । ३ फला-
न्तरानपेक्षययेति क. शोधनं त्वेवम् ।

प्रवृत्त्यनुपपत्तिः । मैवम् । तदर्थित्वस्यैव वरणकार्यत्वात् । अन्यथा तदनुत्पत्तेः । वरणे चाऽस्ति प्रकारद्वयं मर्यादापुष्टिभेदेन ।

श्रीमद्गुणानाथप्रणीता भक्तिरङ्गिणी ।

त्वानिश्चयात्पुरुषोत्तमभजनं नोपपद्यत इत्याशङ्क्याऽऽह—नन्विति । यदेव वरणकार्यं निश्चायकं कारणस्य तस्य पुरुषोत्तमार्थित्वस्य स्फुटमुपलम्भादित्यर्थः । अन्यथेति । कारणमन्तरेणैव कार्योत्पत्ति(?)राकस्मिकत्वं चाऽऽपद्येतेति भावः । ननु कुत्रचिद्वरणकार्यपुरुषोत्तमार्थित्वं विनाऽपि स्वतः संबन्धः पुरुषोत्तमे दृश्यते । तस्य चाऽवश्यं कारणपूर्वकत्वं वाच्यम् । तच्च प्रकृते तद-

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतं तीर्थम् ।

कृत्वोक्तम् । अन्यथा तृतीयमार्ग एव प्रवेशयेदिति । इत्युपपत्तेरिति । उक्तश्रुतावात्मलाभस्यैव वरणसाध्यत्वेन कण्ठत उक्तत्वादुपपत्तेरित्यर्थः । तदेतद्विवृण्वन्ति—अत्रेत्यारभ्येत्यर्थ इत्यन्तम् । अग्रिमैशङ्कातात्पर्यमाहुः—स्वविषयकेत्यादि । तदर्थित्वेत्यादिनोक्तं हेतुं व्याचक्षते—यदेवेत्यादिना । तथाच कार्येण वरणानुमाने सुखेनैव प्रवृत्त्युपपत्तिरित्यर्थः । ननु तदर्थित्वस्य वरणकार्यत्वे किं मानमत आहुः—अन्यथेति । वरणाभावेऽपि तदर्थित्वाङ्गीकारे । तथाचाऽर्थापत्तिरेव मानमित्यर्थः । अग्रिमवतारयन्ति—नन्वित्यादि । दृश्यत इति । ब्रजस्थेषु दृश्यते ।

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतो विवेकः ।

प्रवृत्त्युपपत्तेः श्रुतिविरोधाभावेन तदनुमानं युक्तमेवेत्यर्थः । अत्र पुनराशङ्कते—नन्वित्यादि । तथाच निरपेक्षभक्तियोगे स्वस्य फलत्वेन कथनात्तत्र प्रवर्त्तमान(?)स्यैतच्छ्रुतिश्रवणे विरोधप्रतिसन्धानात्तत्प्रवृत्त्यनुपपत्तिर्वज्रलेपायितेत्यर्थः । तत्र समादधते—मैवमित्यादि । तथाच कार्येणैव कारणसामग्र्यनुमानात्सुखेनोपपत्तिरित्यर्थः । नन्वेवं कार्येण चेत्सामग्र्यनुमितिस्तदा पुरुषोत्तमार्थी

१ तदनुपपत्तेरिति कचित् । २ शरणसाध्यत्वेनान्ते उक्तत्वादिति क. ३ अत्रेदं शङ्कातात्पर्यमिति क. ४ चरणानुमाने इति क. ५ पुरुषोत्तमस्य भक्तावेवेति ख.

आद्यस्तु तत्साधने भवति प्रवृत्तः । तथैव तद्वरणात् । परन्तु स्नेहोत्पत्तिपर्यन्तं विधिरेव तत्र प्रयोजकः । तदुत्पत्त्यनन्तरं च रागादेव तत्संबन्धिपदार्थं यतिष्यत इति विधेरप्रयोजकत्वम् । द्वितीयस्य तु प्रवृत्त्यप्रवृत्ती अप्रयोजिके । भगवता स्वस्यैव साधनत्वेनाऽङ्गीकारात् । अत एव “अहं व्यापृतं निशि शयानम-
तिश्रमेणे”ति गोकुलविशेषणं द्वितीयस्कन्धे ब्रह्मणोक्तमिति सर्व-

श्रीमद्रघुनाथप्रणीता भक्तिरङ्गिणी ।

र्थित्वमन्तरेणाऽनुपपन्नमित्यत आहुः—वरणे चेति । साधने प्रवर्त्य तदनु-
रूपफलदानमास्नेहोत्पत्तेरिति मर्यादामार्गस्वरूपम् । द्वितीयस्येति । यद्यपि प्रथमेऽपि स्वकृतप्रवृत्त्यप्रवृत्ती न स्वरूपसंबन्धं कर्तुं शक्नुतस्तथाप्यवान्तर-
कृतिरपि द्वितीये नाऽपेक्षितेति वैलक्षण्यम् । अनुग्रहस्तूभयत्राऽप्यादिकारणत्वेन

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतं तीर्थम् ।

मूले—तत्साधन इति । भगवत्प्राप्त्युपायभूतस्नेहोत्पादके साधने । तथै-
वेति । साधनद्वारैव भक्तिं मां च प्राप्नोत्विति च्छयेत्यर्थः । किञ्चेत्यादि-

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतो विवेकः ।

भक्तावेव प्रवर्त्यते (?) । न कर्मादौ । भगवता च मार्गत्रयं नोच्येतेत्याकाङ्क्षायां
तत्समाधानायाऽऽहुः—वरण इत्याद्यवदातमित्यन्तम् । तत्साधन
इति । भगवत्प्राप्त्युपायभूते ज्ञानकर्मादिरूपे साधने । तथैवेति । साधन-
द्वारैव मां भक्तिं वा प्राप्नोत्वित्याद्याकारिकयेच्छया । तादृशे वरणे प्रणाडीं
बोधयन्ति—परन्त्वित्यादि । अत्रोदाहरणभूता अम्बरीषादयः । शेषं
स्फुटमेव । तथाच सामग्रीज्ञानसत्त्वेन तस्य तथा प्रवृत्तिः सुखेनोपपद्यत इति
न कोऽपि शङ्कालेश इत्यर्थः । तदेतदुक्तं सर्वमवदातमित्यनेन । एवं मन्त्रा-

१ प्रभुणेत्यपि क्वचित् । २ मार्गक्रमो नोच्येतेत्याकाङ्क्षायामिति ख. ३ मां भक्तः
प्राप्नोत्वित्याद्याकारिकेच्छयेति ख. ४ प्रणाडीमिति क. ग. ५ तथा सामग्रीज्ञानाभावे
तस्य तस्य तथा तथा प्रवृत्तिः सुखेनेत्यादि क. ६ इत्यन्तेनेति ग.

मवदातम् । किञ्च । विष्णुविषयकत्वेनैव भक्तित्वे कर्माङ्गत्वेन क्रियमाणे विष्णुस्मरणादेरपि भक्तित्वापत्तिः । कर्ममार्गीयत्वान्न तथा । पूर्वोक्तन्यायेन विभूतिरूपस्यैव विष्णोः स्मरणादेस्तत्र विहि-

श्रीमद्रघुनाथप्रणीता भक्तिरङ्गिणी ।

स्मरणीयङ्गीकार्य एव । “यदि वाग्यमलोपः स्याज्जपादिषु कथञ्चन । व्याहरेद्वैष्णवं सन्तं स्मरेद्वा विष्णुमव्ययम्” त्यादिविहितभगवद्धाहरणस्मरणादेरेकविषयत्वाद्भक्तित्वमाशङ्क्य मार्गभेदेन भक्तित्वाभावमुपपादयन्तः सोपपत्तिकं प्रमाणानि

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतं तीर्थम् ।

ग्रन्थमवतारयन्ति—यदीत्यादि । मूले—कर्ममार्गीयत्वान्न तथेति । पारार्थ्यस्य शेषलक्षणत्वेन कर्मशेषस्याऽपि भक्तित्वे “योगास्त्रयो मया प्रोक्ता” इत्यत्रोक्तं मार्गत्रित्वं बाध्येत । अङ्गत्वेन साङ्कर्यस्य तत्र तत्र दर्शनात् । अतो मार्गभेदे भेदोऽवश्यमभ्युपेयः । अत एव तादृशस्मरणादिकरणे भजत इति न प्रयुज्यत इत्यप्यनुसन्धेयम् । पूर्वोक्तं रूपभेदं द्रढयितुं तमेव स्मारयन्ति—पूर्वोक्तन्यायेनेत्यादि । पूर्वोक्तन्यायः सिद्धत्वादिना विशिष्टत्वम् । द्रढय-

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतो विवेकः ।

देर्भगवदीयत्वेन भक्तित्वं शङ्कमानः समाहितोऽपि पूजादौ भक्तिपदप्रयोगस्य गौणत्वममन्वानः पुनः प्रत्यवतिष्ठेदि(?)ति तत्र प्रयोगस्य गौणत्वं द्रढयितुं दूषणान्तरमाहुः—किञ्चेत्यादि । कर्ममार्गीयत्वान्न तथेति । पारार्थ्यस्य शेषलक्षणत्वेन कर्मशेषस्याऽपि भक्तित्वे “योगास्त्रयो मया प्रोक्ता” इत्यत्रोक्तं त्रित्वं बाध्येत । अङ्गसाङ्कर्यस्य तत्र तत्र दर्शनात् । तादृशे स्मरणे क्रियमाणे भजतीत्यपि प्रयुज्येत । तत्तु न दृश्यते । अतो विष्णुविषयकत्वरूपलिङ्गापेक्षया प्रकरणस्यैव बलवत्त्वान्न तथेत्यर्थः । एतदुपष्टम्भाय सिंहावलोकनेन पूर्वोक्तं स्मारयन्ति—पूर्वोक्तेत्यादि । पूर्वोक्तन्यायश्च सर्वाविशिष्टत्वाभावः । ननु

तत्वाच्च न तथा । कर्ममार्गे भगवद्विभूतीनामेवेज्यत्वात् । अत एव राजसूयं चिकीर्षुणा धर्मराजेन प्रभुं प्रति विज्ञापितम्—“यक्ष्ये विभूतीर्भवतस्तत्सम्पादय नः प्रभो” इति । अन्यथा साक्षाद्धरिं विज्ञापयंस्त्वामित्येव वदेत् । एतेन भगवदिच्छायां सत्यामेव भक्तस्य

श्रीमद्रघुनाथप्रणीता भक्तितरङ्गिणी ।

दर्शयन्ति—किञ्चेत्यादिना । एतेनेति । यक्ष्ये विभूतीरित्यादिप्रमाणैः कर्ममार्गे विभूतीनामेव विषयत्वमित्येवंविदुषो भक्तस्य प्रार्थनया प्रभ्विच्छामि-

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतं तीर्थम् ।

न्ति—कर्मत्यादि वदेदित्यन्तम् । ननु “यक्ष्यति त्वां मखेन्द्रेण राजसूयेन पाण्डव” इति नारदवाक्यात्—“मां यजन्तोऽध्वरैर्युक्ता” इति जरासुतरुद्धराज्ञः प्रति भगवद्वाक्याच्च नोक्तं सांप्रतमिति चेत् । न । “एवं यः पूजयेत मामि”त्यत्रेवाऽत्राऽपि विभूतिरूपस्य भगवद्रूपत्वमभिप्रेत्यैव तथोक्तेः । तत्र देवेष्वेव कर्मसचिवत्वस्य दर्शनात् । प्रैषयाज्यापुरोवाक्यात्यागा(?)दिभिस्तथा निश्चयात् । साक्षात्पुरुषोत्तमपरत्वे विव्यपराधाभावेन प्रायश्चित्तविधिवैयर्थ्यप्रसक्तेः । “न रोधयति मां योगो न सांख्यं धर्म उद्धवे”ति पूर्वोक्तभगवद्वाक्यविरोधाच्च । एवं च—“विष्णुरुपांशु यष्टव्यः” “त्रेधा तन्दुलान् विभजेद्ये मध्यमाः स्युस्तानग्रये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्याद्ये स्थविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदाने दधस्वहं येऽणिष्ठास्तान्विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुम्”

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतो विवेकः ।

कर्ममार्गस्य विभूतिपरत्वे उपासनायामिव गमकं नोपलभामहे इति तत्राऽस्तु भगवदुद्देश्यत्वमिति शङ्कायां तस्य तथात्वे गमकमाहुः—अत एवेत्यादि । अत एवेति । विभूतिपरत्वादेव । नन्वस्तु कर्ममार्गस्य विभूतिपरत्वम् । तथापि भक्तस्य कर्मकरणेऽनन्यत्वं तु भज्येतैव । इतरसाधननिष्ठाराहित्यपूर्वक-भक्त्येकनिष्ठत्वस्यैवाऽनन्यतापदार्थत्वादित्यत आहुः—एतेनेत्यादि । ननु

१ पुरोनुवाक्यास्यादिमिरिति ख. २ शिपिविष्टायेति वदेवेष्वेव कर्मसचिवत्वस्य दर्शनात्—प्रैषयाज्यापुरोक्ताश्रुते चरुमिति ख.

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतं तीर्थम् ।

“वैष्णवं यज्ञसन्तत्यै त्रिकपालं द्विजोत्तमाः । पुरोडाशं निरवपन् वीरसंसर्ग-
शुद्धय” इत्यादिषु नामरूपसाम्येऽपि इतरतौल्याद्विशेषणाद् “धिया विशुद्धया
दध्यावि”ति कथनाच्च विभूतिपरत्वं न क्षुद्यते । तथा पञ्चमस्कन्धे “ना-
भिरपत्यकामोऽप्रजया मेरुदेव्या भगवन्तं यज्ञपुरुषमवहितात्माऽयजते”त्युक्ते
यागे यः परमपुरुषप्रादुर्भावः सोऽपि “तस्य ह वा व श्रद्धया विशुद्धभा-
वेन यजतः प्रवर्ग्येषु प्रचरत्सु द्रव्यदेशकालमन्त्रर्त्विग्दक्षिणाविधानयोगोप-
पत्त्या दुरधिगमोऽपि भगवान् भागवतवत्सलतया सुप्रतीकमात्मानमि”त्यादि-
ना “आविश्वकारे”त्यन्तेन द्रव्यमन्त्राद्यगम्यत्वकथनपूर्वकं स्वीयवात्सल्येनैवोक्त
इति न तेनाऽपि यागादेः साक्षात्पुरुषोत्तमपरत्वं संभावयितुं शक्यम् । एवमेव

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतो विवेकः ।

“यक्ष्ये विभूती”रिति वाक्यमात्रेण कर्ममार्गस्य विभूतिपरत्वस्थापनमनुचि-
तम् । “यक्ष्यति त्वां मत्वेन्द्रेणे”ति राजसूयप्रकरण एव नारदवाक्यात् ।
“मां यजन्तोऽध्वरैर्युक्ता” इति यागाधरुद्धराज्ञः प्रति भगवद्भक्त्या चेति चेत् ।
“एवं यः पूजयेत् मामि”त्यत्रैव त्वामित्यत्राऽपि विभूतिरूपस्य अतनदभिज्ञान-
मभिप्रेत्यैव तथोक्तेः । यागे कर्मसचिवत्वस्य देवेष्वेव दर्शनात् । प्रेषयाज्यापु-
रोडावाक्यादिभिर्ज्ञाया निश्चयात् । साक्षात्पुरुषोत्तमपरत्वे विध्यपराधाप्रसक्त्या
तत्राधिक्यविधिवैयर्थ्यापरोक्षः । “यः रोषयति मां योग” इत्यादिपूर्वोक्तवाक्य-
विरोधाच्च । एवं च “विष्णुर्दृष्टोऽयं यष्टव्य” इत्यत्राऽपि विभूतिरूप एव सः ।
“विश्वेदेवा उपांशु यष्टव्या” इत्यादिवाक्यदर्शनेनेतरतौल्यात् । एवमन्यत्राऽपि
ज्ञेयम् । न च पञ्चमस्कन्धोक्ते अपत्यकामस्य नाभेर्यागे भगवतः प्रादुर्भावा-
त्कथं विभूतिपरत्वमिति शङ्क्यम् । तत्र भक्त्यैव भगवदाविर्भावात् । “तस्य
ह वा व श्रद्धया यजतः प्रवर्ग्येषु प्रचरत्सु द्रव्यदेशकालमन्त्रर्त्विग्दक्षिणाविधान-
योगोपपत्त्या दुरधिगमो भगवान् भागवतवत्सलतया सुप्रतीकमात्मानमाविश्व-

कर्मकरणम् । तत्र चोक्तानां देवानां तद्विभूतित्वेनैव यागः । अन्य-
थाऽनन्यत्वभङ्गप्रसङ्ग इति सूचितम् । अपरञ्च । तत्तदुपासकस्य

श्रीमद्रघुनाथप्रणीता भक्तिरङ्गिणी ।

ज्ञान एव भक्तिसमयसङ्कोचेन कर्माचरणम् । नो चेत्—“मत्कर्मकृन्मत्परमः”
“अनन्यचेताः सततम्” “अनन्याश्चिन्तयन्तो मामि”त्यादिभिरप्राप्तावसर-
त्वादेव कर्मणामप्राप्तेरुपस्थितभजनपरित्यागेन स्वामिद्रोहप्रसङ्गादसामञ्जस्यमे-
वेति ज्ञेयम् । फलभेदादपि कारणभेदो युक्त इत्याहुः—अपरञ्चेति ।

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतं तीर्थम् ।

पृश्निसुतपस्तपस्यपि ज्ञेयम् । तत्रापि “तपसा श्रद्धया नित्यं भक्त्या च हृदि
भावित” इति वाक्यदर्शनात् । एवं सिद्धे कर्मणां विभूतिपरत्वे यत्र तादृश-
वाक्याभावेऽपि प्रादुर्भावादिकथनं तत्राप्युक्तन्यायक एव शास्त्रार्थो बोध्यः ।
तदेतत्सर्वं मनसि कृत्वा मूले टीकायां च विभूतीनामेवेत्येवकार उक्तः ।
टीकायाम्—कारणभेद इति । तत्तत्फलकारणीभूतानामुपासनादीनां भक्तेः

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतो विवेकः ।

कारे” इति कथनात् । एवमेव पृश्निसुतपस्तपस्यपि ज्ञेयम् । तत्रापि “तपसा
श्रद्धया नित्यं भक्त्या च हृदि भावित” इति वाक्यात् । एवं सिद्धे कर्मणां
विभूतिपरत्वे यत्र तादृशवाक्याभावस्तत्रापि प्रादुर्भावहेतुत्वेन भक्तिः कल्प्येति
दिक् । भगवदिच्छा च स्वस्य साधनसम्पत्त्यनन्तरं तत्कर्मकरणेच्छोत्पत्तौ भगव-
द्विज्ञापने तदनुकूलसंभारारम्भणादौ विघ्नाभावाद्भगवद्भक्ताज्ञादिभिर्बोद्ध्या । नन्व-
स्तु कर्मादीनां विभूतिपरत्वं तथापि “यथाऽदिप्रभवा नद्य” इति वाक्यादन्तत-
स्तैरपि भगवत एव प्राप्तिरिति फलतो विशेषाभावात्तथात्वेऽप्यदोष इति
शङ्कायां तैर्विलम्बं तेषां प्रतिबन्धप्रस्तत्वं च वक्तुं ज्ञानमार्गस्याऽपि क्लेशसाध्य-
त्वाद्भक्तेः सकाशान्यूनत्वं च वक्तुं सकामकर्मणोऽतिजघन्यत्वं च वक्तुमाहुः—
अपरञ्चेत्यादि निरूपित इत्यन्तम् । अत्र तत्तदुपासकेत्यनेनौत्तरतन्त्र-

तत्तत्सायुज्यं परमफलम् । “देवान् देवयजो यान्ती”ति वाक्या-
त् । “यं यं वाऽपि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् । तं तमेवैति
कौन्तेय सदा तद्भावभावित” इति वचनात् । एवञ्च सत्येकाद-
शस्कन्धेऽस्मत्प्रभुणा “केवलेन हि भावेन गोप्यो गावः खगा
मृगाः । येऽन्ये मूढधियो नागाः सिद्धा मामीयुरञ्जसे” ति महता
प्रबन्धेन गोकुलवासिनां स्वप्राप्तिं निरूप्य “यन्न योगेन साङ्ख्येन
दानव्रततपोध्वरैः । व्याख्यास्वाध्यायसंन्यासैः प्राप्नुयाद्यत्नवा-
नपी”तीतरसाधनवदप्राप्यत्वं स्वस्य निरूपितमिति भक्त्यतिरि-

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतं तीर्थम् ।

सकाशाद्भेद इत्यर्थः । अपरञ्चेत्यादौ मूले तत्तदुपासकेत्यनेन औत्तरतन्त्रस्त-
त्क्रतुन्यायः स्मार्यते । तत्र हि “यथा क्रतुरस्मिंल्लोके पुरुषो भवति तथेतः
प्रेत्य भवती”ति श्रवणात् । तत्रापि नानादेवोपासकस्य फलव्यवस्थाबोधनाय
द्वितीयं वाक्यम्—यं यमित्यादि । तथाच तस्याऽपि न भगवत्सायुज्यमिति
भावः । श्रौतस्मार्त्तानां योगादीनां भगवत्सायुज्यहेतुत्वं प्रतिक्षिपन्तस्तेनेष्टसि-
द्धिमाहुः—एवञ्चेत्यादि । एवञ्च सतीति । विभूतिपराणां फले

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतो विवेकः ।

स्तत्क्रतुन्यायः स्मार्यते । तत्र—“यथा क्रतुरस्मिंल्लोके पुरुषो भवति तथेतः
प्रेत्य भवती”ति श्रवणात् । “यं यं वा पी”ति द्वितीयवाक्येन नानादेवोपासक-
स्य तत्त्वदीपानुसृता फलव्यवस्थोच्यते । तेन “यावदधिकारमाधिकारिकमि”ति
न्यायेन विलम्बस्तेषामभक्तत्वे पुनरावृत्तिश्च—“अन्तवत्तु फलं तेषामि”ति
वाक्यानुसारिणी बोध्यते । एवं च सतीत्यादिना प्रसङ्गतो योगादीनामप्यसाध-
कत्वं बोध्यते । तेन “रमते निजभक्तेष्वि”ति प्रतिज्ञातस्य प्रामाणिकत्वं दृढी
क्रियते । एवञ्च सतीति । विभूतिपराणां फले उक्तवाक्याभ्यां निर्द्धारिते सति ।

१ नेति नास्ति ख. २ तत्त्वदीपानुसृताऽप्यवस्थोच्यत इति ख. ३ एवं चेत्यादिः
परम्परयाऽपि नाऽऽगमनमित्यन्तोऽंशो नास्ति ग.

कसाधनप्राप्यं न पुरुषोत्तमस्वरूपमिति निश्चीयते । गीतासु च पार्थेन “एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते । ये चाऽप्यक्षरमध्यक्तं तेषां के योगवित्तमा” इति प्रश्ने कृते “मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते । श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मता ” इति भक्तिमार्गीयोपासनस्य ज्ञानमार्गादुत्कर्षमुक्त्वा “ये त्वक्षरमि”त्यादिना ज्ञानमार्गीणामपकर्षमुक्तवान् भगवानिति न ज्ञानमार्गस्याऽपि पुरुषोत्तमविषयत्वम् । अत्र “ते प्राप्नुवन्ति मामेवे”त्यत्राऽक्षरस्यापि पुरुषोत्तमाधिष्ठानत्वेन तद्विभूतिरूपत्वान्मामित्युक्तम् । न चाऽक्षरमेव पुरुषोत्तम इति वाच्यम् । “कूटस्थोऽक्षर उच्यते” “उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः” “अक्षरादपि चोत्तम” इति भगवद्वचनात् । कर्ममार्गोऽप्येवमेव ज्ञेयः । तथाहि । “यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः । वेदवादरताः पार्थ नाऽन्यदस्तीति वादिन” इत्यादिना । “त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते । ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोकमश्नन्ति दिव्यान् दिवि देवभोगान् । ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतं तीर्थम् ।

उक्तवाक्याभ्यां निर्द्धारिते सति । तथाच तत्र तेषां फलं निर्द्धारितम् । अत्र स्वस्याऽप्राप्यत्वमुक्तम् । तेन तत्प्राप्यस्य विभूतित्वं तत्कृतुन्यायादपि सिद्धयतीत्यर्थः । ज्ञानमार्गस्याऽपि तथात्वाय गीतास्वित्यादिग्रन्थः । सकामकर्ममार्गस्याऽतिजघन्यत्वायाऽग्रिमः कर्ममार्ग इत्यादिग्रन्थः । टीकायाम्—

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतो विवेकः ।

तत्र तेषां फलं निरधारि । अत्र स्वस्याऽप्राप्यत्वमवादि । तेन तत्प्राप्यस्य विभूतित्वं तत्कृतुन्यायादपि बोध्यते । गीतासु चेत्यादिना ज्ञानमार्गस्याऽपि भक्तिमार्गपेक्षया न्यूनत्वं बोध्यते । कर्ममार्गेत्यादिना च सकामकर्मणः परम्परयाऽपि नाऽऽगमनं किन्त्वनिष्टपर्यवसायित्वमिति निरूप्यते । एवमेव ज्ञेय इत्यत्र

पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति । एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्त” इत्यादिभगवद्गीतासु श्रीभागवते च “अथ यो गृहमेधीयान् धर्मानेवाऽऽवसन् गृहे । काममर्थं च धर्मान्स्वान् दोग्धि भूयः पिपर्ति तान् । स चापि भगवद्धर्मात्काममूढः परा-
ङ्मुखः । यजते क्रतुर्भिर्देवान् पितृंश्च श्रद्धयाऽन्वित” इत्यादि “ये त्विहाऽसक्तमनसः कर्मसु श्रद्धयाऽन्विताः । कुर्वन्त्यप्रतिषिद्धानि नित्यान्यपि च कृत्स्नशः । रजसा कुण्ठमनसः कामात्मानोऽजितेन्द्रियाः । पितृन्यजन्त्यनुदिनं गृहेष्वभिरताशयाः । त्रैवर्गिकास्ते पुरुषा विमुखा हरिमेधसः । कथायाः कथनीयोरुविक्रमस्य मधुद्विष” इत्यादिना जायस्व प्रियस्वेति तृतीयमार्गप्रवेशो निरूपित इति ।

श्रीमद्रघुनाथप्रणीता भक्तिरङ्गिणी ।

स्पष्टं व्याख्यातप्रायं मूल एव । पूजायाः कर्मत्वेऽपि भक्तित्वं शङ्कते—

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतं तीर्थम् ।

पूजाया इत्यादि । एवं भक्त्यतिरिक्तमार्गाप्राप्यत्वे पुरुषोत्तमस्य निर्णीते पूजाया भक्तित्वेन पुरुषोत्तमप्रापकत्वं भक्तित्वापादनेन शङ्कत इत्यर्थः । तथाचोपासनां कर्मकाण्डं चाऽऽरभ्याऽधीताया भक्तित्वाभावेऽपि भक्त्यन्तःपा-

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतो विवेकः ।

हेतुः—इत्यादिनेति । इत्यादिभगवद्गीतास्वित्यस्य तृतीयमार्गप्रवेशो निरूपित इत्यनेन संबन्धः । तेन भक्त्यतिरिक्तमार्गे भगवतः साक्षात्संबन्धाभावान्न तद्विध्युद्देश्यत्वं भगवत इति साधितम् । तत्र पुनः प्रतिज्ञाहानिमापा-

१ इत्यादीत्येतत्पदं लेखकप्रमादात्प्रक्षिप्तमिव भाति । अन्तर्गड्भूतत्वात् । तत एव नाऽन्यतमयाऽपि व्याख्यया तदन्वयो विचारितः । अन्यथा नाऽन्यदस्तीति वादिन इत्यादिनेतीत्याद्यन्तपदसम्बन्धं विवृण्वन् विवेकः कुतो नु तदिदमेव व्याख्यातुं प्रास्मरेष्यत् । सर्वपुस्तकोपलब्धन्तु नाऽस्माभिरपलपितव्यम् ।

ननु नवविधभक्तावर्चनस्याऽप्युक्तत्वात्कथं न पूजायास्तथात्वमिति चेत् । अत्र वदामः । श्रवणादिनवकमप्यधिकारिभेदेन क्रियमाणं

श्रीमद्रघुनाथप्रणीता भक्तिरङ्गिणी ।

नन्विति । पूर्वमुक्तमपि प्रकारान्तरेणाऽऽहुः—अत्रेति । त्रयाणामसङ्की-

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतं तीर्थम् ।

तिन्यास्तस्यास्तदविलक्षणत्वात्तेन रूपेणाऽर्चनविधौ पुरुषोत्तमस्योद्देश्यत्वं दुष्परिहरमिति शङ्काग्रन्थस्याऽऽशयः । प्रकारान्तरेणेति । नवविधभक्तीनां स्वरूपविचारेण । एतासां लक्षणं तु—भगवद्वाचकपदवाक्यानां भगवति शक्तितात्पर्यनिर्द्धारः श्रवणम् । तादृशनिर्द्धारपूर्वकमुच्चारणं कीर्तनम् । तथैव स्वरूपचिन्तनं स्मरणम् । पादसेवनं परिचर्या । अर्चनं पूजनम् । दास्यं कर्मार्पणम् । सख्यं तद्विश्वासादि । आत्मनिवेदनं देहसमर्पणम् । “यथा विक्रीतस्य गवाश्वादेर्भरणपालनादिचिन्ता न क्रियते तथा देहं तस्मै समर्प्य तच्चिन्तावर्जनमिति” श्रीधरीये । अत्रेति । अनया भङ्ग्या पुरुषोत्तमोद्देश्यत्वशङ्कायां तस्या भक्तिबहिर्भावाय सर्वभक्तीनां स्वरूपभेदं ब्रूम इत्यर्थः । मूलेऽधिकारभेदेन तत्तन्मार्गीयत्वं रूपभेदाभावेऽपि नित्यकाम्याग्निहोत्रन्यायेन स्वरूपभेदाद्बोध्यम् । तथा तात्पर्यनिर्णये फलस्याऽपि पृथक् प्रयोजकत्वात्तेनाऽपि स्वरूपभेदो न दुरूपपादः । तेन भक्तौ फलान्तरनिरूपणं तस्याः कल्प-

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतो विवेकः ।

दयन् प्रत्यवेतिष्ठते—ननु नवेत्यादि । तथात्वमिति । भक्तित्वम् । तथाचौपासनां कर्मकाण्डं चाऽऽरभ्याऽधीतायाः पूजाया भक्तित्वाभावेऽपि नवविधभक्त्यन्तःपातिन्यास्तस्याः पूर्वोक्ताविलक्षणत्वाद्भक्तित्वेन रूपेणाऽर्चनविधौ पुरुषोत्तमस्योद्देश्यत्वं दुष्परिहरम् । सिद्धान्तिना श्रवणादिनवकस्य सर्वाविशिष्टत्वेन पुरुषोत्तमपरत्वाङ्गीकारात् । ततश्च प्रतिज्ञाहानिर्वज्रलेपायितेत्यर्थः ।

१ पूर्वोक्तविलक्षणत्वादिति ख. पूर्वोक्तेत्यादिरन्यथा चरणामृतेनाऽपीत्यन्तो ग्रन्थो नास्ति ग.

सत् कर्मज्ञानोपासनाभक्तिमार्गीयत्वेनाऽनेकविधं भवति । तथा-

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतं तीर्थम् ।

तस्वभावत्वज्ञापनायेति पूर्वं यदुक्तं तदत्र निष्कृष्यते । तथाचाऽयमर्थः । एकादशे विंशाध्याये भगवता कर्मज्ञानभक्त्याख्यास्त्रयो योगा नृणां श्रेयोर्धमुक्ता अधिकारिभेदेन निष्कृष्टाश्च । सप्तदशे च “यथाऽनुष्ठीयमानेन त्वयि भक्तिर्नृणां भवेत् । स्वधर्मेणाऽरविन्दाक्ष तन्मे व्याख्यातुमर्हसी”ति प्रश्ने चातुर्वर्ष्यचातुराश्रम्यधर्माश्चोक्ताः । तथा सति भक्त्यर्थं कर्माणि कुर्वतः सकामस्य कर्मभक्तत्वातादृशस्य त्रिवर्गकामनायां तेन क्रियमाणस्य कर्ममार्गीयत्वम् । उपासनाया अपि मानसकर्मत्वेन तच्छेषस्य तथात्वेऽपि कर्ममार्गीय एवाऽन्तर्भावः । ज्ञानमार्गीयस्य तु तदीयत्वं स्पष्टमेव । भक्तिमार्गीयेऽपि तथात्वं तथा । इत्यभिसन्धायाऽऽहुः—त्रयाणामिति । एवं च कर्मोपासनयोः फलभेदेऽपि कर्ममार्गीयत्वेनैवाऽसङ्कीर्णता । तथैव भक्तिमार्गीयस्याऽपीति त्रित्वं सूचयन् ।

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतो विवेकः ।

तत्र समादधते—अत्र वदाम इत्यादिना । अत्र एवं पुरुषोत्तमोद्देश्यकत्वशङ्कायां वदामः श्रवणादिनवकस्याऽधिकारिभेदेन स्वरूपभेदमुपपादयाम इत्यर्थः । तथाच “मदर्पणं निष्फलं वा सार्विकं निजकर्म तत् । राजसं फलसङ्कल्पं हिसाप्रायादि तामसमि”त्येकादशे भगवता एकस्यैव कर्मणोऽधिकारिभेदेन नानारूपत्वकथनात्तथैव गीतायामपि प्रतिपादनाद्रूपफलादिवदधिकार्यपि स्वरूपभेदक इति तेन भिन्ने श्रवणादिस्वरूपे तादृशस्य श्रवणादेरविशिष्टत्वे निवृत्ते ततो भक्तित्वस्याऽपि निवृत्तेस्तत्र विभूतेरेव संबन्ध इति न भगवते उद्देश्यत्वम् । प्रवृत्तिस्तु उद्देश्यैवभ्रमादेव । अन्यथा पूर्वोक्तशास्त्रबाधापत्तेः । एवं निवृत्त उद्देश्यत्वे प्रतिज्ञा सुस्थिरैवेति भावः । तदेतदभिसन्धायाऽऽहुः—

१ तद्दर्शनमुच्यत इति क. २ कर्मभक्तित्वादिति क. ३ कर्ममार्गीयत्व एवेति ख.
४ भगवदुद्देश्यत्वमिति ख. ५ उद्देश्यभ्रमादेवेति ख.

हि । श्रीभागवतसहस्रनामादिश्रवणकीर्त्तनयोः फलत्वेन हि च-
त्वारोऽप्यर्था उच्यन्ते । तत्र त्रिवर्गकामेन क्रियमाणः श्रवणादिः
कर्ममार्गीय एव । तत्राप्यर्थार्थिभिर्विहितत्वेन कृतश्चेत्तदा स
तथा । वृत्त्यर्थं चेत् कृषिवल्लौकिक एव । शौचार्थिगङ्गास्पर्शवच्च ।
न हि तस्य मलनिवृत्त्यतिरिक्तो धर्म उत्पद्यते । प्रत्युत निषिद्धा-
चरणात्पापमपि । एतेन विहितजातीयं कर्म यथाकथञ्चित्कृत-

श्रीमद्रघुनाथप्रणीता भक्तिरङ्गिणी ।

र्णोदाहरणमाहुः—तथाहीति । तदा स तथेति । स श्रवणादिस्तथा
पूर्वोक्तकर्ममार्गीय एवेत्यर्थः । यद्यपि त्रिवर्गमध्ये अर्थार्थित्वमुक्तमेव तथापि
धर्मराहित्यपूर्वकत्वकथनाय पुनर्वचनम् । वृत्त्यर्थमिति । वृत्तिजीवनम् ।
एतेनेति । भावभेदात्फलभेदकथनेनेत्यर्थः । साङ्गादेव वैदिककर्मणः फलो-

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतं तीर्थम् ।

मूले अर्थार्थिभिरित्यनेनाऽऽदिपदेन कामपूजे संगृह्यते । वृत्त्यर्थमिति वृत्ति-
पदमप्यविहितरीतिककामपूजयोरुपलक्षकम् । गङ्गास्पर्शेति । नद्यात्मकगङ्गा-
स्पर्शो न तूद्धृतजलस्पर्शः । उद्धृतजलस्य तदर्थं स्पर्शे दोषस्य स्मृत्यगोचरत्वा-
दिति स्मार्त्ताः । भगवद्भक्तास्तूद्धृतेऽपि तादर्थ्ये दोषं मन्यन्ते । अन्यथा चर-
णामृतेनाऽपि तथा करणे दोषाभावप्रसक्तेः । न च विशेषवचनाभावाद्लोकवि-
द्विष्टत्वाच्चाऽत्र दोषो न तत्रेति वाच्यम् । तस्याऽत्राऽपि तौल्यादिति । पाप-
मपीति । “तपो न कल्कोऽध्ययनं न कल्क” इत्यादिवाक्येभ्य इत्यर्थः ।
टीकायाम्—साङ्गादित्यादि । तथाच तादृशे कर्मणि वैदिककर्मत्वमेव

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतो विवेकः ।

श्रवणादीत्यादि । कर्ममार्गीय एवेति । तादृशाधिकारिणस्तन्मार्गीय-

१ शौचार्थं गङ्गास्पर्शवच्चेति क्वचित् । विवेकेन तु स्पर्शवच्चेति चकारो नास्तीति
भाति । २ कृतं मुक्तिफलायेति क्वचित् । ३ कामपूजा संगृह्यत इति क. ४ गङ्गास्पर्श
इतीति द्वयोरपि पुस्तकयोः पाठः । मूलानुरोधी त्वेषः ।

मुक्तफलायेति निरस्तम् । तुरीयाश्रमे ज्ञानोदयहेतुचित्तशुद्धिहेतुत्वेन क्रियमाणः श्रवणादिज्ञानमार्गीयः । “यथा यथाऽऽत्मा प-

श्रीमद्रघुनाथप्रणीता भक्तिरङ्गिणी ।

दयान्न कृतिमात्रेण साफल्यमित्यर्थः । तुरीयाश्रम इति । सर्वत्र कृतिसा-

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतं तीर्थम् ।

दुर्घटं चेत्तादृशपूजायामपि तादृशत्वाद्वक्तित्वं सुतरां दुर्घटमित्यर्थः । मूले कर्ममार्गवज्ज्ञानमार्गेऽपि परम्परायास्तुल्यत्वात्तदीयस्वरूपमाहुः—**तुर्याश्रम इत्यादि । यथा यथाऽऽत्मेति ।** आत्मा अन्तःकरणम् । वाक्योत्तरार्द्धं तु—“तथा तथा पश्यति वस्तु सूक्ष्मं चक्षुर्यथैवाऽञ्जनसम्प्रयुक्तमि”ति । इदं वाक्यमेकादशीयचतुर्दशाध्यायस्थम् । तत्राऽऽरम्भे—“भवतोदाहृतः स्वामिन् भक्तियोगोऽनपेक्षितः । निरस्य सर्वतः सङ्गं येन त्वय्याविशेन्मन”इति प्रश्ने

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतो विवेकः ।

त्वात्तथेत्यर्थः । अर्थादीत्यादिपदेन कामः पूजा च संगृह्यते । वृत्त्यर्थमिति वृत्तिपदमविहितरीतिकपूजाकामयोरप्युपलक्षकम् । गङ्गास्पर्शवदित्यत्र गङ्गास्पर्शो नद्यात्मकतत्स्पर्शः । न तूद्धृतजलस्पर्शोऽपि । उद्धृतजलस्य तदर्थं स्पर्शो दोषस्य स्मृत्यनुक्तत्वादिति स्मार्त्ताः । भगवद्भक्तास्तु तदर्थमुद्धृतेऽपि जले दोषं मन्यन्ते । अन्यथा चरणामृतेनाऽपि तथा करणे दोषाभावप्रसक्तेः । न च विशेषवचनाभावाल्लोकविद्विष्टत्वाच्चाऽत्र दोषो न तत्रेति वाच्यम् । तस्याऽत्रापि तौल्यादिति । **पापमपीति । “तपो न कल्कोऽध्ययनं न कल्क”** इत्यादिवाक्येभ्य इत्यर्थः । एतेनेति । लौकिकत्वादिसंस्थापनेन । द्वितीयं वक्तुं तदधिकार्यादिकमाहुः—**तुरीयेत्यादि ।** तथाच ज्ञानोदयहेतुचित्त-

१ ज्ञानोदयहेतुरिति सविसर्गः पाठः क्वचित्. २ गङ्गास्पर्श इत्यत्रेति ख. ३ नद्यात्मकतत्स्पर्श इत्यर्थ इति ख. ४ तदर्थं स्पर्श इति ख. ५ तपो न कल्कोऽध्ययनम् । कल्कोऽस्त्री शमलैर्नसोरित्यमरः । कल्क इत्यादि वाक्येभ्यस्तथेत्यर्थ इति क. ६ ज्ञानोदयहेतुचित्तशुद्धिहेतुकयतिरत्रेत्यादि ख.

रिमृज्यतेऽसौ मत्पुण्यगाथाश्रवणाभिधानैरि”त्यादिवाक्यैः । सा-
क्षान्मोक्षसाधनत्वेन तान्त्रिकदीक्षापूर्वकं विहितत्वेन क्रियमाणः

श्रीमद्रघुनाथप्रणीता भक्तिरङ्गिणी ।

रूप्येऽपि साधनदशायां न फलैक्यमिति तात्पर्यम् । साक्षादिति । ज्ञाना-

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतं तीर्थम् ।

सर्वसङ्गनिरासस्य तुर्याश्रमधर्मत्वात्तुरीयाश्रमलाभः । सर्वसङ्गनिरासोपलक्षकं वा
तुरीयाश्रमपदम् । तुरीयाश्रम इत्यादिनिरूपणस्य तात्पर्यं टीकायामाहुः—
सर्वत्रेत्यादि । कृतिसारूप्येऽपि साधनदशायामिति । साधनदशा-
यां कृतिसारूप्येऽपीत्यर्थः । तात्पर्यमिति । प्रवृत्ततात्पर्यम् । साक्षादिति ।

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतो विवेकः ।

शुद्धिकामो यतिरत्राऽधिकारीति तेन श्रवणादेर्भेद इत्यर्थः । प्रमाणमाहुः—
यथेत्यादि । आत्मा अन्तःकरणम् । वाक्योत्तरार्द्धं तु “तथा तथा पश्यति
वस्तु सूक्ष्मं चक्षुर्यथैवाऽञ्जनसंप्रयुक्तमि”ति । वाक्यं त्वेकादशीयचतुर्दशाध्या-
यस्थम् । तत्र सन्दर्भारम्भे “भवतोदाहृतः स्वामिन् भक्तियोगोऽनपेक्षितः ।
निरस्य सर्वतः सङ्गं येन त्वय्याविशेन्मन”इति प्रश्नवाक्योक्तस्य सर्वसङ्गनिरा-
सस्य तुरीयाश्रमधर्मत्वात्तुलाभः । सर्वसङ्गनिरासोपलक्षकं वा तुरीयाश्रमपदम् ।
तृतीयमाहुः—साक्षादित्यादि । अत्रेदं बोध्यम् । एकादशस्यैकादशाध्याये
पूर्वं “आत्मारामोऽनया वृत्त्ये”त्यन्तेनाऽऽत्मारामधर्मानुक्त्वा तदर्थं सर्वगतस्य
मनसः स्वस्मिन्नर्पणं चोक्त्वा तत्राऽनधिकारे “यद्यनोशो धारयितुमि” त्यादि-
त्रयेण निरपेक्षकर्मणा शुद्धसत्त्वस्य भक्तिमुक्त्वा “सत्सङ्गलब्धया भक्त्या मयि
मां य उपासिता । स वै मे दर्शितं सद्भिरञ्जसा विन्दते पदमि”ति स्वपदप्राप्ति-
रुक्ता । ततो “भक्तिस्त्वय्युपयुज्येत कीदृशी सद्भिरादृते”ति प्रश्ने “मल्लिङ्ग-
मद्भक्तजनदर्शनस्पर्शनार्चनमि”त्याद्यष्टभिः पूर्वोक्तोपासनाशेषभक्तिकथने “वै-
दिकी तान्त्रिकी दीक्षा मदीयव्रतधारणमि”त्यनेन वैदिकी तान्त्रिकी दीक्षा

श्रवणादिरूपासनामार्गीयः । अयमेव वैष्णवमार्ग इत्युच्यते ।

श्रीमद्रघुनाथप्रणीता भक्तिरङ्गिणी ।

व्यवधानपूर्वकशुद्धभावनामात्रेणेत्यर्थः । पञ्चरात्रपुराणादिष्वयमेवाऽऽचार्यानुग्र-

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतं तीर्थम् ।

अत्रेदं बोध्यम् । एकादशस्यैकादशाध्याये पूर्वम्—“आत्मारामोऽनया वृत्त्ये”
त्यन्तेनाऽऽत्मारामधर्मानुक्त्वा तदर्थं सर्वगस्य मनसः स्वस्मिन्नर्पणं चोक्त्वा तैद-
नधिकारे “यद्यनीशो धारयितुमि”त्यादित्रयेण निरपेक्षकर्मणा शुद्धसत्त्वस्य
भक्तिमुक्त्वा “सत्सङ्गलब्धया भक्त्या मयि मां य उपासिता । स वै मे दर्शितं
सद्भिरञ्जसा विन्दते पदमि”ति स्वपदप्राप्तिरुक्ता । ततो “भक्तिस्त्वय्युपयुज्येत
कीदृशी सद्भिरादृते”ति प्रश्ने “मल्लिङ्गमद्भक्तजनदर्शनस्पर्शनार्चनमि”त्याद्यष्ट-
भिः पूर्वोक्तोपासनाशेषभक्तिकथने वैदिकी तान्त्रिकी दीक्षा मध्ये गणिता ।
एवंमुपसंहारे च—“इष्टापूर्त्तेन मामेवं यो यजेत समाहितः । लभते मयि

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतो विवेकः ।

मध्ये गणिता । उपसंहारे च “इष्टापूर्त्तेन मामेवं यो यजेत समाहितः ।
लभते मयि सद्भक्तिं मत्स्मृतिः साधुसेवये” त्युक्तम् । एवं सत्युपक्रमे सत्सङ्ग-
लब्धयेति वाक्ये यदुक्तं तदत्र साक्षान्मोक्षसाधकत्वेनेत्यनेनोक्तम् । या पुनर्मध्ये
तान्त्रिकी दीक्षोक्ता सा तान्त्रिकी(?)दीक्षापूर्वकमित्यनेन स्मारिता । यत्पुनरन्ते
यो यजेत समाहित इत्यनेन विध्यनुवाद उक्तः स विहितत्वेनेत्यनेन स्मारि-
तः । उपक्रमे उपासितेति कथनादुपासनामार्गीयत्वमेतस्याऽत्रोक्तम् । अतः
सर्वमिदं भगवदुक्तमेव प्रमेयम् । तथापि तत्र वैदिक्या दीक्षाया भक्तिरूपफलस्य
च कथनेन तत्प्रावाहिकभक्तिमर्यादाभक्तिसङ्कीर्णमिति तदत्र प्रमाणत्वेन नोदा-
हृतम् । अत्र विविक्ततत्कथनस्याऽभिसंहितत्वादिति । अयमिति । तान्त्रिक-

१ तान्त्रिकमार्ग इति क्वचित्. २ ज्ञानाव्यवधानपूर्वकमिति ख. घ. ज्ञानाद्यवधान-
पूर्वकमिति ग. ३ तत्राऽनधिकारे इति ख. ४ एवमिति नास्ति ख. ५ एतस्या-
मुक्तमिति क.

विष्णुधर्मेष्वेव निष्ठावत्त्वात् । मुक्तिसाधनत्वप्रतिपादकवाक्यै-

श्रीमद्रघुनाथप्रणीता भक्तितरङ्गिणी ।

हलब्धो वैष्णवधर्मपरो वैष्णवमार्ग उच्यते । मुक्तिसाधनेति । “चतुर्विधा

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतं तीर्थम् ।

सद्भक्तिं मत्स्मृतिः साधुसेवये”त्युक्तम् । एवं सत्युपक्रमे सत्सङ्गलब्धयेति वाक्ये यदुक्तं तन्मूले साक्षान्मोक्षसाधकत्वेनेत्यनेनोक्तम् । तदेव टीकायां ज्ञानाव्यवधानेत्यादिना व्याख्यातम् । या पुनर्मध्ये तान्त्रिकी दीक्षोक्ता सा मूले तान्त्रिकी (?) दीक्षापूर्वकमित्यनेन स्मारिता । यत्पुनरन्ते यो यजेतेति विध्यनुवाद उक्तः स मूले विहितत्वेनेत्यनेनोक्तः । उपक्रमे उपासितेति समाहित इति च कथनादुपासनामार्गीयत्वमत्रोक्तम् । अतः सर्वमेतदेकादशीयमेव प्रमेयं भगवदुक्तत्वेन सन्देहाभावायोक्तमिति ज्ञेयम् । एतस्य वैष्णवमार्गत्वे युक्तिमुक्त्वा प्रमाणं वदन्तीत्याशयेनाऽऽहुः—पञ्चरात्रेत्यादि । ननु मुक्तिप्रतिपादकवाक्यानां चेदुपासनामार्गीयः श्रवणादिर्विषयस्तदा “अर्चयामेव हरय” इत्यादेः को वा विषयः । तत्र भक्तपदेन कर्मज्ञानमार्गीययोः प्राकृतपदेन भक्तिमार्गीयस्य व्यावर्त्तनात् । मुक्त्यप्रतिपादनेनाऽस्याऽपि वक्तुमशक्यत्वाच्च । इत्याकाङ्क्षायां तादृग्वाक्योक्तसंग्रहाय वदन्तीत्याशयेनाऽऽहुः—चतुर्विधा इत्यादि । अस्मिन् वाक्ये—आर्त्तः प्रतिष्ठाहीनो भ्रष्टैश्वर्यस्तत्प्राप्तिकामः । अर्थार्थी अप्राप्तैश्वर्यविषयतया ऐश्वर्यकामः । एतयोर्गुणमात्रं भिन्नमविकारस्वेक एव । जिज्ञासुः प्रकृतिवियुक्तात्मस्वरूपावातीच्छुः । ज्ञानी तु प्रकृतिवियुक्तात्मस्वरूपे अपर्यवस्यन् भगवन्तं प्रेम्सुर्भगवन्तमेव परमप्राप्यं मन्वान इति

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतो विवेकः ।

दीक्षाविशिष्टत्वात्पञ्चरात्रादिदक्षिणागमोक्तः । विष्णुधर्मेषु निष्ठावत्त्वं वामवैष्णवेष्वप्यस्तीति तन्निरासायाऽऽहुः—मुक्तीत्यादि । “मोक्षमिच्छेज्जनार्द-

१ प्राकृतपदेन नाऽस्यापि वक्तुमशक्यत्वाच्चेत्याकाङ्क्षायामिति ख. २ पञ्चरात्राद्यागमोक्त इति ख. ३ वामवामं वैष्णवेष्वपीत्यादि क.

रेवमवसीयते । “अर्चयामेव हरय” इत्यादिवाक्यानामयमेव

श्रीमद्रघुनाथप्रणीता भक्तिरङ्गिणी ।

भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन । आर्त्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरत-
र्षभे”त्यत्राऽऽर्त्ताधिकारकभजनस्य सर्वसाधारण्येन प्रावाहिकत्वं वक्तुं तल्लक्ष-
णपूर्वकं स्वरूपमनुवदन्ति—अर्चयामेवेति । भक्तिमार्गीयेति । अत्र

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतं तीर्थम् ।

रामानुजाचार्याः । श्रीधरीये तु—आर्त्तो रोगाद्यभिभूतः । जिज्ञासुरात्मज्ञाने-
च्छुः । अर्थार्थी इह परत्र वा भोगसाधनभूतार्थलिप्सुः । ज्ञानी आत्मविदित्यु-
क्तम् । मधुसूदनीये तु द्रौपद्यादयो मुचुकुन्दादयो विभीषणादयः सनकादयोऽत्र
चतुर्विधोदाहरणत्वेनाऽप्युक्ता इति विशेषः । तदेतन्मतं नाऽस्माकं रोचते ।
आद्यस्य आर्त्तार्थार्थिनोरधिकारैक्ये पृथङ्निर्देशप्रयोजनोक्तिशून्यतया असामञ्ज-
स्यात् । द्वितीयस्य क्रमविरोधेन तथात्वात् । तृतीयस्योदाहरणेऽपि विरोधा-
च्चेति । अतोऽर्थार्थिपदेन “अकामः सर्वकामो वा मोक्षकाम उदारधीः ।
तीव्रेण भक्तियोगेन यजेत पुरुषं परमि”ति द्वितीयस्कन्धोक्तो भगवत्सेवोप-
योग्यर्थार्थी ग्राह्यः । तथा सत्यार्त्तो जघन्यत्वेन शिष्यते । तथाचाऽऽर्त्तेः

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतो विवेकः ।

नादि”ति वाक्यान्मुक्तिदोऽत्र विष्णुरभिप्रेयते । न तु शक्तिशेषः प्रेतरूपः ।
तेन तद्धर्मनिष्ठत्व एव वैष्णवमार्गत्वमन्यथा शाक्तत्वमित्यर्थः । ननु यत्र मुक्ति-
र्नोक्ता “अर्चयामेव हरये पूजां यः श्रद्धयेहते । न तद्भक्तेषु चाऽन्येषु स भक्तः
प्राकृतः स्मृत” इत्यादौ तत्र प्रतिमायामेव तस्य भगवद्बुद्ध्याऽन्यत्र भावाभावेन
ज्ञानित्वस्याऽशक्यवचनत्वाद्वक्तेषु भावाभावेन भक्ताभक्तयोस्तौल्यसूचनेन च
भक्तिमार्गीयत्वस्याऽप्यशक्यवचनत्वादर्चाहयोर्भेदनिर्देशेन पातित्रत्यधर्मत्वस्या-
ऽपि तथात्वात्कुत्र निवेश इत्याकाङ्क्षायामाहुः—अर्चयामित्यादि ।

विषयः । भक्तिमार्गीयभक्तकृतभक्तिसाम्प्रदायिकदीक्षापूर्वकं मोक्ष-

श्रीमद्रघुनाथप्रणीता भक्तिरङ्गिणी ।

मर्यादामार्गो भक्तिमार्ग इत्युच्यते । शास्त्रानुरुद्धत्वान्न पुष्टिः । भक्ताचार्यैः
कृतः प्रवर्तितो यो भक्तिसंप्रदायस्तदनुसारिदीक्षापूर्वकमित्यर्थः । अन्यत्समानम् ।

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतं तीर्थम् ।

सर्वत्र दर्शनात्तदीयस्य भजनस्योपासनादिमार्गत्रये तथात्वं वक्तुं तथेत्यर्थः ।
“अर्चायामेवे”ति वाक्यार्थस्तु—एकत्र भगवन्तमयं जानाति । पूजाकरणात् ।
नाऽयं भक्तिमार्गः । भक्तेषु भावाभावात् । अर्चा प्रतिमा । तस्या हरेश्च भेद-
निर्देशादयं भक्तौ न पातिब्रत्यधर्मा । न वा ज्ञानम् । अन्येषु भावाभावात् ।
चकारेण भक्ताभक्तयोस्तुल्यत्वसूचनाच्च । एकदेशे भगवद्भावादस्य प्राकृतभ-
क्तत्वमिति । तथाचैतादृशस्य भजनस्य विहिततया क्रियमाणत्वेनोपासना-
मार्गीयत्वे प्रावाहिकोपासकत्वं तथा प्रावाहिकज्ञानिभक्तत्वमित्येवं ज्ञेयमित्यर्थः ।
तेनाऽन्यत्र भगवद्भावरहितत्वे सत्येकदेशे भगवज्ज्ञानवत्त्वं प्रावाहिकत्वमिति
तत्स्वरूपं सिध्यति । तच्च जघन्येऽधिकारे भक्तिमार्गीयस्याऽपि तुल्यम् ।
तन्निष्क्रष्टुं पूर्वोक्तैकादशीयसन्दर्भे वैदिक्या दीक्षाया अप्युक्तत्वात्तावन्मात्राधि-
क्ये शेषस्य पूर्वतुल्यतायां तादृशे मार्गे भक्तिपदस्याऽप्युक्तत्वात्प्रवाहतौल्यस्याऽ-
पि सत्त्वात्तं तथा वदन्तीत्याशयेनाऽऽहुः—भक्तिमार्गीयेत्यादि समान-

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतो विवेकः ।

ज्ञानिभक्तयोर्व्युदासे भक्तपदेन कर्मिणोऽपि व्युदासे श्रद्धापदेन विष्णुधर्मनिष्ठा-
प्राप्त्या प्राकृतपदेन ज्ञानिभक्तापेक्षया हीनोऽभिप्रेयत इति तादृशोऽयमेव
मार्गो विषय इत्यर्थः । असङ्कीर्णत्वादिर्दमप्रोक्तम् । तुरीयमाहुः—भक्ती-

१ भक्तौ पूजाया अभावादिति क. २ तन्निष्क्रष्टुं पूर्वोक्तैकादशीयसन्दर्भे वैदिक्या
दीक्षाया अप्युक्तत्वात्तादृश्यां तादृशे तावन्मात्राधिक्ये शेषस्य पूर्वतुल्य उपासनामार्गा-
त्तावन्मात्राधिक्य इत्यर्थः । मार्गे भक्तिपदस्याऽपीत्यादि क. !!! ३ ज्ञानिभक्तापेक्ष-
येति क. ४ इदमोक्तमिति ख.

साधनत्वेन क्रियमाणः श्रवणादिः प्रावाहिकी भक्तिरुच्यते । अत एव कपिलदेवेन “न युज्यमानया भक्त्या भगवत्यखिलात्मनि । सदृशोऽस्ति शिवः पन्था योगिनां ब्रह्मसिद्धय” इत्युपक्रम्य सतां लक्षणमुक्त्वा “त एते साधवः साध्वि सर्वसङ्गविवर्जिताः । सङ्गस्तेष्वथ ते प्रार्थ्यः सङ्गदोषहरा हि ते । सतां प्रसङ्गान्मम वीर्यसंविदो भवन्ति हृत्कर्णरसायनाः कथाः । तज्जोषणादाश्वपवर्गवर्त्मनि श्रद्धा रतिर्भक्तिरनुक्रमिष्यती”त्यादि निरूपितम् । अत्रापवर्गवर्त्मनीति पदेनोक्तरूपत्वमवधेयम् । प्रेमात्मकभक्तिसाधनत्वेन

श्रीमद्रघुनाथप्रणीता भक्तिरङ्गिणी ।

अग्रे श्रद्धारत्यादीनां फलत्वेन कथनात्तत्साधनरूपत्वेन प्रावाहिकत्वमेवेत्यर्थः । अत्र प्रावाहिकत्वेनाऽपकर्षो मुख्यभक्त्यपेक्षया । न तु जायस्व म्रियस्वेतिवत्प्रावाहिकत्वमिति भावः । फलरूपमाहुः—प्रेमात्मकेति । भक्तिसाधने-

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतं तीर्थम् ।

मित्यन्तम् । भक्ताचार्यैरिति । रामानुजाचार्यादिभिः । तदनुसारि-
दीक्षापूर्वकमिति । नारायणाष्टाक्षरवासुदेवद्वादशाक्षरादिदीक्षापूर्वकम् ।
अन्यत्समानमिति । विहितत्वेन मोक्षसाधनत्वेन च श्रवणादीनां क्रियमा-
णत्वमुपासनामार्गेण तुल्यम् । तथाच लोके यथा मुक्तिरेव फलत्वेनाऽभिमता
तथा अस्याऽपि हृदीत्यतोऽस्य प्रावाहिकत्वमित्याशयः । एकादशे उपासना-
साङ्कर्येण कथनान्न निष्कृष्टं स्वरूपं ज्ञातं भवतीत्यतस्तृतीयस्कन्धीयसम्मतिरत्रो-
क्तेत्याशयेनाऽऽहुः—अग्रे श्रद्धेत्यादि । एवं च वैदिकतान्त्रिकमिश्रणे उपा-
सनामिश्रप्रावाहिकभक्तत्वमपि बोध्यम् । फलरूपमाहुरिति । फलरूपायाः

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतो विवेकः ।

त्यादि । अत्र दीक्षाभेदादधिकारिभेदः । दीक्षा चाऽत्र नारायणाष्टाक्षरा-

१ उपलब्धेषु पुस्तकेषु फलरूपमाहुरिति पाठः । तीर्थानुरोधेन त्वेवम् । २ भक्तिसा-
धनत्वेनेति घ. ३ पापरूपमाहुरितीति क ।।।

क्रियमाणः श्रवणादिर्भक्तिमार्गे मर्यादाभक्तिरित्युच्यते । “श्रद्धाऽ-
मृतकथायां म” इत्युपक्रम्य “एवं धर्मैर्मनुष्याणामुद्धवाऽऽत्मनि-
वेदिनाम् । मयि सञ्जायते भक्तिः कोऽन्योऽर्थोऽस्याऽवशिष्यते”

श्रीमद्भुनाथप्रणीता भक्तितरङ्गिणी ।

ति । प्रेमात्मकभक्तिसाधनत्वेने(?)त्यर्थः । उभयोः साधनभावमुपपादयन्ति—

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतं तीर्थम् ।

स्वरूपमाहुरित्यर्थः । साधनभावमिति । साध्यसाधनभावम् । तथाच मूलो-

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतो विवेकः ।

दीनां वैदिकी बोध्या । पूर्वोक्तस्वारस्यात् । लोकप्रवाहे यथा मुक्तिः
फलत्वेनाऽभिमता तथाऽत्राऽपि । अतोऽस्य प्रावाहिकत्वं ज्ञेयम् । पूर्वत्र तु
कामनादिभेदादधिकारिभेदो बोध्यः । पञ्चममाहुः—प्रेमेत्यादि । परतः
पुरुषार्थत्वेन साधनकरणादस्य मर्यादाभक्तित्वम् । अत्रोक्तैकादशीयसन्दर्भे
आत्मनिवेदनपूर्वकमेव श्रद्धादीनां कथनात्तत्पूर्वककथाश्रद्धा, निरन्तरकीर्तनं,
पूजानिष्ठा, स्तुतिकरणकस्तवनं, परिचर्यादरः, साष्टाङ्गप्रणामः, भक्तेष्व-
धिकपूजा, सर्वभूतेषु भगवद्भावः, भगवदर्थं लौकिकी क्रिया, लौकिक-
गाथया भगवद्गुणकथनं, च भगवति मनोर्पणं, सर्वकामत्यागः, भगव-
द्भजनार्थं तद्विरोधिनामर्थभोगसुखानां त्यागः, इष्टदत्तद्रुतजप्तादीनां वैदिका-
नां व्रततपआदीनां स्मार्त्तानां च भगवदर्थत्वमित्येतेषां करणं मर्यादाभ-
क्तिरित्यर्थः । अत्रोपक्रमे “पुनश्च कथयिष्यामि मद्भक्तेः कारणं पर-
मि”ति परमकारणत्वप्रतिज्ञानादस्य प्रकारस्याऽन्येभ्य उत्कर्षः । समञ्जौ च
“मयि सञ्जायते भक्तिः कोऽन्योऽर्थोऽस्याऽवशिष्यते”इति फलोत्कर्षकथना-
च्च । परत्वं च शीघ्रमव्यभिचारेण जनकत्वम् । किञ्च । अत्र द्विविधाया अपि
दीक्षाया अनुक्तत्वात्कथयिष्यामीति प्रतिज्ञानाच्च स्वकृतोपदेशपक्ष एव भगव-

“भक्त्या सञ्जातया भक्त्ये”त्यादिवाक्यैस्तत्साधनत्वं ज्ञेयम् । स्ने-

श्रीमद्रघुनाथप्रणीता भक्तिरङ्गिणी ।

श्रद्धामृतकथायामित्यादिना । तत्साधनत्वं स्नेहसाधनत्वमित्यर्थः ।
फलदशापन्नभक्तिस्वरूपमाहुः—स्नेहोत्पत्तीति । स्वभावतः सर्वेन्द्रियवृत्तीनां

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतं तीर्थम् ।

तैकादशीयोनविंशवाक्ये आत्मनिवेदनपूर्वकमेव कथाश्रद्धादीनां कथनात्तत्पूर्वकं
कथाश्रद्धा, निरन्तरकीर्तनं, पूजानिष्ठा, स्तुतिकरणकस्तवनं, परिचर्यादरः,
साष्टाङ्गप्रणामः, भक्तेष्वधिकपूजा, सर्वभूतेषु भगवद्भावः, भगवदर्थं लौकिकी
क्रिया, लौकिकगाथया भगवद्गुणकथनं गानं च, भगवति मनोर्पणं, सर्वका-
मत्यागः, भगवद्भजनार्थं तद्विरोधिनामर्थभोगसुखानां त्यागः, इष्टदत्तदुत्तज-
सादीनां व्रततपआदीनां स्मार्त्तानां च भगवदर्थत्वमित्येतेषां करणं मर्यादाभ-
क्तिरित्यर्थः । अत्र सन्दर्भे “पुनश्च कथयिष्यामि मद्भक्तेः कारणं परमि”त्यु-

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतो विवेकः ।

तोऽभिप्रेत इति ज्ञायते । तथा सति एवं धर्मेरिति वाक्यगतं मयीति पदं
पूर्वाद्धेऽपि युज्यमानं कृष्ण एव भगवति संप्रदायरीतिकात्मनिवेदनोपदेशं
गमयति । गारुडे तु “सकृदेव प्रपन्नो यस्तवाऽस्मीति च यो वदेत् । अभयं
सर्वभूतेभ्यो ददात्येतद्भक्तं हरेरिति” विष्णुभक्त्यध्याये कण्ठत एवोक्तम् ।
गीतायामेकादशे च शरणगमनोपदेशाच्च सा ततः पूर्वा कक्षा । तथा सति
तदुभयोपदेशपूर्वकं तथा क्रियमाणः श्रवणादिर्मर्यादाभक्तिरिति सिध्यति ।
उपदिश्यमानमन्त्रस्वरूपादिकं मर्या उपदेशवादे प्रपञ्चितमिति नाऽत्र पुनरुच्य-
ते । उक्तसन्दर्भे एवं धर्मेरिति धर्मपदात् स्नेहसाधनभूतेषु श्रवणादिषु भक्तित्वं न
युक्तमिति शङ्कानिरासाय वाक्यान्तरमाहुः—भक्त्येत्यादि । तथाचाऽत्र भ-

१ पूर्वाद्धे युज्यमानमपीति ख. २ साम्प्रदायिकरीतिकात्मनिवेदनोपदेशमिति ख.
३ तथेति नास्ति ख. ४ अस्माभिरुपदेशवादे इति ख.

होत्पत्त्यनन्तरं स्वव्यसनतः स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वेन क्रियमाण उत्तमः
पुष्टिभक्तिरूपः । “मत्सेवया प्रतीतं च सालोक्यादि चतुष्टयम् । ने-

श्रीमद्रघुनाथप्रणीता भक्तिरङ्गिणी ।

स्वरूपैकविषयत्वेन कामिन्यासक्तमनस इव यत्किञ्चित्क्रियमाणमपि तद्विषयकमेव

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतं तीर्थम् ।

पक्रमे परमकारणत्वकथनादस्य प्रकारस्याऽन्यस्मादुत्कर्षः । समाप्तौ “मयि
सञ्जायते भक्तिः कोऽन्योऽर्थोऽस्याऽवशिष्यत” इति फलोत्कर्षकथनाच्च ।
किञ्च । अत्र द्विविधाया अपि दीक्षाया अनुक्तत्वात्कथयिष्यामीति प्रतिज्ञानाच्च
स्वकृतोपदेशपक्ष एव भगवतोऽभीष्ट इति ज्ञायते । तथा सति एवं धर्मैरिति
वाक्यगतं मयीतिपदं पूर्वाद्धेऽपि युज्यमानं कृष्ण एव भगवति संप्रदायरीति-
कात्मनिवेदनोपदेशं गमयति । गारुडे च “सकृदेव प्रपन्नो यस्तवाऽस्मोति च
यो वदेत् । अभयं सर्वभूतेभ्यो ददात्येतद्भूतं हरेरिति विष्णुभक्त्यध्याये वा-
क्याद्रीतायामेकादशे च शरणगमनोपदेशात्तदुभयोपदेशपूर्वकं तथा क्रियमाणः
श्रवणादिर्मर्यादाभक्तिरूप इति सिद्धयति । उक्तसन्दर्भे एवं धर्मैरिति धर्मपदा-
त्स्नेहसाधनभूतेषु श्रवणादिषु भक्तित्वं न युक्तमिति शङ्कानिरासाय वाक्यान्तर-
माहुर्मूले—भक्तयेत्यादि । तथाचाऽत्र प्रेमभक्तिसाधनेषु भक्तिप-
दप्रयोगात्तत्र धर्मपदं भगवद्धर्मपरमिति न तेषु भक्तित्वं हीयत इत्यर्थः ।
पुष्टिभक्तिस्वरूपं विवृण्वन्ति—फलदशापन्नेत्यादि । एवं मूले अत्र

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतो विवेकः ।

क्तिसाधने भक्तिपदप्रयोगात्तत्र धर्मपदं भगवद्धर्मपरमिति न श्रवणादिषु भक्तित्व-
हानिरित्यर्थः । अस्मिन् प्रकारे कामनाभेदादधिकारिभेदः । षष्ठमाहुः—स्नेहे-
त्यादि । उत्तमत्वे गमकमाहुः—मत्सेवयेत्यादि । सेवापदेन सातत्या-

१ भक्तिरूपस्नेहोत्पत्त्यनन्तरमिति क्वचित्. २ अनुक्रमत्वादिति क. ३ ददाम्येत-
दिति ख. ४ तत्तदुपदेशपूर्वकमिति क. ५ धर्मैरिति पदमिति ख. ६ अधिकारभेद
इति क. ७ सप्तमाहुरिति क. ८ मत्सेवयेतीति ख.

च्छन्ति सेवया पूर्णाः कुतोऽन्यत्कालविभुतम्” “नैकात्मतां मे स्पृ-
हयन्ति केचिन्मत्पादसेवाभिरता मदीहाः” “महतां मधुद्विट्सेवा-
नुरक्तमनसामभवोऽपि फल्गुः” “नारायणपरा लोके न कुतश्चन

श्रीमद्रघुनाथप्रणीता भक्तिरङ्गिणी ।

भवत् पर्यवस्यतीत्यतः स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वम् । अग्रे फलाकाङ्क्षाविरहादुत्तमत्वं च ।

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतं तीर्थम् ।

वदाम इत्यारभ्य तथात्वं ज्ञेयमित्यन्तेन श्रवणादीनामनेकविधत्वमुपपादितम् ।

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतो विवेकः ।

भीक्ष्ण्यान्यतरपूर्वकः कायिकव्यापारविशेष उच्यते । स्त्रीसेवा औषधसेवेत्या-
दिप्रयोगात् । स चाऽत्र प्रकरणबलात्परिचर्यारूप एव । तस्याश्च कायक्लेशा-
धायकत्वेन स्वतः पुरुषार्थत्वाभावेऽप्यत्र पूर्णत्वादिकथनात्स्नेहात्मकमनोवृत्ति-
पूर्वकत्वादिकं लभ्यते । लोके तथा दर्शनात् । श्रवणादीनां त्वत्र स्नेहसिद्ध्या
अर्थाल्लाभः । एतद्वोधनायाऽत्र इत्यादीत्यादिपदम् । अत्र कामनोभावादधिका-
रिभेदः । एवमधिकारिभेदेन श्रवणादीनामनेकविधत्वमुपपादितम् । तत्राऽभ-
क्तकृते श्रीभागवतश्रवणादौ भक्तित्वाभावेन द्वारलोपात्तद्विधौ भगवत उपदेश्यत्वं
निवर्तते । यूपीयाव्रश्चनस्थाणुत्वरूपद्वारलोपात्स्थाण्वाहुतिर्यथा खले वाल्या
निवर्तते । तदिदं दशमस्य प्रथमे पादे स्थितम् । कर्ममार्गीयश्रवणादिषु त्व-
प्राप्तिरेवेति भेदः । न च तद्विधेर्भक्तिशास्त्रीयत्वात्कथं न तेषां भक्तित्वमिति
शङ्क्यम् । तच्छास्त्रीयत्वस्य तत्राऽस्वतन्त्रत्वात् । अन्यथा “योगास्त्रयो मया
प्रोक्ताः” “भक्तियोगश्च योगश्च मया मानव्युदीरित” इत्यादिवाक्यबाधापत्तेः ।
अधिकारिणो बलिष्ठत्वाच्च । अन्यथा मदर्पणमित्यादिवाक्यविरोधापत्तेः ।

१ लोका इत्यपि क्वचित्. २ कामनाभावादिना अधीकारीत्यादि ख. ३ तत्र भक्त-
कृते श्रीभागवतश्रवणादौ पुष्टित्वाभावेन द्वारलोपात्तद्विधौ भगवत उपदेश्यत्वं निवर्तत
इति ख. ४ प्राप्तिरेवेति भेद इति ग. ५ पुष्टिशास्त्रीयत्वकथनादिति ख. ६ पुष्टित्वमिति
ख. ७ तत्राऽतन्त्रत्वादिति ख. ग. ८ योगश्चेति नास्ति ख.

बिभ्यति । स्वर्गापवर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शिन” इत्यादिवाक्यैस्तथात्वं ज्ञेयम् । तेन भक्तिपदस्य शक्तिः स्नेह एव । श्रवणादिषु

श्रीमद्रघुनाथप्रणीता भक्तिरङ्गिणी ।

दोषमात्रस्याऽऽशङ्कितुमप्यशक्यत्वादित्यर्थः । तथात्वमिति । उत्तमत्वमित्यर्थः । तेनेति । फलतारतम्यविचारेणेत्यर्थः । मुख्याऽभिधानशक्तिर्भक्तिपदनिष्ठा स्नेहमेव प्रत्याययति । न पूर्वोदाहृतत्रितयम् । अतोऽत्र वृत्तिः शक्ति-

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतं तीर्थम् ।

अतः परं पूजायां भक्तित्वनिवृत्तये भक्तिपदशक्तिं निर्धारयन्तीत्याशयेन तेनेत्यादि भाक्त इत्यन्तं मूलं विवृण्वन्ति—फलेत्यादि । तत्र सिद्धमाहुः—मुख्येत्यादि । त्रितयमिति । कर्मज्ञानोपासनाख्यम् । अन्यत्रेति ।

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतो विवेकः ।

अतस्तत्र विधेराभासरूपतैव यथा दाम्भिकादाविति बोध्यम् । त्रिवर्गकामिना भक्तेन कृते तु भक्तित्वान्नोद्देश्यत्वनिवृत्तिः । परन्तु तादृशाधिकारस्य जाघन्ये तत्र मर्यादया वरणं यथाधिकारं ज्ञेयम् । एवमेव प्रवाहिकभक्तावपि । तथा सति भक्तिशास्त्रोक्तेष्वपि श्रवणादिषु भावभेदेन क्वचिद्भक्तित्वं क्वचिन्नेति प्रकरणापेक्षयाऽधिकारस्यैव बलिष्ठत्वान्नवविधभक्तौ गणितस्याऽप्यर्चनस्य भक्तित्वं न नियतमिति प्रकरणबलेन पर्यवस्थानमसङ्गतमिति समाधानं सिद्धम् । नन्वेवं चेत्तर्हि भक्तिपदस्य शक्तिः कुत्रेति वक्तव्यम् । नो चेदगत्या एतेष्वेव शक्तिरादरणीया । तथा सति पूर्वोक्तं सर्वमपार्थमित्याशङ्कयामाहुः—तेनेत्यादि । तेनेति । धात्वर्थविचारेण सेवालाभेऽपि पूर्णादिपदान्यथानुपपत्तिबलात्स्नेहलाभेन । पञ्चरात्रे तु “स्नेहो भक्तिरिति प्रोक्त” इति कण्ठत एवोक्तम् । शाण्डिल्यसूत्रे च “अथाऽतो भक्तिजिज्ञासेति” प्रतिज्ञाय “सा पराऽनुरक्तिरीश्वर” इत्युक्तम् । श्रवणादिष्विति । नैरपेक्ष्यपूर्वकश्रवणादिषु । भाक्त इति कथनेन

१ मुख्याऽभिधाशक्तिरिति घ. २ क्वचिद्भक्तित्वं सिध्यति क्वचिन्नेतीति ख. ३ भक्त्यार्थविचारेण सेवालाभेऽपि पूर्णतादिपदान्यथानुपपत्तिबलात्स्नेहलाभेनेति ख.

तद्धेतुत्वेन तत्प्रयोगो भाक्तः । अत एव “सालोक्यसार्ष्टिसामीप्य-
सारूप्यैकत्वमप्युत । दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जना”
इति लक्षणमुक्त्वा “स एव भक्तियोगाख्य” इति लक्ष्यमुक्तम् ।
अन्यथाऽऽख्यापदमनर्थकं स्यादेवकारश्च । एवं सति पूर्वोक्तेष्वौ-

श्रीमद्गुणाथप्रणीता भक्तिरङ्गिणी ।

रेव । अन्यत्र लक्षणा गौणी च । हेतुहेतुमद्भावस्य संबन्धस्य विद्यमानत्वादि-
त्यर्थः । अत एवेति । यतोऽत्रैव मुख्यत्वमत एव तदुत्तरभाविसालोक्यादिप-
ञ्चविधमुक्तीनामप्राप्तत्वेनाऽऽकाङ्क्षाविषयत्वमुचितमप्यनिर्वाच्यानुभवैकवेद्यभज-
नरसास्वादमुदिता नेच्छन्ति । एतदनन्तरमन्यफलेच्छोदये उच्यमाने पूर्वोक्तत्रि-
तयवदेतस्याऽप्यन्यशेषत्वं स्यादित्यर्थः । सालोक्यं समाने लोके वैकुण्ठे
स्थितिः । सार्ष्टिः समानैश्वर्यम् । सामीप्यं पार्षदत्वम् । सारूप्यं सौन्दर्याद्यविशे-
षप्रतीतिः । एकत्वं स्वरूपे प्रवेशः । अन्यथेति । यदि स्नेहे मुख्यत्वं नोच्येत
तदा लक्ष्यलक्षणकथनमन्ययोगव्यवच्छेदश्च नोपपद्येतेत्यर्थः । पूर्वोक्तेषु श्रवणा-

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतं तीर्थम् ।

श्रवणादिषु । संबन्धस्येति । सादृश्यस्य । स्नेहे भक्तिपदप्रयोगो मुख्य
इत्यत्र प्रमाणं वदन्तीत्याशयेनाऽत एवेति प्रतीकं धृत्वा व्याकुर्वते—यत
इत्यादि । अन्यथेत्यादिनोक्तं तर्कं व्याकुर्वन्ति—यदीत्यादि । ननु यदि

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतो विवेकः ।

पूर्वोक्तं पूजाया औपचारिकत्वं समर्थितम् । श्रवणादीनां लक्षणं तु श्रीधरीये—
भगवद्वाचकपदवाक्यानां भगवति शक्तितात्पर्यनिर्द्धारः श्रवणम् । तादृशनिर्द्धार-
रपूर्वकमुच्चारणं कीर्तनम् । तथैव स्वरूपचिन्तनं स्मरणम् । पादसेवनं परिचर्या ।
अर्चनं पूजनम् । वन्दनं कायवाङ्मनोभिः प्रह्वीभावः । दास्यं कर्मार्पणम् । सख्यं
तद्विश्वासादि । आत्मनिवेदनं देहसमर्पणम् । यथा विक्रीतस्य गवाश्वादेभ्यः शरणपा-
लनादिचिन्ता न क्रियते तथा देहं तस्मै समर्प्य तच्चिन्तावर्जनमिति निरूपितम् ।

१ भक्तेरिति कचित्. २ संबन्धसादृश्यस्येति क. ३ पूर्वोक्तपूजायासौपचारि-
कत्वमिति ख.

पचारिको भक्तिपदप्रयोग इति ज्ञापितं भवति । स्नेहवशेन क्रियमाणास्ते स्नेहमध्यपातिन एव । अथवा । साक्षात्पुरुषोत्तम-प्रापकत्वेन विहितत्वं भक्तिपदप्रवृत्तिनिमित्तं श्रवणादिषु भिन्नम् ।

श्रीमद्रघुनाथप्रणीता भक्तिरङ्गिणी ।

दिष्वित्यर्थः । यद्यपि स्नेहस्याऽऽन्तरत्वाच्छ्रवणादीनां बाह्यत्वान्नैकरूपत्वम् । तथापि स्नेहसम्पत्त्यनन्तरं क्रियमाणास्तदन्तःपातिनो भूत्वा तत्समानाख्यां लभन्ते । गङ्गाप्रवाहान्तःपातिबाह्योदकवदित्यर्थः । भक्तिपदस्याऽनेकार्थत्वं वक्तुं पदप्रवृत्तिनिमित्तभेदमाहुः—अथवेति । विशेषवैयर्थ्यमाशङ्क्याऽऽहुः—

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतं तीर्थम् ।

स्नेहातिरिक्ते भाक्तः प्रयोगस्तदा पुष्टिमार्गीयश्रवणादिष्वप्यविशेष इति शङ्का-निरासाय स्नेहवशेनेत्यादिना यदुक्तं तद्व्याकुर्वते—यद्यपीत्यादि । तथा-च यथा तत्र गङ्गापदस्य न लाक्षणिकत्वमेवमत्र भक्तिपदस्येति भावः । इदम-त्राऽनेकार्थत्वस्याऽन्याय्यत्वमभिप्रेत्योक्तम् । तथापि वस्तुतो गौणी नाऽपै-तीति भक्त्या ग्राह्य इत्यादौ युगपद्वृत्तिद्वयविरोधो न परिहर्तुं शक्य इति शङ्कायां तत्परिहाराय प्रकारान्तरं वदन्तीत्याशयेनाऽऽहुः—भक्तिपदस्येत्यादि ।

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतो विवेकः ।

तदस्माकमप्यविरुद्धम् । भक्तिपदस्य स्नेहे शक्तिं दृढीकर्तुं प्रमाणान्तरमाहुः—अतएवेत्यादि । आचार्यैस्तु “भक्तिपदस्य धात्वर्थः सेवा प्रत्ययार्थः प्रेमे”ति निबन्धे उक्तमुपपादितञ्च । अतः प्रेम्णा सेवायां भक्तिपदशक्तिः पर्यवस्यति । तदेतदभिसन्धायाऽऽहुः—स्नेहवशेनेत्यादि । इदमत्र “अन्यायश्चाऽनेक-शब्दत्वमि(?)”ति न्यायानुरोधेनोक्तम् । तथापि “भक्त्याऽहमेकया ग्राह्य” इति वक्ष्यमाणवाक्ये युगपद्वृत्तिद्वयविरोध इत्यस्वरसेन पक्षान्तरमाहुः—अथवेत्या-दि । विहितत्वमिति । “तस्माद्भारत सर्वात्मा भगवान् हरिरीश्वरः । श्रोत-

न च तत्प्रापकत्वमेव तथेति वाच्यम् । द्वेषादेर्भगवदनुग्रहस्य च भक्तित्वापत्तेः । न च साक्षात्पदमनर्थकम् । विभूतिभजनकर्तुरपि तद्वारा तत्प्राप्तेः “यथाऽद्रिप्रभवा नद्यः पर्जन्यापूरिता विभो । विशन्ति सर्वतः सिन्धुं तद्वत्त्वां गतयोऽन्तत” इत्यादिप्रमाणसिद्धत्वेन तद्वारकत्वात् । श्रीकृष्णस्नेहत्वमेव फलरूपायां तस्यां

श्रीमद्भुनाथप्रणीता भक्तितरङ्गिणी ।

न चेति । चैद्यादौ द्वेषादेरपि स्वरूपप्रापकत्वाल्लक्षणमतिव्याप्तं स्यादित्यर्थः । विशेषणवैयर्थ्यमाशङ्क्याऽऽहुः—न चेति । साक्षात्पदादाने लक्षणस्य केवलव्यतिरेकित्वेनेतरभेदसाधने स्वरूपासिद्धत्वं स्यादित्यपि ज्ञेयम् । विवादास्पदं भक्तिः कर्मादिभ्यो भिद्यते । पुरुषोत्तमप्रापकत्वेन विहितत्वात् । यत्रै कर्मादिभेदाभावस्तत्र तत्प्रापकत्वे सति विहितत्वाभाव इत्यसिद्धः सर्वस्याऽपि तत्परत्वा-

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतं तीर्थम् ।

केवलव्यतिरेकित्वेनेति । असाधारणधर्मत्वात्तथात्वेन । स्वरूपासिद्धत्वमिति । स्वेन व्याप्यत्वात्मकेन हेतुरूपेणाऽसिद्धत्वम् । व्याप्यत्वासिद्धत्वमित्यर्थः । तद्विशदयन्ति—विवादेत्यादि । यत्रेति । कर्मादिभेदा-

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतो विवेकः ।

व्यः कीर्तितव्यश्च स्मर्तव्यश्चेच्छताऽभयमि”त्यादिवाक्यविहितत्वम् । अत्राऽभयस्य भगवत्प्रवेशरूपत्वात्साक्षात्पुरुषोत्तमप्रापकत्वं लभ्यते । तव्यस्याऽऽवश्यकार्थत्वस्वीकारेऽपि लोके विध्यर्थत्वप्रसिद्ध्या विधिलामः । निबन्धे तथाऽङ्गीकारात् । वाक्यान्तरं वा विधायकं बोध्यम् । स्पष्टमन्यत् । सिद्धमाहुः—श्रीकृष्णेत्यादि । नन्वस्त्वनेकार्थत्वं भक्तिपदस्य तथापि भक्त्या ग्राह्य इत्यादौ नोभ-

१ तद्वारकत्वादिति क्वचित्. २ पूर्वविशेषणेति घ. ३ यत्र कर्मादिभेदाभावस्तत्रेलायमंशो नास्ति क. ख. ग. ४ तत्परत्वापि तत्परत्वादेवेति इति ख. ५ हि वादेत्यादीति द्वयोरपि पाठः । युक्तस्तु प्रतीकानुरोधित्वादेवम् ।

तन्निमित्तमित्यनेकार्थो भक्तिशब्दः । प्रवृत्तिनिमित्तभेदेऽपि रवि-
चन्द्रयोः पुष्पवच्छब्दवाच्यत्वमेकस्यामेवोक्तौ यथा तथा क्वचि-

श्रीमद्रघुनाथप्रणीता भक्तिरङ्गिणी ।

देवेति यद्यप्यसिद्धिवारकं विशेषणं व्यर्थं मन्यन्ते तथापि मतभेदेन ज्ञेयम् ।
प्रवृत्तीति । पुष्पभेदात्तद्वत्त्वभेदेऽप्यावृत्तिमन्तरेण सकृदुच्चरिताद्यथोभयोः
प्रतीतिस्तथा पुरुषोत्तमविषयत्वेनाऽनुगतो व्यवहारः सर्वत्रेत्यर्थः । क्वचिदिति ।

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतं तीर्थम् ।

भावस्तत्रेति शेषः (?) । मन्यन्त इति । सर्वस्य भक्तित्वोपगमेन मन्यन्ते ।
मतभेदेनेति । “योगास्त्रयो मये”ति वाक्यानुसारिणा सिद्धान्तिमतेने-
त्यर्थः । एवमनेकार्थत्वे सति यत्सिद्धं तद्वदन्तीत्याशयेन प्रतीकं धृत्वा
व्याचक्षते—पुष्पेत्यादि । तथाच न युगपद्वृत्तिद्वयविरोध इत्यर्थः ।
न च “एकयोक्त्या पुष्पवन्तावि”ति कोशात्प्रवृत्तिनिमित्तभेदाभावः शङ्क्यः ।
प्रत्येकं पुष्पवानिति न प्रयोक्तव्यमित्येतदर्थत्वेन व्याख्यासुधायां तद्विवरणात् ।

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतो विवेकः ।

यलाभः । अनेकार्थस्थले प्रवृत्तिनिमित्तभेदात्संयोगाच्चैर्वृत्तिनियन्त्रणेन सङ्कोचे
विवक्षितार्थलाभोऽन्यथा तु सङ्कोचाभावाद्विवक्षितार्थसन्देह एव वृत्तिबल-
विचारकैरङ्गीक्रियत इति नैवमुभयलाभ इत्यत आहुः—प्रवृत्तीत्यादि ।
न च “पुष्प विकसन” इति धातोर्मेतुपि कृते पुष्पवच्छब्दनिष्पत्तेर्विकास-
वत्त्वस्य प्रकाशवत्त्वस्य वा प्रवृत्तिनिमित्तत्वान्न तद्वेद इति वाच्यम् । तस्याऽऽद्या-
दावपि तुल्यत्वेन रविचन्द्रवाचकत्वनियमभङ्गापत्तेः । अतः कुसुमद्वयमेव तादृ-
शप्रयोगप्रयोजकत्वेन मृग्यम् । तदपि पैद्मकुमुदरूपमेव । पद्मिनीपतिः कुमुद्वा-

१ एवेति ख. ग. २ सर्वत्रेत्याहुरिति घ. ३ नकारोऽयमुभयोरप्युपलब्धयोः पुस्त-
कयोर्न दृश्यते । तथाप्यपेक्ष्यत इत्यक्षरचुम्बुप्रमादफलमेतदित्यनुमाय परिगृहीतः ।
४ वृत्तिबलाबलविचारकैरिति ख. ५ वतुपि कृते इति ख. ६ विकासवत्त्वस्य प्रवृत्ति-
निमित्तत्वादिति ख. ७ कमलकुमुदरूपमेवेति क.

भक्तिपदं “भक्त्याऽहमेकया ग्राह्य” इत्यादिषूभयवाचकमपि ।

श्रीमद्रघुनाथप्रणीता भक्तिरङ्गिणी ।

उभयेति । साधनफलोभयपरमित्यर्थः । उक्तरूपता पुरुषोत्तमैकफलकम-

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतं तीर्थम् ।

क्वचिदिति । यत्र संयोगाद्यैर्वृत्तेर्न नियन्त्रणं तत्रेत्यर्थः । दर्शयन्तीति । नियन्त्रणेन भक्तिपदस्य विशेषार्थं स्मारयन्त एव दर्शयन्तीत्यर्थः । अत्रोदाह-

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतो विवेकः ।

नित्यादिप्रयोगात् । अन्यथा दिवारात्रिविकासिनामनेकेषां पुष्पाणां सत्त्वात्तथा-
ऽपि प्रयोगः स्यात् । अत एव केनचिदुक्तम् “कुसुमं कोशातक्या विकसति
रात्रौ दिवा च कूष्माण्ड्याः । यद्यपि तथापि तस्मादुत्कर्षः कुमुदकमलयोरे-
वे”ति । अतो लोकप्रसिद्ध्या पुष्पशब्दस्य रूढिरेवाऽऽदरणीया । तथा सति-
सिद्ध एव प्रवृत्तिनिमित्तभेदः । वस्तुतस्तु रवित्वचन्द्रत्वे एव प्रवृत्तिनिमित्ते । न
चैकयोक्तयेत्यस्य साधारणवचनेनेत्यर्थाद्रविचन्द्रसमूहस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वे प्राप्ते
गार्भिणवण्यादिपदवदेकवचनस्याऽपि प्राप्तौ तन्निवृत्त्यर्थं द्विवचनमत्र विधीयत
इति न द्वयोस्तथात्वमिति वाच्यम् । साधारणवचनेन पुष्पवत्पदं रविचन्द्रसमूह-
वाचकं तच्च द्विवचनान्तं प्रयोक्तव्यमित्येवं वाक्यभेदप्रसङ्गात् । कल्पनागौरवा-
त् । दिवाकरनिशाकरावित्युद्देश्यगतसङ्ख्यायाः अविवक्षितत्वकल्पनापत्तेश्च ।
एतेनैव विशिष्टवाचकत्वपक्षोऽपि प्रत्युक्तः । मिथो विशेष्यविशेषणभावे विनि-
गमनाविरहाच्च । अतस्तत्र प्रवृत्तिनिमित्तभेद एवाऽङ्गीकार्यः । तथा सति तत्र
यथा विशेषविध्यनुपपत्तिबलाद्युपपत्तिबलादुभयप्रतीतिस्तथाऽत्रोभयोः स्नेहश्रवणादि-
नवकयोर्भगवत्प्रापकत्वसंग्रहानुपपत्तिबलादुभयोर्भक्तिपदवाच्यत्वमेकस्यामेवोक्ता-
वित्यर्थः । न च तत्र द्विवचनबलादेवोभयप्रतीतिरिति वाच्यम् । तथा सत्ये-

१ पुष्पवच्छब्दस्येति ख. २ रविचन्द्रावेव प्रवृत्तिनिमित्ते इति ख. ३ गार्भिण-
मित्यादिपदवदिति ख. ४ प्रयोक्तव्यमिति वाक्यभेद प्रसङ्गादिति ख.

उक्तरूपता तु “मामेव नैरपेक्ष्येण भक्तियोगेन विन्दती”त्यादिभिः “एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते । ये चाऽप्यक्षरमव्यक्तमि”ति पार्थप्रश्नेनैतदुत्तरेण च “नाऽलं द्विजत्वमि”त्युपक्रम्य “प्रीयतेऽमलया भक्त्या हरिरन्यद्विडम्बनमि”ति प्रह्लादवाक्येन “न रोधयति मां योग” इत्यादिश्रीमन्मुखोत्थवाक्यै-
“भक्त्याऽहमेकया ग्राह्य” इत्यादिवाक्यसहस्रैश्च भक्ताववधार्य-
ते । मन्त्राधिष्ठातुस्तु पुरुषोत्तमविभूतिरूपत्वं पूर्वमुपपादितमिति

श्रीमद्गुनाथप्रणीता भक्तिरङ्गिणी ।

क्तिरूपता । भक्त्यैव ग्राह्यो न मन्त्रादिभिरिति दर्शयन्ति—मामेवेत्यादिना

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतं तीर्थम् ।

रणवाक्येषु प्रथमे मामेवेति कर्मवाचकादिपदसान्निध्यात् द्वितीयेऽपि त्वामित्यस्य तदुत्तरेऽपि मय्यावेश्येत्यादेरित्येवं ज्ञेयम् । एतेन पूर्वपक्षे पूजाया यद्भक्तित्वमापादितं स्थितं तत् साधनरूपायां मर्यादाभक्तौ पुरुषोत्तमप्रापकत्वेन विहितायां वा तस्यां पर्यवस्यति न तु पुष्टिभक्ताविति बोधितम् । तेन सिद्धमाहुर्मूले—

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतो विवेकः ।

कयोक्त्येति विशेषविधिवैयर्थ्यापत्तेः । रामावित्यादिवदेकशेषेणैव तत्संभवात् । ननु “दाराः पुं भूम्नी”तिवदिदमेकवचननिवृत्त्यर्थमिति चेत् । सिद्धं तर्हि पुष्पवत्पदादेवोभयप्रतीतिर्विधानं च युगपत्प्रतीत्यर्थमिति । तस्मात्संयोगादिनियन्त्रणाभावेऽपि युगपदुभयप्रत्यये न कोऽपि शङ्कालेशः । यत्र पुनर्नियन्त्रणं तत्र त्वन्यतरप्रतीतिरेवेति निश्चयः । एवं भक्तिपदशक्तिं तस्य वाचकत्वप्रकारं च निश्चित्य श्रवणादिषूक्तरूपेण विहितत्वे प्रमाणान्याहुः—उक्तरूपतेत्यादि । उक्तरूपतेति । साक्षात्पुरुषोत्तमप्रापकत्वेन विहितत्वम् । भक्ताविति । पुष्टिमार्गीयश्रवणादिनवके । तथाच तद्विधिषु फलत्वेन भगवतः

तत्प्रापकतज्जपार्चनादेर्न भक्तित्वं वक्तुं शक्यम् । भक्तिसाधन-
त्वोक्तेश्च । एवं सति भक्तिमार्गीयभजनप्रकारेषु स्नेह एव

श्रीमद्रघुनाथप्रणीता भक्तिरङ्गिणी ।

अवधार्यत इत्यन्तेन । एवमिति । भेदोपपत्तौ सत्यां शीतोष्णादिनिवारणा-

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतं तीर्थम् ।

मन्त्रेत्यादिना । तथाच भक्तिसाधनत्वबोधकवाक्येऽपि भक्तियोगं स
लभत इति योगपदान्मर्यादाभक्तिरूपश्रवणादिनिर्वाहं लभत इत्यर्थः सिध्यतीति
साधनभावेन रूपभेदेन भेदादुपासनारूपायां तस्यां न भक्तित्वगन्धोऽपीत्यर्थः ।
ननु माऽस्तु भक्तित्वमुपासनादिमार्गीयपूजायां तथापि भक्तौ गणिता या पूजा सा
तु विध्यधीनैव । हेत्वन्तरस्याऽदर्शनात् । तथा सत्यर्चनविध्युद्देश्यत्वं तु वज्रले-
पायितमित्याशङ्कयामाहुः—एवमित्यादि । तद्विवृण्वन्ति—भेदोपप-
त्तावित्यादिना । उपासनामार्गीयभक्तिमार्गीयपूजयोर्भेदोपपत्तौ सत्याम् ।

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतो विवेकः ।

स्पर्शो न दोषावहः । स्पर्शे भक्तित्वस्यैव प्रयोजकत्वादित्यर्थः । अत्र प्रथमे
वाक्ये भक्तिपदमध्यायारम्भे कर्मकाण्डस्य प्रकृतत्वाद्वाह्यानां तत्तुल्यानां
श्रवणादीनामेव वाचकम् । द्वितीयेऽपि भक्तपदस्योपासनसान्निध्याद्विहितश्र-
वणादिकर्तृवाचकत्वम् । तृतीये श्रवणादीनां मध्ये पठितत्वात्प्रकरणेन
तद्वाचकम् । चतुर्थे तु न रोधयतीति सन्दर्भे सत्सङ्गस्तुत्या तस्य च “सत्सङ्ग-
लब्धया भक्त्या मयि मां यं उपासिते”ति वाक्ये भक्तिजनकत्वोक्त्या तस्या
उपासनसान्निध्यान्नियन्त्रणेन विहितश्रवणादिलाभः । पञ्चमेऽपि तथा ज्ञेयम् ।
एतद्वैलक्षण्यमुपासनायां स्मारयन्ति—मन्त्रेत्यादि । एतावत्प्रयासेन यत्सि-
द्धं तदाहुः—एवं सतीत्यादि । स्नेहेन क्रियमाणानां श्रवणादीनां स्नेहम-

१ उपासनामार्गीयपूजयोरिति ख. २ स्पर्शेन दोषावह इत्युपलब्धः पाठः । यथा-
निवेशन्तु प्रतिभाति ३ बाध्यानामिति ख. ४ उपासनासान्निध्यादिति ख. ५ विदित
श्रवणादिकर्तृवाचकमिति ख. ६ य उपासत इति वाक्ये इति ख.

नियामकः स्नेहवताम् । कर्मणि विधिवत् । तद्रहितानां तु तद्व-

श्रीमद्रघुनाथप्रणीता भक्तितरङ्गिणी ।

द्युपचारेषु स्नेहवतां तदधीनैव कृतिर्यागे विध्यधीनेव । तद्रहितानामिति ।
स्नेहरहितानां भजने नियुक्तानां कृतिर्वक्तृपुरुषाधीना । स्नेहस्याऽनुदितत्वान्मर्याद-

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतं तीर्थम् ।

तथाचैकादशे समाप्तौ भगवद्धर्मकथने भगवता “देशान् पुण्यानाश्रयेत मद्भक्तैः
साधुभिः श्रितान् । देवासुरमनुष्येषु मद्भक्ताचरितानि चे”त्याज्ञापनात्स्नेहार्थं
भजन्तं प्रति तेषां स्नेहवतां रीतिरुपदेष्टव्या न तु वैधी । तथा सति काऽर्चन-
विध्युद्देश्यत्वमित्यर्थः । मर्यादयैवेति । एतेन वेदाविरुद्धपदं व्याख्यातम् ।
तेन य इदानीन्तनास्तद्विरुद्धमुपदिशन्ति कुर्वन्ति वा ते भ्रान्ता इति सिद्धयति ।
तस्मात्पूर्वेषां रीतिमनुसृत्यैव कार्यम् । अत एव “चन्दनोशीरकर्पूरकुङ्कुमागु-
रुवासितैः । सलिलैः स्नापयेन्मन्त्रैर्नित्यदा विभवे सति । स्वर्णघर्मानुवाकेन
महापुरुषविद्यया । पौरुषेणाऽपि सूक्तेन सामभी राजनादिभिरि”त्यनेनोक्तं
स्नापनं ज्येष्ठाभिषेक एव क्रियते । विभवे सत्यपि न नित्यदा । श्रीजगन्नाथे तथैव
करणात् । “वस्त्रोपवीताभरणपत्रस्रगन्धलेपनैरि”त्यत्रोक्तेनाऽप्युपवीतेन नाऽ-
लङ्घियते । ब्रजे भगवतोऽनुपनीतत्वात् । “अभ्यङ्गोन्मर्दनादर्शदन्तधावाभिषेच-
नम् । अन्नाद्यं गीतनृत्यानि पर्वणि स्युरुताऽन्वहमि”त्यत्रोक्तेषु दन्तधावः क-
दाऽपि न कार्यते । अभ्यङ्गोऽष्टदिनोत्तरम् । शेषा यथासौकर्यमिति युज्यते ।
एवमन्यदपि बोध्यम् । सर्वत्र श्रीभागवताद्युक्तव्रजस्थाद्याचरणस्यैव मूलत्वा-

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतो विवेकः ।

ध्यपातित्वे साक्षात्पुरुषोत्तमप्रापकत्वेन विहितत्वे च सति मुख्ये जघन्ये चाऽ-
धिकारे यथायथं तदुभयं नियामकमित्यर्थः । नन्वेवं सति जघन्याधिकारिकृ-
तश्रवणादेः स्नेहाभावान्न पुष्टिभक्तित्वम् । भक्तिसाधनत्वेनाऽक्रियमाणत्वान्न

१ स्नेहस्याऽनुदितत्वान्न मर्यादयैवोपदेष्टव्य इत्यर्थ इति क. ग. !!! स्नेहस्याऽदितत्वा
नाप्यदि यैवोपदेष्टव्य इति ख. २ गीतनृत्यादीति ख.

तृकृत उपदेश एव । स च वेदाविरुद्ध एवेति ज्ञेयम् । विधिम-
जानता बालेन पित्रादिशिक्षया कृतसन्ध्यावन्दनादेः कर्मत्ववदुप-
देशानुसारेण कृतेरपि भक्तित्वम् । तन्मार्गीयत्वात् । एवम्भूतस्या-
ऽग्रे स्नेहोऽवश्यं भावीति ज्ञेयम् । यथा तादृग्बालकृतकर्मणोऽप्यु-
क्तफलसाधकत्वं तथा तादृग्भजनस्याऽपि पुरुषोत्तमप्रापकत्वमि-
ति किमन्यदवशिष्यते । आधुनिकानामुपदेष्टृणामपि स्नेहाभावेऽ-
पि तन्मूलभूतानां प्राचामाचार्याणां तद्वत्त्वेन तदनुगृहीतत्वेन
सर्वोपपत्तेः । स्वानुगृहीतभक्तप्रवर्त्तितत्वेन यतस्तन्मार्गे पक्षपातो

श्रीमद्रघुनाथप्रणीता भक्तिरङ्गिणी ।

यैवोपदेश इत्यर्थः । स्नेहं विनाऽपि संप्रदायप्राप्ततत्कृतेर्भक्तित्वं नाऽन्यथात्वमपीत्य-

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतं तीर्थम् ।

दिति । ननु स्नेहाभावेन कृतायाः पूजायाः कथं भक्तिमार्गीयत्वमित्याशङ्का-

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतो विवेकः ।

मर्यादाभक्तित्वम् । मोक्षार्थित्वाभावान्न प्रावाहिकभक्तित्वम् । भक्तिमार्गीयत्वाच्च
नोपासनादिरूपत्वमिति कुत्राऽप्यनिवेश इति तदुपदेशवैयर्थ्यं तत्कृतिवैयर्थ्यं
चेत्यत आहुः—विधिमित्यादि । तथाच पुष्टिभक्तावेव निवेशान्नोपदेशादेवै-
यर्थ्यमित्यर्थः । ननु तत्र प्रवेशेऽपि कृतिवैयर्थ्याभावो न शक्यवचनः । स्नेहाभावेन
भगवत्प्राप्तिरूपस्य फलस्य वक्तुमशक्यत्वादित्यत आहुः—एवम्भूतस्येत्याद्य-
वशिष्यत इत्यन्तम् । तथाच न तत्कृतिवैयर्थ्यमित्यर्थः । ननु तथापीदानीं
तदुपदेशवैयर्थ्यं वज्रलेपायितम् । आधुनिकानामुपदेष्टृणामपि स्नेहाभावात् ।
तथाच भक्तिमार्गीयत्वमप्यभिमानमात्रमिति तदपि व्यर्थमित्याशङ्कायामाहुः—
आधुनिकेत्यादि । तदनुगृहीतत्वेनेति । तेषामिति शेषः । पक्षपाते प्रमा-

१ भगवदनुगृहीतत्वेनेत्युपलब्धेषु पुस्तकेषु पाठः । श्रीमत्पुरुषोत्तमचरणव्याख्यानु-
रोधेन त्वेवम् । एवमेव तत्र तैः प्रतीकस्य ग्रहणात् । २ नान्यत्वमपीत्यर्थे इति ख. ग. घ.

भगवतः । अत एव श्रीभागवते ब्रह्मादिवाक्यम्—“स्वयं समुत्तीर्य
सुदुस्तरं द्युमन् भवार्णवं भीममदभ्रसौहृदाः । भवत्पदाम्भोरुह-
नावमत्र ते निधाय याताः सदनुग्रहो भवानि”ति । अत्र भगवत्प-
दाम्भोजस्य भक्तिमार्गत्वेन तद्रूपस्वसंप्रदायप्रवर्त्तनमेव तन्निधा-
नम् । तत्प्रवर्त्तितसम्प्रदाये प्रवृत्तानां तादृक्साधनाभावेऽपि
साक्षादनुगृहीतेषु पक्षपातेन तत्संबन्धिष्वप्यनुग्रहं करोषीत्य-
भिप्रायेणोक्तम्—सदनुग्रह इति । सत्सु अनुग्रहो यस्येत्यर्थः ।
अस्मिन्नर्थे प्रामाण्यार्थं भगवत्संमतिरेव दर्शिता—भवानित्यनेन ।
तत्सम्प्रदायस्थानां तरणावश्यम्भावाय नैव निरूपणम् । तेनाऽ-
नायासेन भवाब्धितरणं सूचितम् । बाहुभ्यां तरणे ह्यायासो
नावा तरणे न तथेत्येतत्सर्वं विवरणे पितृचरणैर्विवृतमिति
नाऽत्र लिख्यते । भगवद्भजने परमियं व्यवस्था । अग्निहोत्रादी-
नां प्रभिवच्छां ज्ञात्वा यदाऽनुष्ठानं तदा यथाकल्पसूत्रमेव ।

श्रीमद्रघुनाथप्रणीता भक्तिरङ्गिणी ।

र्थे कर्म दृष्टान्तीकृत्याऽऽहुः—विधिमजानतेत्यादिना । इयं व्यवस्थेति ।

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतं तीर्थम् ।

यामाहुः—स्नेहं विनेत्यादि । इत्यादिनेति । लिख्यत इत्यन्तेनेत्यर्थः ।

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतो विवेकः ।

णमाहुः—अत एवेत्यादि लिख्यत इत्यन्तम् । नन्वेवं जघन्याधिकारेऽपि
चेद्भक्तेः फलपर्यवसायित्वं तदा कर्मणः फलार्थित्वाभावात्तदिच्छाज्ञानेऽपि तत्कृ-
तिवैयर्थ्यात्तत्यागापत्त्या तेषु सदाचारोच्छेदप्रसङ्ग इत्यत आहुः—भगवदि-
त्यादि । तथाच ज्ञातायामिच्छायां तदकरणे आभिप्रायिकाज्ञाभङ्गदोषः । यदि च
विशेषतो ज्ञानाभावेन सन्देहस्तदा “श्रुतिस्मृती ममैवाऽऽज्ञे यस्ते उल्लङ्घ्य वर्तते ।
आज्ञाच्छेदी मम द्वेषी मद्भक्तोऽपि न वैष्णव” इति सामान्याज्ञैव तैरनुसन्धेये-

१ फलार्थित्वाभावादिति क. २ आभिप्रायिकेति नास्ति । आज्ञाभङ्गदोष इत्येताव-
न्मात्रमस्ति ख,

एतेनाऽप्रामाणिकत्वेनाऽन्धपरम्परात्वशङ्का निरस्ता । प्रमाणसि-

श्रीमद्रघुनाथप्रणीता भक्तिरङ्गिणी ।

संप्रदायप्राप्तमेव कार्यं नाऽप्राप्तं विध्यनुरुद्धमपीत्येवंरूपा । मार्गभेदेन भगवदा-
राधनत्वादग्निहोत्रादीनामप्यन्यथा करणं प्राप्तमपवदन्ति—अग्निहोत्रादीना-
मिति । एतेनेति । शिष्टाचारस्य प्रमाणत्वादुपदेशात्स्नेहं विनाऽपि प्रामाणिक-

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतं तीर्थम् ।

इत्येवंरूपेति । सदनुग्रहपदव्याख्यानसूचिता उक्तरूपा व्यवस्था नियमा-
त्मिका भगवद्भजन एव न तु वैधेऽपि कार्ये इत्यर्थः । तर्हि तादृशस्य वैधे-
का व्यवस्थेत्यपेक्षायामाहुः—मार्गेत्यादि । तथाच विशेषाज्ञाया अभावात्ता-
दृशस्थले “श्रुतिस्मृती ममैवाऽऽज्ञे यस्ते उल्लङ्घ्य वर्तते । आज्ञाच्छेदी मम द्वेषी
मद्भक्तोऽपि न वैष्णव” इत्याद्याज्ञैवाऽनुसन्धेयेति मूलाशय इति भावः । ननु
भगवद्भजने या व्यवस्थोक्ता तस्या वाचनिकत्वाभावेन प्रयोजकस्य स्नेहस्याऽ-
प्यभावेन तादृशकृतेरन्धपरम्परात्वात्स्नेहरूपफलजनकत्वं दुर्घटमित्यत आहुः—
एतेनेति । उक्तवाक्योपन्यासेन । निरासं व्याकुर्वन्ति—शिष्टेत्यादि ।

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतो विवेकः ।

ति न तेष्व्वाचारोच्छेदप्रसङ्ग इत्यर्थः । ननु तथापि कर्मकरणमेव प्राप्तं न तु
कल्पसूत्रानुरोधोऽपि । यथाकथञ्चित्करणेऽप्याज्ञानिष्पत्तेरित्याशङ्कायामेषांऽनुप्र-
सङ्गादेव निरस्तेत्याहुः—एतेनेत्यादि । ननु तापनीयश्रुतौ “तं भजेदि”ति
विधाय “भक्तिरस्य भजनं तदिहाऽमुत्रौपाधिनैराशयेनाऽमुष्मिन्मनःकल्प-
नमि”ति लक्षणदर्शनात्प्रेम्णोऽपि^१ विहितत्वाच्छक्यतावच्छेदकमेकमेव स्वीकार्यं
न द्वयम् । तावताऽनेकार्थत्वदोषस्याऽपि निवृत्तिः । तथा सति स्नेहे भजनप्रकार-

द्धत्वात् । प्रेम्णश्च फलत्वेन स्वकृत्यसाध्यत्वेन च न विहितत्वं संभवति । किन्तु तस्याऽनुवाद एव । “य एतस्मिन्महाभागाः प्रीतिं कुर्वन्ति मानवाः” । “माहात्म्यज्ञानपूर्वस्तु सुदृढः सर्वतोऽधिकः । स्नेहो भक्तिरिति प्रोक्तस्तथा मुक्तिर्न चाऽन्यथा” । तृतीयस्कन्धे च “देवानां गुणलिङ्गानामानुश्रविककर्मणामि”त्यादि । “मद्गुणश्रुतिमात्रेणे”त्यादि । साधनरूपा श्रवणादिलक्षणा तु “तस्माद्भारत सर्वात्मा भगवान् हरिरीश्वरः । श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च

श्रीमद्रघुनाथप्रणीता भक्तिरङ्गिणी ।

त्वात्कृतेर्नाऽन्धपरम्परात्वं शङ्कनीयमित्यर्थः । प्रेम्णश्चेति । स्वःपदास्पदीभूतसुखसाधने यथा पुरुषव्यापारस्तथाऽत्राऽपीति भावः । स्नेहरूपायाः फलत्वेनाऽविधेयत्वं साधनरूपायाः श्रवणाद्यात्मकत्वेन विधेयत्वमिति विवेको य एतस्मिन्नित्या-

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतं तीर्थम् ।

न शङ्कनीयमिति । “साधूनां समयश्चाऽपि प्रमाणं वेदवद्भवेति”ति वाक्ये वेदवदित्यतिदेशात्स्मृत्यपेक्षया कलौ तस्य सबलत्वात्तेन प्राप्तौ न शङ्कनीयमिति भावः । ननु तापनीयश्रुतौ “तं भजेति”ति विधाय “भक्तिरस्य भजनं तदिहाऽमुत्रोपाधिनैराश्येनाऽमुष्मिन् मनःकल्पनमि”ति लक्षणदर्शनात्प्रेम्णोऽपि विहितत्वात्कस्तत्र विशेष इत्यत आहुः—प्रेम्ण इत्यादि । तद्व्याकुर्वन्ति—स्वरित्यादि । तथाच उपबृंहणवाक्येष्वनुवाददर्शनात्तत्रापि प्रेमका-

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतो विवेकः ।

नियामकत्वमसङ्गतमित्यत आहुः—प्रेम्ण इत्यादि विधीयत एवेत्यन्तम् । तथाच उपबृंहणवाक्येष्वनुवाददर्शनात्तत्रापि प्रेमकारणीभूतमनोव्यापारस्यैव विधानं न तु प्रेम्णः । श्रवणादिषु तूपबृंहणेऽपि विधिरिति प्रवृत्तिनिमित्तद्वयमावश्यकम् । एवं सिद्धे भेदे स्नेहस्य भजनप्रकारनियामकत्वमपि सूपपन्नमित्यर्थः ।

सर्त्तव्यश्चेच्छताऽभयमि”त्यादिवाक्यैर्विधीयत एवेति सर्वमनव-
द्यमिति दिक् ।

उपास्तिं मन्यन्ते मधुमथनभक्तिं निजकृता-
र्थतां तत्रोपास्यं परमपुरुषं चाऽपि सुविदः ।
द्वयोः सारूप्यात्तद्भ्रमहतिकृते मानसगतं
मुदा भक्तेर्हंसं प्रकटमकरोद्विडलकृती ॥ १ ॥

श्रीमद्रघुनाथप्रणीता भक्तिरङ्गिणी ।

दिना ज्ञापितः । उपास्तिमिति । सुविदः संप्रदायाभिज्ञा अपि मन्त्रोपासनाया
भक्तित्वं तदाचरणमात्रेण कृतकृत्यत्वं परमपुरुषं पुरुषोत्तमं च फलत्वेन मन्यन्ते
इति सर्वत्राऽन्वेयम् । द्वयोरिति । बाह्यसाधनाचरणस्यैतन्मार्गीयतन्मार्गीययो-
स्तुल्यत्वाद्भेदकस्य भावस्याऽऽन्तरत्वान्यायप्राप्तभ्रमस्य हतिकृते हननाय परस्पर-
सङ्कीर्णस्वरूपस्य क्षीरनीरवद्विवेचनाय सरःस्थानीयमनोगतं भक्तेर्हंसं बहिरूपका-

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतं तीर्थम् ।

रणीभूतमनोव्यापारस्यैव विधानं न तु प्रेम्ण इत्याशयः । शेषं मूले टीकायां

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतो विवेकः ।

तदेतदाहुः—सर्वमनवद्यमिति । दिगित्यनेन युक्त्यन्तरसत्ता सूच्यते ।
ताश्च साधनाध्यायतृतीयपादादिभ्योऽवगन्तव्या इति शुभम् । ग्रन्थसमापने
प्रतिज्ञापूर्तिं हेतुत्वेन सूचयन्तः प्रयोजनमाहुः—उपास्तिमित्यादि । निज-
कृतार्थतामिति । तयेति शेषः । तत्रेति । उपास्तौ । तथाऽभिमाने हेतुः—
द्वयोः सारूप्यादिति । उपास्तिभक्तयोः उपास्यभजनीययोश्च साधर्म्यादि-

१ न्यायप्राप्तभ्रमहननकृते हननायेति क. ग. २ परस्परं सङ्कीर्णस्वरूपमिति क. ख.
३ उपासनाभक्त्योरिति ख.

ब्रजामि चरणं मुदा शरणमैहिकामुष्मिके
 निरस्तनिजसंशयो य इह भाग्यवद्भिः स्मृतः ।
 ब्रजेशसुतपादपङ्कजपरागरागाञ्चितं
 करोतु सततं स मां निजतनूजवात्सल्यतः ॥ २ ॥

इति श्रीमद्रोपीजनवल्लभचरणैकतानश्रीविट्टलेश्वरविरचितो
 भक्तिहंसः समाप्तः ।

श्रीमद्रघुनाथप्रणीता भक्तितरङ्गिणी ।

राय प्रकटितवान् । कृती सफलोद्यमः ॥ १ ॥ ब्रजामीति । अहमैहिकामुष्मिके
 अर्थे मुदा चरणं शरणं यामि । निरस्ता निजेषु स्वविषयेषु संशया यस्य । यश्चरण
 इह लोके भाग्यवद्भिः कृतपुण्यपुञ्जैः स्मृतो नेतरैः । स चरण इहाऽवसरे

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतो विवेकः ।

त्यर्थः । एवं प्रतिज्ञातं निगमयित्वा प्रथममङ्गलवाक्योक्तं निगमयन्ति—ब्रजामी-
 त्यादि । इह भाग्यवद्भिः स्मृतः । यः निरस्तनिजसंशयः निरस्तस्वीयसंशयः ।
 निरस्तस्वस्वरूपविषयकसंशयो वा । तस्येति शेषः । तस्य चरणं मुदा ऐहिका-
 मुष्मिके शरणं ब्रजामि । ऐहिकामुष्मिके विषये निरस्तस्वीयसंशय इति वा
 विश्वासाय । तत्फलं स्वस्मिन् दर्शयन्ति । यः निजतनूजवात्सल्यतः सततं
 कजपरागरागाञ्चितम् । कजानि पद्मानि तत्परागे यो राग आसक्तिस्तेन
 अञ्चितं व्याप्तम् । अतिसुखासक्तमित्यर्थः । तादृशं मां ब्रजेशसुतपादपम् । ब्रजेश-
 सुतो भगवान् । तत्पादरूपो भक्तिमार्ग इति भवत्पदाम्भोरुहनावमित्यत्र सिद्धम् ।

१ भक्तितरङ्गिण्यनुरोधी पाठोऽयम् । विवेकस्तु “करोति सततं हि मामि”ति पाठं
 प्रतिपद्यते । स एव च मूलपुस्तकेषु प्रायश उपलभ्यते । २ विश्वासाय भाग्यवद्भिः
 स्मृत इत्यादि ख. ३ विश्वासायेति नास्ति ख. ४ पद्मादीनीति क.

श्रीमद्रघुनाथप्रणीता भक्तिरङ्गिणी ।

न्नजेशसुतचरणकमलरजश्छुरितं मां सर्वदा करोतु । अतिदुर्लभमदेयमपि
स्वाङ्गजस्नेहवशेन ददात्वित्यर्थः ॥ २ ॥

यद्रसास्वादरसिकास्तृणीकृतगृहाश्रमाः ।

हसन्ति संसृतिं हंसाः सेयं भक्तिरङ्गिणी ॥ १ ॥

इति श्रीवल्लभनन्दनचरणैकशरणश्रीरघुनाथकृता
भक्तिरङ्गिणी सम्पूर्णा ।

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतं तीर्थम् ।

च प्रकटार्थमिति शुभम् ।

सिद्धे भेदे धर्मभेदादुपास्यभजनीययोः ।

रूपभेदाद्भक्त्युपास्योर्भेदः सिध्यति यागवत् ॥ १ ॥

सं धर्मफलभेदाभ्यां समुपोद्बलितो भवन् ।

सारूप्यजनितां भ्रान्तिं विदां हन्ति हृदि स्थिताम् ॥ २ ॥

तेन भक्तिपदं गौणमुपास्ताववधार्यताम् ।

श्रवणादिषु हेतुत्वात्तथा लाक्षणिकं यतः ॥ ३ ॥

स्वतन्त्रफलरूपे हि भक्त्याख्या सेवने स्मृता ।

प्रेम्णा कृतेषु भक्त्याख्या श्रवणादिषु या पुनः ॥ ४ ॥

श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतं तीर्थम् ।

सा मुख्यकल्पा गङ्गावत् यदा नानार्थता तदा ।
 प्रवृत्तिहेतुभेदेन नैव प्रेम्णि विधेयता ॥ ५ ॥
 अतः प्रेम्णा कृतं सर्वमवैधमपि तद्वलात् ।
 हरिरङ्गीकरोत्येव तेन तन्मार्गगामिनाम् ॥ ६ ॥
 उपदेशानुसारेण भजतां स्नेहसम्भवः ।
 ततश्च भगवत्प्राप्तिरेष ग्रन्थार्थसङ्ग्रहः ॥ ७ ॥
 प्रविश्याऽनेन तीर्थेन निम्नां भक्तिरङ्गिणीम् ।
 गाहमानाः प्रपश्यन्तु भक्तिहंसं मुदान्विताः ॥ ८ ॥

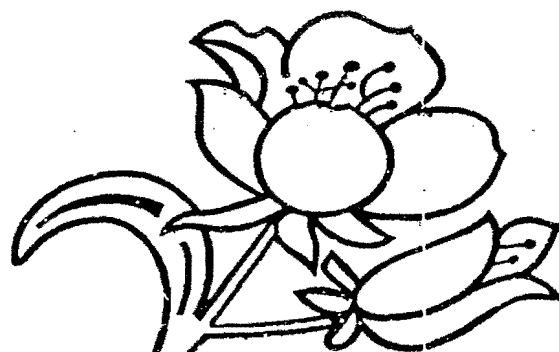
इति श्रीमद्बलभनन्दनचरणैकतानपीताम्बरात्मजश्रीपुरुषोत्तम-
 विरचितं भक्तिरङ्गिण्यास्तीर्थं सम्पूर्णम् ।

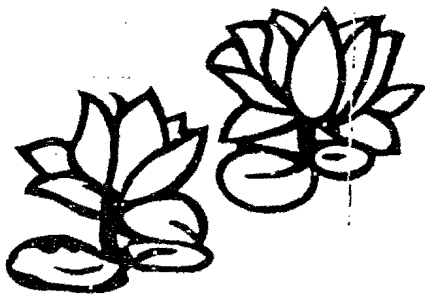
श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीतो विवेकः ।

तस्य पं रक्षितारं करोतीत्यर्थः । एवमन्वयेन यतिभङ्गदोषः परिहृतो बोध्यः ।
 यथाश्रुतव्याख्यायां तु वृत्तगन्धिचूर्णिकात्वान्न तत्र यतिविचार इति सर्व-
 मनवद्यम् ।

नमाम्याचार्यचरणान् प्रभून् श्रीविठ्ठलेश्वरान् ।
 यत्कृपा भक्तिहंसीयविवेकस्फुटतां व्यधात् ॥ १ ॥

इति श्रीमद्बलभनन्दनचरणशरणपीताम्बरात्मजश्रीपुरुषोत्तम-
 विरचितो भक्तिहंसविवेकः सम्पूर्णः ।

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

શ્રીમદ્વિઠ્ઠલનાથજી(શ્રીગુસાંઈજી)-વિરચિત

મક્તિહંસ

કર્મ જ્ઞાન અને ઉપાસનામાત્રમાં પરાયણ પુરુષો છે તે તે તે મતના અનુસારે ભક્તિના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે, પણ તેઓ ભક્તિના યથાર્થ તત્ત્વને જાણતા નથી, માટે તેના મતનો નિરાસ કરવાની ઇચ્છાથી ભક્તિમાર્ગમાં સિદ્ધસ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવા માટે શ્રીગુસાંઈજી જે શ્લોકથી મંગલાચરણ કરે છે :

जयन्ति पितृपादाब्जरेणवो यत्प्रसादतः ।

भक्तिः प्राप्ता तदन्याध्वमोहाभावश्च पण्डितैः ॥ ૧ ॥

અર્થ—પિતાશ્રી મહાપ્રભુજીના ચરણારવિંદની રજ સર્વંત્ર ઉત્કર્ષથી વર્તે છે, જે રજના પ્રસાદથી પંડિતોએ ભક્તિ અને તે સિવાયના પ્રાપ્તિના માર્ગમાં મોહનો અભાવ મેળવેલો છે. (૧)

मन्त्रोपासनवैदિકतान्त्रિકदीक्षार्चनादिविधिभिर्यः ।

अस्पृष्टो रमते निजभक्तेषु स मेऽस्तु सर्वस्वम् ॥ ૨ ॥

અર્થ—મંત્ર, ઉપાસના, વૈદિક તથા તાંત્રિક દીક્ષા અને અર્ચનાદિક વિધિઓ જે ભગવાનને પહોંચી શકતા નથી અને પોતાના ભક્તોમાં રમણ કરે છે તે ભગવાન મારું સર્વસ્વ હો; એટલે જે કાંઈ કર્મ કરવું હોય તેમાં કાંઈ પણ કામના હોય અને તે કામનાથી ગમે તે મંત્રનો જ્વાદિક કરે તેથી ભગવાન વશ થતા નથી; તેમ પુરસ્કરણપૂર્વક તેનું સાધન કરવું તે ઉપાસના કહેવાય છે, વૈદિક મંત્રથી વિધિપૂર્વક દીક્ષા લેવાય છે, અને નારદપંચરાત્ર વગેરે આગમમાં કહેલી તે તાંત્રિક દીક્ષા

કહેવાય છે, દ્રવ્યાદિક વડે કાંઈની પાસે પૂજનાદિક કરાવવું તે અર્થ ન કહેવાય છે, ઇત્યાદિક વિધિને અધીન ભગવાન નથી, પણ કેવળ ભક્તિને અધીન જ છે. તેથી પોતાના ભક્તોમાં પ્રીતિ માને છે તે ભગવાન મારું સર્વસ્વ હો. એટલે મારી બુદ્ધિ અન્યત્ર ક્યાંય પણ આસક્ત નહિ થતાં તેમાં આસક્ત રહો. ત્યાં શંકા થાય કે આ અપૂર્વ ગ્રંથ કરવાનો પરિશ્રમ કરવાથી શું ફલ છે? જ્ઞાન કર્મ અને ભક્તિના પદાર્થોનું શાસ્ત્રમાં નિરૂપણ કરેલ છે તેથી તે બાબતનો કાંઈ સંદેહ નથી, માટે અપ્રસિદ્ધ બાબત સિદ્ધ કરવામાં કાંઈ પ્રમાણ દેખાતું નથી તેથી નવીન ગ્રંથનો પ્રારંભ ન કરવો તે ઉત્તમ છે ! એમ શંકા થાય ખરી, પણ જો કાંઈ બાબતમાં સંદેહ ન રહે તેવો ક્યાંય નિર્ણય જોવામાં આવતો હોય તો પછી નવીન ગ્રંથ કરવાનું કાંઈ પ્રયોજન રહે નહિ; પણ તેવો નિર્ણય જ ક્યાંય જોવામાં આવતો નથી, કેમકે વેદમાં કહે છે કે આત્માનું શ્રવણ કરવું તેમજ મનન કરવું, ત્યાં શ્રવણાદિક કરવાનો એક વિધિ કહેલો છે અને શ્રીભાગવત સપ્તમ સ્કંધમાં પ્રહ્લાદજીએ નવ પ્રકારની ભક્તિમાં શ્રવણકીર્તનાદિક લખેલાં છે, ત્યારે તેમાં સંદેહ થાય છે કે શ્રવણના બે ભેદ છે કે એક પ્રકાર છે ! જો શ્રવણના બે ભેદ હોય તો તેનાથી ફલ માર્યું હોય તે થાય, કેમકે જ્ઞાન અને ભક્તિ બન્નેના અંગરૂપ શ્રવણ સિદ્ધ થાય છે અને કયા અધિકારીએ કયું કરવું એમ અધિકારીનો પણ વિરોધ આવે, તેમ વેદમાં અને શ્રીભાગવતમાં લખેલ શ્રવણ એક જ પ્રકારનું હોય તો વેદમાં અને શ્રીભાગવતમાં જુદી જુદી રીતે તે કરવાનું કહેલું છે તેનું વ્યર્થપણ થાય છે, અને તે સિવાય ત્રીજું કંઈ કાઢાતું નથી, તેમ કેટલાએક તેને જ્ઞાનરૂપપણું કહે છે અને ભક્તિને તેના અંગપણાથી નિરૂપે છે, અને કેટલાએક શુદ્ધસ્નેહરૂપ ભક્તિ છે તેમજ સ્વતંત્ર ફળવાળી છે એમ કહે છે; એવી રીતે અનેક પ્રકારનો સંદેહ થાય તેને મટાડવા માટે આ ગ્રંથ કરવાની આવશ્યકતા છે તે યોગ્ય છે એવો મનમાં અભિપ્રાય લાવીને આક્ષેપ કરીને શ્રીગુસામીજી તે બાબતના વિચારનો ઉપક્રમ કરે છે કે મંત્ર, ઉપાસના વગેરેથી ભગવાનનો

સ્પર્શ થતો નથી એમ જે કહ્યું તે તો અપૂર્વ જેવું લાગે છે એમ કાંઈ કહે ત્યાં કહે છે કે ખરી વાત છે ! અત્યંતાત્યંત અપૂર્વ છે, પણ પૃથ્વીના છિદ્ર જેવા કૂવામાં રહેલા દેડકાના બરોબર તારા જેવાને એ નવીન લાગે છે, પણ વિદ્વાનોને તે અત્યંત અપૂર્વ લાગતું નથી, કેમકે પહેલે જ અનેક પ્રમાણથી તે સિદ્ધ છે. શ્રુતિમાં કહેલ છે કે,

નાયમાત્મા પ્રવચનેન લભ્યો ન મેઘયા ન बहुना श्रुतेन ।
यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः ॥

અર્થ—ઋતં ચ સ્વાધ્યાયપ્રવચને ચ એ અનુવાક છે તેમાં સ્વાધ્યાય અને પ્રવચનનું મુખ્યત્વપણું સિદ્ધ કરેલું છે, તે સારુ પ્રથમ તેનો નિષેધ કરીને કાંઈ સાધનથી તે આત્મા મળતો નથી એમ બતાવે છે કે ભણાવવું, ધારણશક્તિ અને ધણું ભણવાથી એ આત્મા મળતો નથી, પણ જે જીવને આ મારો છે એમ આત્મીયપણાથી સ્વીકારે તેને તે આત્મા મળે છે. આ ત્રણ બાબતથી આત્મા મળતો નથી ન લખેલું છે તે તમામ સાધનથી મળતો નથી એમ બતાવવા તાં છે, કારણ કે જેને ભગવાન આ પોતાનો છે એમ સ્વીકારે છે તેને જ તે મળે છે, એમ સાધારણ હકીકત કહેલી છે; તેથી જગતના ધણા જીવો છે તેમાંથી જે જીવનો ભગવાન આત્મીયપણાથી સ્વીકાર કરે છે તેને ભગવાન મળે છે. એટલે ભગવાનના અંગીકાર સિવાય બીજા કાંઈ પ્રકારથી ભગવાન મળતા નથી; અર્થાત્ જીવની કૃતિથી જેટલાં સાધન થઈ શકે છે તેથી તે પ્રાપ્ત થતા નથી, તેથી જીવમાં રહેલી મોટાઈ કાંઈકામની નથી. ‘શ્રુતિમાં ભગવાન પોતાના પણાથી સ્વીકારે છે’ એમ કહેવું જોઈએ એના સ્થાનમાં ‘ભગવાન વરે છે’ એમ લખ્યું છે તેનું તાત્પર્ય એવું છે કે જેમ કન્યા ઇચ્છિત પુરુષને જ પોતાના પતિપણાથી વરે છે અથવા વર પોતાની ઇચ્છિત કન્યાને જ પોતાના સ્ત્રીપણાથી વરે છે, તેમ ભગવાન પોતાના ઇચ્છિત જીવને જ પોતાના દાસપણાથી સ્વીકારે છે; એટલે જેમ વર પોતાને ઇચ્છિત કન્યાને વરે છે તે પછી તે કન્યાનો બીજો સ્થલે વિનિયોગ થતો નથી, તેમ જે જીવનો ભગવાને અંગીકાર કરેલો છે તે

જીવનો પણ બીજે વિનિયોગ થતો નથી. જેમ લૌકિક પતિ પોતાની સ્ત્રીની બીજા ઉપરની આસક્તિ છોડાવીને પોતામાં આસક્તિ કરાવે છે, તેમ જ ભગવાન પણ જે જીવનો અંગીકાર કરે છે તેની બીજેથી આસક્તિ છોડાવીને પોતામાં આસક્તિ કરાવે છે, પણ ભગવાને પોતાના દાસપણાથી સ્વીકાર કરેલો છે કે નહિ તે પ્રથમથી જાણી શકાતું નથી, પણ તેના ફલ ઉપરથી અનુગ્રહનું અનુમાન થાય છે; એટલે બીજેથી આસક્તિ છૂટીને ભગવાનમાં આસક્તિ લાગતી જન્ય ત્યારે તેનો ભગવાને સ્વીકાર કરેલો છે એમ જાણી શકાય છે. એવી રીતે જ્યારે કોઈ સાધનથી ભગવાન મળી શકતા નથી એમ ઉપરની શ્રુતિથી સિદ્ધ થાય છે, ત્યારે વેદાદિકમાં કહેલ ક્રિયાના ફલપણાથી જેમ સ્વર્ગાદિકની પ્રાપ્તિ થાય છે તેવી રીતે ભગવાનમાં કોઈ વિધિનો સંબંધ લાગુ પડતો નથી, કેમકે “નાદિક આપણે કરી શકીએ છીએ તે પ્રમાણે ભગવાનનો અનુગ્રહ પ્રાપ્ત એ આપણા હાંથમાં નથી, માટે આપણી કૃતિથી તે સિદ્ધ થઈ શકે નથી. યજ્ઞાદિકમાં ઇંદ્રાદિક દેવતાઓના ઉદ્દેશથી જેમ હોમ વગેરે થાય છે, ત્યાં ઉદ્દેશપણાથી ઇંદ્રાદિકનો સંબંધ હોય છે, તેવી રીતે ભગવાનના ઉદ્દેશથી જે કરવું હોય તે થઈ શકે છે; તેથી ભગવાનનો સંબંધ થાય છે એમ માની શકાય છે એમ કોઈ કહે ત્યાં પણ કહીએ છીએ કે વેદમાં કહેલ છે કે “ભગવાન સર્વને પોતાને વશ રાખે છે અને સર્વના ઈશ્વર છે.” તેમ શ્રીભાગવત સપ્તમસ્કંધમાં પ્રદાદ્યએ કહેલ છે :

देवोऽसुरो मनुष्यो वा यक्षो गन्धर्व पच वा ।

भजन् मुकुन्दचरणं स्वस्तिमान् स्याद्यथा वयम् ।

અર્થ—દેવ, અસુર, મનુષ્ય, યક્ષ કે ગંધર્વ હોય તે પણ મોક્ષ આપનાર ભગવાનના ચરણારવિંદનું ભજન કરતો હોય તો તે કલ્યાણવાળો થાય છે, જેમ આપણે દૈત્ય છતાં એમનું ભજન કરીએ છીએ તો કલ્યાણવાળા થયા છીએ. વળી એકાદશ સ્કંધમાં શુકદેવએ પરીક્ષિત પ્રત્યે કહેલ છે :

કો નુ રાજન્ હિન્દ્રિયવાન્ મુકુન્દચરણામ્બુજમ્ ।

ન ભજેત્ સર્વતોમૃત્યુરુપાસ્યમમરોત્તમૈઃ ॥

અર્થ—ચોતરફ જેને મૃત્યુ છે એવો ઇન્દ્રિયવાળો કયો પુરુષ દેવતાઓમાં પણ ઉત્તમ દેવતાઓએ ઉપાસના કરવાયોગ્ય, મોક્ષને આપનાર ભગવાનના ચરણારવિન્દને ન ભજે? તેમ ગીતાજીમાં કહેલ છે કે

માં હિ પાર્થ વ્યુપાશ્રિત્ય યેઽપિ સ્યુઃ પાપયોનયઃ ।

સ્ત્રિયો વૈશ્યાસ્તથા શૂદ્રાસ્તેઽપિ યાન્તિ પરાં ગતિમ્ ॥

અર્થ—હે અર્જુન, વિશેષ કરીને સમીપમાં મારો આશ્રય કરીને પાપયોનિવાળા, સ્ત્રીઓ, વૈશ્યો અને શૂદ્રો પણ ઉત્તમ ગતિને પામે છે.— ઇત્યાદિક વાક્યોથી તમામ જીવોના ભગવાન પતિ છે, તેથી સ્ત્રીને પોતાના પતિનું ભજન કરવું એ સર્વ રીતે પ્રિય કરનાર છે તેમ જીવ માત્રને ભગવાનનું ભજન ઇચ્છિત સિદ્ધ કરનાર છે એ સર્વથા કબૂલ કરવું જોઈએ; અને તે ભગવાનનું ભજન શ્રવણાદિરૂપ થાય છે. અને જ્યારે ભગવાનનું ભજન સર્વના ઇચ્છિતને સિદ્ધ કરે છે એમ નક્કી ઠયું ત્યારે ભગવાનની માફક તેમનાં નામમંત્રાદિક પણ સર્વ પ્રત્યે સમાન જ છે એમ માનવું જોઈએ. અને મંત્રશાસ્ત્રમાં તો કહેવાય છે કે રામ મંત્ર અને તેના અધિષ્ઠાતાનું ભજન કાઈને મિત્ર છે, કાઈને શત્રુ છે, કાઈને સિદ્ધ છે, અને કાઈને સાધ્ય છે. એવી જ રીતે ગોપાલાદિકમંત્ર અને તેના અધિષ્ઠાતાના ભજન માટે પણ મંત્રશાસ્ત્રમાં તેવી જ રીતે કહેલ છે. એટલે ઉપર કહેલ પ્રમાણોના સમૂહથી પૂર્ણ પુરુષોત્તમ ભગવાન સર્વને સરખી રીતે ઉપાસના કરવાયોગ્ય છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ત્યારે તેની ઉપાસનાના સાધનમાં પણ તારતમ્ય હોવું ન જોઈએ અને જ્યારે સર્વને માટે સમાન છે ત્યારે રામમંત્ર અને ગોપાલાદિકમંત્રને અધીન પુરુષોત્તમ ન હોવા જોઈએ; અને તે મંત્ર કાઈને સિદ્ધ, કાઈને શત્રુ, કાઈને સાધ્ય ઇત્યાદિક તો મંત્રને અધીન અધિષ્ઠાતા હોય ત્યારે થવું જોઈએ, તે સિવાય ફલપ્રાપ્તિ થતી નથી. અર્થાત્ જેને સાધ્ય હોય તેને ફલ મળે છે અને જેને શત્રુ હોય તેને ફળ થતું નથી, તેથી ગોપાલાદિકમંત્ર પ્રતિપાદન કરનાર શાસ્ત્રને

પ્રમાણુ માનીએ તો તેને અનુસરીને તે વિભૂતિરૂપનું ઉપાસન છે એમ માનવું જોઈએ, ત્યારેજ તે કોઈને સિદ્ધ, કોઈને મિત્ર, કોઈને સાધ્ય વગેરે બની શકે. માટે ગોપાલાદિકમંત્રના અધિષ્ઠાતા પુરુષોત્તમની વિભૂતિરૂપે બિન્ન સ્વરૂપ જ છે એમ માનવું જોઈએ. ત્યાં વાદી શંકા કરે છે કે જ્યાં તે મંત્ર મિત્ર કે સિદ્ધ હોય તો ફળ થાય અને જો શત્રુ હોય તેને ફળ ન થાય તેમાં મંત્રશાસ્ત્રમાં કહેલા વિધિ પ્રમાણુ શત્રુ થતો હોય તેણે ભજન ન કરવું અને સિદ્ધાદિક થતો હોય તેણે કરવું જોઈએ; માટે જ્યાં ફલ થાય અથવા ન થાય ત્યાં મંત્રશાસ્ત્રના વિધિ પ્રમાણુ તેણે ભજન કયું હોય ત્યાં ફળ થાય અને તેમ ન કયું હોય ત્યાં ન થાય આમ માનવું જોઈએ, પણ તેના અધિષ્ઠાતારૂપ દેવને વિભૂતિરૂપણું માનવું ન જોઈએ, કેમકે શાસ્ત્રમાં કહેલા પ્રકાર પ્રમાણુ ભજન કરવું એ સર્વને સિદ્ધિ આપનારું છે, જેથી જો શત્રુ હોય તેને ભજન કરવાની ના કહી છે, તેમ છતાં જો તે ભજન કરે તો તેને ફળ ન મળે એ શાસ્ત્રસિદ્ધ આગત છે, એમાં કોઈ તે મંત્રના અધિષ્ઠાતાને પુરુષોત્તમપણું મટવું નથી; એમ કોઈ કહે—ત્યાં કહે છે કે એકાદશ સ્કંધમાં કવિ યોગેશ્વરે નિમિ રાગ પ્રત્યે કહેલ છે કે—

ધાનાસ્થાય નરો રાજન્ ન પ્રમાદેત કહિંચિત્ ।

ધાવન્નિમોલ્ય વા નેત્રે ન સ્વલેન્ન પતેદિહ ॥

અર્થ—હે રાજન્! જે ધર્મમાં સ્થિતિ કરવા માત્રથી ક્યારે પણ પ્રમાદી થતો નથી અને નેત્ર વીંચીને દોડતો હોય તોપણ તેને ઠેસ વાગતી નથી કે પડતો નથી;—એમ કહ્યું છે ત્યાં ભગવદ્ધર્મમાં કેવળ સ્થિતિ જ કરી હોય તેમાં ભગવાનની પ્રાપ્તિ થવા માટે અત્યંત આતિ થવાથી નિત્યસાધનનો પરિત્યાગ કરે અથવા શાસ્ત્ર કે ગુરુની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરે તોપણ ફળમાં વિલંબ કે ફળનો અભાવ થતો નથી એમ નિરૂપણ કરેલું છે. અને કાયા, વાણી તથા મનને તદીયપણું થાય ત્યારે તે ધર્મમાં સ્થિતિ કહેવાય છે. એવી રીતે સ્થિતિ થવાથી પછી ફલમાં અભાવ થતો નથી. તેવી રીતે મંત્રોપાસનાને પણ જો ભગવદ્ધર્મપણું

હોય તો ગમે તે હોય તોપણ તેમાં પરાયણ થાય એટલે તેને ઇચ્છિત ફળ થાય, પણ વિપરીત ન થવું જોઈએ; એટલે જો ગોપાલાદિકમંત્રોના અધિષ્ઠાતા પુરુષોત્તમ જ હોય અને વિભૂતિરૂપ ન હોય તો તેનું ઉપાસન પણ સાક્ષાદ્ ભગવદ્ભજન કહેવાય; ત્યારે ભક્તિમાર્ગમાં પણ ભગવદ્ભજનમાં પરાયણ હોય છે તેને ભગવાનમાં સ્નેહ ઉત્પન્ન થયા પછી ક્યારેક વિપરીત આચરણ થઈ જાય તોપણ જે સમયમાં જે ફળ મળવાનું હોય તે સમયનો અતિક્રમ કે ફળનો અભાવ થાય નહિ, એમ ભક્તિમાર્ગમાં પ્રવિષ્ટ થયેલ હોય તેની હકીકત શાસ્ત્રમાં સંભળાય છે એવું ભક્તિમાર્ગનું બળ છે; તેવી જ રીતે મંત્રાદિક વડે ઉપાસનામાં નિષ્ઠાવાળો હોય તેને પણ ફળમાં વિલંબ કે ફળનો અભાવ થવો જોઈએ નહિ; અર્થાત્ જેને તે મંત્ર શત્રુ હોય તેને પણ તેવું ફળ થવું જોઈએ તેમ થતું નથી, તેમ જો ગોપાલાદિક મંત્ર જેને શત્રુ હોય તેને પણ મિત્ર કે સિદ્ધના જેવું ફળ થાય તો મંત્રશાસ્ત્રના સંપ્રદાયમાં વિરોધ આવે; માટે ગોપાલાદિક-મંત્રો વિભૂતિપરક જ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ત્યાં શંકા થાય કે

सर्वेषु वणेषु तथाऽऽश्रमेषु नारीषु नानाहयजन्मसेषु ।

दाता फलानामभिवाञ्छितानां द्रागेव गोपालकमन्त्र एषः ॥

અર્થ—સર્વ વર્ણોમાં, સર્વ આશ્રમોમાં, સ્ત્રીઓમાં અને નાના પ્રકારના જન્મના નક્ષત્રોમાં ઇચ્છિત ફળને જલદી જ આપનાર આ ગોપાલમંત્ર છે.—એમ કહેલ છે તેથી સર્વ અભિષ્ટદેવાપણું ગોપાલમંત્રની ઉપાસનામાં છે માટે તેને વિભૂતિરૂપપણું નથી. એવી શંકા થાય ખરી; પણ તે શ્લોકમાં સર્વાભિષ્ટ દેવાપણું કહેલું છે તે સર્વ અભિષ્ટ આપે છે પણ તેને ભક્તિરૂપપણું નથી, કમકે તેના મંત્રના પ્રસંગ સિવાય સ્વતંત્રતાથી આ શ્લોક કહેલો નથી. જેમ કર્મના અંગપણાથી વિષ્ણુનું સ્મરણ કરવાનું લખેલું છે તેથી શ્રાદ્ધાદિક કર્મની પાછળ વિષ્ણુ-સ્મરણ કરાય છે; જેમકે

यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपोयज्ञक्रियादिषु ।

न्यूनं संपूर्णतां याति सद्यो वन्दे तमच्युतम् ॥

અર્થ—જેનું સ્મરણ કરવાથી, જેનું નામ ઉચ્ચારવાથી, તપ તેમજ યજ્ઞની ક્રિયાઓમાં ન્યૂન હોય તે જલદી સંપૂર્ણ થાય છે તે અન્યુત ભગવાનને હું વંદું છું. તેમજ કહેલ છે કે

પ્રમાદાત્કુર્વતાં કર્મ પ્રચ્યવત્યધ્વરેષુ યત્ ।

સ્મરણાદેવ તદ્વિષ્ણોઃ સંપૂર્ણં સ્યાદિતિ શ્રુતેઃ ॥

અર્થ—પ્રમાદથી કર્મ કરનારાઓને જે કાંઈ યજ્ઞમાં કરવું અપૂર્ણ રહી જાય છે તે વિષ્ણુના સ્મરણમાત્રથી સંપૂર્ણ થાય છે એમ વેદમાં કહેલ છે. એવી રીતે કર્મમાર્ગના અંગમાં વિષ્ણુસ્મરણ લખેલું છે તેને કર્મની પૂર્તિ કરવાપણું છે, તેથી તેને કર્મમાર્ગીયપણું છે, પણ ભક્તિ-માર્ગીયપણું થતું નથી. તેમ તે મંત્રના ફળમાં વેશ્યાઓના વશીકરણાદિક પણ ફળ લખેલ છે તે ફળ અનર્થરૂપ હોવાથી પૂર્ણપુરુષોત્તમની ભક્તિનું તેવું ફળ હોય નહિ, કેમકે પ્રથમ સ્કંધમાં કહેલ છે કે

અનર્થોપશમં સાક્ષાત્ ભક્તિયોગમધોક્ષજે ।

લોકસ્યાજાનતો વિદ્વાંશ્ચક્રે સાત્ત્વતસંહિતામ્ ॥

અર્થ—સાક્ષાત્ ભગવાનમાં ભક્તિયોગ છે તે અનર્થને નિવૃત્ત કરનાર છે એમ લોક જાણતો નથી, એમ વ્યાસજી જાણે છે તેથી તેમણે શ્રીભાગવતરૂપ સંહિતા કરી.—આમ લખ્યું છે ત્યાં ભગવાનમાં ભક્તિયોગ કરવાથી અનર્થની નિવૃત્તિ થાય છે એમ લખેલું છે અને વેશ્યા વશ થાય તે તો અનર્થરૂપ છે તેથી ભગવદ્ભક્તિનું અનર્થરૂપ ફળ કેમ હોય ? તેમ એકાદશ સ્કંધમાં કહેલ છે કે કાંઈ પણ પ્રકારની આશા હોય નહિ અને નિરપેક્ષ હોય તેને મારી ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે; અને ગોપાલાદિમંત્રથી તો કામનાઓ સિદ્ધ કરવાનું લખેલું છે, તેથી ઉપરનાં વાક્યોનો વિરોધ આવે છે. તેમ વેશ્યાને વશ કરવી ઇત્યાદિક કાર્ય જે પુરુષોત્તમસંબંધી હોય તો જ્ઞાનભક્તિને પણ પુરુષોત્તમ-સંબંધીપણું હોવાથી તેને સિદ્ધ કરનાર બ્રહ્મસૂત્રાદિકને! પણ તેવા કામમાં ઉપયોગ થાય, કેમકે પુરુષોત્તમસંબંધીપણું બંનેને સરખું છે

એમ પણ કહી શકાય છે, ત્યારે ભક્તિ અથવા જ્ઞાન મળવા માટે વૈરાગ્ય રાખવો પડે છે એમ શાસ્ત્રમાં કહેલ છે તેની વ્યર્થતા થાય છે, તેથી જ વેશ્યાને વશ કરવી ઇત્યાદિક અનર્થ કરનાર કાર્ય પુરુષોત્તમસંબંધી હોય નહિ, કેમકે સર્વ શાસ્ત્રનો વિરોધ આવે છે. પણ જે મંત્રને અધીન દેવતા છે તેનું તે કાર્ય છે, તેથી જ શૂદ્રે જે પ્રતિમા કે લિંગની સ્થાપના કરેલી હોય તેમાં ખીજ દેવતાનું સંનિધાન હોવાથી અને શૂદ્રે કરેલ દોષ તેમાં લાગેલ હોવાથી સર્વને ઉપાસના કરવા યોગ્ય તે નથી તેથી બ્રાહ્મણાદિકને તે મૂર્તિને નમસ્કાર કરવાનો નિષેધ કરેલો છે.

યઃ શૂદ્રસ્થાપિતં લિંગં વિષ્ણું વા વિનમેદ્ દ્વિજઃ ।

સ યાતિ નરકં ઘોરં યાવદા ભૂતસંપ્લવમ્ ॥

અર્થ—શૂદ્રે સ્થાપેલ લિંગ અથવા વિષ્ણુને જે નમે છે તે પ્રત્યય સુધી ઘોર નરકમાં જાય છે. એ પ્રમાણે શૂદ્રે સ્થાપેલ શિવ અથવા વિષ્ણુને નમન કરવાથી ઘોર નરકપ્રાપ્તિ લખેલી છે, તે પૂર્ણ-પુરુષોત્તમઈશ્વરનો તેમાં આવિર્ભાવ હોય તો બ્રાહ્મણાદિકને નમસ્કાર કરવાનો નિષેધ કરેલો છે તે સંભવે નહિ, કેમકે ગીતાજીમાં કહેલ છે કે

किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ।

અર્થ—સમીપમાં મારો આશ્રય કરીને રહેલા પાપયોનિવાળા, સ્ત્રીઓ, વૈશ્યો અને શૂદ્રો પણ ઉત્તમ ગતિને પામે છે તો પુણ્યરૂપ અને મારા ભક્તો બ્રાહ્મણો અને રાજર્ષિઓ ઉત્તમ ગતિને પામે તેમાં શું કહેવું? એમ ભગવાનનો આશ્રય કરનાર બ્રાહ્મણની પ્રશંસા લખેલી છે. તેમ શૂદ્રે સ્થાપન કરેલ શિવ અથવા વિષ્ણુને પૂર્ણપુરુષોત્તમપણું હોય તો તેને નમસ્કાર નહિ કરનાર પાપભાગી થાય છે એમ કહેલ છે :

देवताप्रतिमां दृष्ट्वा यतिं दृष्ट्वा त्रिदण्डिनम् ।

नमस्कारं न कुर्याच्चेत्प्रत्यवायी भवेन्नरः ॥

અર્થ—દેવતાની પ્રતિમાને જોઈને તેમજ ત્રણ દંડવાળા સંન્યાસીને જોઈને જો નમસ્કાર ન કરે તો તે પુરુષ પાપ ભોગવનાર થાય છે. તેવી રીતે

પ્રતિમાને નમસ્કાર નહિ કરવાથી પાપ લાગે છે એમ લખેલ છે, તેમ છતાં શુદ્ધે સ્થાપેલ શિવ અથવા વિષ્ણુને નમસ્કાર કરવાનું ફળ નરકપ્રાપ્તિ છે એમ ઉપરના શ્લોકથી જણાય છે, તેથી તેમાં પૂર્ણ-પુરુષોત્તમ પરબ્રહ્મને આ વિભાવ નથી એમ સિદ્ધ થાય છે. તેમ પૂર્ણપુરુષોત્તમ મંત્રને અધીન છે એમ કહેવું તે યોગ્ય નથી, કેમકે સર્વપ્રમાણનો વિરોધ આવે છે, માટે તે ભક્તિને અધીન છે એમ સર્વશાસ્ત્રમાં લખેલું છે, અને ખીણું દેવતા તો તે તે મંત્રને અધીન છે, પણ પુરુષોત્તમ ક્રાંતને અધીન નથી. આ વાત શ્રી કૃષ્ણભગવાને ઉદ્ધવજી પ્રત્યે એકાદશ સ્કંધમાં કહેલ છે :

ન સાધયતિ માં યોગો ન સાંખ્યં ધર્મં ઉદ્ધવ ।

ન સ્વાધ્યાયસ્તપસ્ત્યાગો યથા ભક્તિર્મમોર્જિતા ॥

અર્થ—હે ઉદ્ધવ! વૃદ્ધિ પામેલ મારી ભક્તિ જે પ્રમાણે મને વશ કરે છે તે પ્રમાણે યોગ મને વશ કરતો નથી તેમ સાંખ્ય, ધર્મ, સ્વાધ્યાય, તપ અને ત્યાગ તે કાંઈ મને વશ કરતું નથી. તેમ એકાદશ સ્કંધના ખારમા અધ્યાયના પ્રારંભમાં કહેલ છે કે

ન રોધયતિ માં યોગો ન સાંખ્યં ધર્મં પવ ચ ।

ન સ્વાધ્યાયસ્તપસ્ત્યાગો નેષ્ટાપૂર્ત્તં ન દક્ષિણાઃ ॥

વ્રતાનિ યજ્ઞાશ્ચઞ્છન્દાંસિ તીર્થાનિ નિયમા યમાઃ ।

યથાઽવરુન્ધે સત્સંગઃ સર્વસંગાપહો હિ મામ્ ॥

અર્થ—સર્વ સંગને મટાડનાર સત્સંગ જેવો મારી સ્વતંત્ર ગતિને રોકે છે તેવો યોગ, સાંખ્ય, ધર્મ, તપ, સ્વાધ્યાય, ત્યાગ, ઇષ્ટાપૂર્ત્ત (કૃપા, ખગીયા, મઠ વગેરે), દક્ષિણા, વ્રત, યજ્ઞ, વેદ, તીર્થ, નિયમ તે કાંઈ મારી સ્વતંત્ર ગતિને રોકતું નથી. તેમ ગીતાજીમાં કહેલ છે કે

નાહં વેદૈર્ન તપસા ન દાનેન ન ચેજ્યયા ।

શક્ય પર્વંવિધો દ્રષ્ટું દૃષ્ટવાનસિ માં યથા ॥

મક્ત્યા ત્વનન્યયા શક્ય અહમેવવિધોઽર્જુન ।

જ્ઞાતું દ્રષ્ટું ચ તત્ત્વેન પ્રવેષ્ટું ચ પરંતપ ॥

અર્થ—જેવી રીતે તેં મારું દર્શન કર્યું છે તેવી રીતે બ્રહ્મચર્ય આશ્રમવાળા વેદ વડે, વાનપ્રસ્થાશ્રમવાળા તપ વડે, ગૃહસ્થો દાન વડે અને યતિઓ જ્ઞાનયજ્ઞ વડે પણ જોઈ શકતા નથી. હું જેવા પ્રકારનો છું તેવા પ્રકારનો જાણવાને, જોવાને કે મારામાં પ્રવેશ કરવાને અનન્ય ભક્તિ વડે શક્ય છે. તેમજ વેદમાં કહેલ છે કે

નાયમાત્મા પ્રવચનેન લભ્યો ન મેઘયા ન बहुना श्रुतेन ।

यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः ॥

અર્થ—આ આત્મા અધ્યાપન વડે, કે ધારણા શક્તિ વડે, કે ધણા ગ્રંથ જાણવાથી મળી શકતો નથી, પણ જેને તે આત્મા વરે છે એટલે આ પોતાનો દાસ છે એમ સ્વીકારે છે તેનાથી જ તે મેળવી શકાય છે.— ઇત્યાદિક વાક્યોથી પૂર્ણપુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન મંત્રાદિકને આધીન નથી. રામમંત્ર તેમજ ગોપાલમંત્રની અધિષ્ઠાત્રી દેવતા તો તે તે મંત્રને અધીન છે તેથી પૂર્ણપુરુષોત્તમમાં અને તે દેવતાઓમાં ધણી જ વિલક્ષણતા છે. ભગવાન તો ભક્તને જ અધીન છે તે નવમસ્કંધમાં દુર્વાસા પ્રત્યે ભગવાને કહેલ છે. ત્યાં એવી હકીકત છે કે અંબરીષ રાજાને ત્યાં એક વખતે દુર્વાસા ઋષિ એકાદશીના પારણાને વખતે (દ્વાદશીને દિવસ) અતિથિ થયા હતા, ત્યારે અંબરીષ રાજાએ ભોજન કરવા માટે તેમની પ્રાર્થના કરતાં તે પ્રાર્થના સ્વીકારીને દુર્વાસા ઋષિ શ્રીયમુનાજીમાં નિત્યકર્મ કરવા ગયા. તેમને ત્યાં વધારે વખત લાગ્યો અને પારણા માટે દ્વાદશી માત્ર અરધો મુહૂર્ત રહી ત્યારે અંબરીષ રાજાએ બ્રાહ્મણોને બોલાવીને પૂછ્યું કે મેં દશમીમાં એકલુક્ત કરવું, એકાદશીનો ઉપવાસ કરવો અને દ્વાદશીમાં પારણું કરવું એમ એક વર્ષનું વ્રત ગ્રહણ કરેલ છે, તે વ્રતની સમાપ્તિના પારણાનો આજે દિવસ છે તેમાં દુર્વાસાને ભોજન માટે નિમંત્રણ કરેલ છે તે સ્વીકારીને દુર્વાસા ઋષિ શ્રીયમુનાજીમાં નિત્ય-

કર્મ કરવા ગયેલા છે અને દ્વાદશી ઘણી જ અદ્ય રહેલી છે, હવે દુર્વાસા ઋષિને ભોજન કરાવ્યા સિવાય હું પારણું કરું તોપણ મને પાપ લાગે અને દ્વાદશીમાં પારણું ન કરું તોપણ મને દોષ લાગે, માટે મારે હવે શું કરવું, અને મને અધર્મનો સ્પર્શ કેમ કરવાથી ન થાય, તે આપ બતાવો. મેં નિર્જલા એકાદશીનું ઉપોષણ કરેલ છે તેથી આપની આજ્ઞા હોય તો કેવળ જલ વડે પારણું કરું. ત્યારે સર્વ બ્રાહ્મણોએ કહ્યું કે જલ વડે પારણું કરવું. તેથી એકાદશીના વ્રતને પૂર્ણ કરવા માટે પારણું સિદ્ધ થાય છે. અર્થાત્ દ્વાદશીમાં પારણું ન કરવાથી જે પાપ લાગવાનો તમને ભય છે તે નિવૃત્ત થાય છે, અને નોતરેલ બ્રાહ્મણને જમાડયા પહેલાં જમવું નહિ એ પણ ધર્મ સિદ્ધ રહે છે. એમ બ્રાહ્મણોના કહેવા ઉપરથી ભગવાનનું ધ્યાન ધરીને અંબરીષ રાજાએ કેવળ જલ વડે પારણું કર્યું. તેટલા વખતમાં દુર્વાસા આવી પહોંચ્યા ત્યારે રાજાએ જલ વડે પારણું કરેલ છે એમ બુદ્ધિથી જાણી લીધું. તે જાણતાં જ ક્રોધ કરી જટામાંથી અગ્નિ ઉત્પન્ન કર્યો તે અગ્નિ અંબરીષને બાળવા માટે તેની પાસે ગયો, પણ તેને જોઈને ધૈર્યવાન પરમભક્ત અંબરીષ રાજા ત્યાંથી ખસ્યા નહિ, ત્યારે તેમની રક્ષા કરવા માટે ભગવાને સુદર્શનચક્ર તેમની પાસે રાખેલ હતું તે સુદર્શનચક્ર પોતે જ પરમપ્રતાપી હોવાથી તેણે તે અગ્નિને બાળી દીધો અને દુર્વાસાની પાછળ તે દોડ્યું, ત્યારે દુર્વાસા ઋષિ ભય પામી ભાગ્યા, તે પોતાને બચાવનારને શોધવા લાગ્યા. તે બ્રહ્મલોકમાં ગયા ત્યાં બ્રહ્માએ રક્ષા ન કરી, ત્યારે શિવજી પાસે ગયા ત્યારે તેમણે કહ્યું કે તમે ભગવાન પાસે વૈકુંઠમાં જાઓ, કેમકે તે ચક્ર તેમનું છે. માટે ત્યાં જશો તો ભગવાન રક્ષા કરશે; ત્યારે સુદર્શનચક્રથી ભય પામેલા દુર્વાસા ઋષિ વૈકુંઠમાં જઈ વિષ્ણુ ભગવાનના ચરણારવિંદમાં પડીને પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા કે આપના ભક્તનો આવો પ્રભાવ મારા જાણુવામાં નહિ હોવાથી ભક્તાપરાધ મેં કરેલો છે તેનાથી મને આ દુઃખ પ્રાપ્ત થયું છે તેમાંથી આપ મુક્ત કરો, કેમકે નારકી જીવો પણ આપના નામોચ્ચારણુમાત્રથી દુઃખથી મુક્ત થાય છે. તેવી રીતે દુર્વાસા ઋષિની પ્રાર્થના

ઉપરથી ભગવાને કહેલ છે કે

અહં ભક્તપરાધીનો હ્યસ્વતન્ત્ર ઇવ દ્વિજ ।
 સાધુભિર્ગસ્તહૃદયો ભક્તૈર્ભક્તજનપ્રિયઃ ॥
 નાહમાત્માનમાશાસે મદ્ભક્તૈઃ સાધુભિર્વિના ।
 શ્રિયં ચાત્યન્તિકીં બ્રહ્મન્ યેષાં ગતિરહં પરા ॥
 યે દારાગારપુત્રાસાન્ પ્રાણાન્ વિત્તમિમં પરમ્ ।
 હિત્વા માં શરણં યાતાઃ કથં તૌસ્ત્યક્તુમુત્સહે ॥
 મયિ નિર્બદ્ધહૃદયાઃ સાધવઃ સમદર્શનાઃ ।
 વશે કુર્વન્તિ માં ભક્ત્યા સત્સિદ્ધયઃ સત્પતિં યથા ॥

અર્થ—હે બ્રાહ્મણ ! જેમ કેઈ પરતંત્ર હોય તેમ હું ભક્તને પરાધીન છું. સત્પુરુષો—ભક્તોએ મારું હૃદય ગ્રહણ કરેલું છે તેથી ભક્ત-જન જ મને પ્રિય છે. મારા ભક્ત એવા સત્પુરુષો સિવાય મારા આત્માની કે આત્યંતિકી લક્ષ્મીની પણ ઇચ્છા રાખતો નથી, કારણ કે એવા ભક્તની હું ઉત્તમ ગતિરૂપ છું. સ્ત્રી, ધર, પુત્ર, સ્નેહીજન, પ્રાણ, ધન, આ લોક અને પરલોકમાંથી મમતા છોડીને તે તમામ મને અર્પણ કરીને જે મારે શરણે આવેલ છે તેને છોડવાનો હું ઉત્સાહ કેમ કરું ? પતિવ્રતા સ્ત્રીઓ હોય છે તે તેના ધર્મને જાણનાર સારા પતિને જેમ વશ કરે છે તેમ સર્વ ઠેકાણે સરખી દૃષ્ટિ રાખનાર, મારામાં જ જેણે હૃદય બાંધેલું છે એવા સત્પુરુષો ભક્તિ વડે મને વશ કરે છે. તેમ પ્રહ્લાદજીએ સપ્તમ સ્કંધમાં દૈત્યના બાળકો પ્રત્યે કહેલ છે કે

નાલં દ્વિજત્વં દેવત્વમૃષિત્વં વા સુરાત્મજાઃ ।
 પ્રીણનાય મુકુન્દસ્ય ન વૃત્તં ન બહુજ્ઞતા ।
 ન દાનં ન તપો નેજ્યા ન શૌચં ન વ્રતાનિ ચ ।
 પ્રીયતેઽમલયા ભક્ત્યા હરિરન્યદ્વિહમ્બનમ્ ॥

અર્થ—હે દૈત્યપુત્રો ! દ્વિજપણું, દેવપણું, ઋષિપણું, સદાચાર, ધણું જાણવાપણું, દાન, તપ, યજ્ઞ, પવિત્રતા અને વ્રત એ સર્વ મોક્ષને

આપનાર ભગવાનને પ્રસન્ન કરવા માટે પરિપૂર્ણ થતાં નથી, પણ શુદ્ધ ભક્તિ વડે જ ભગવાન પ્રસન્ન થાય છે. ભક્તિ સિવાય બીજું જે ભગવાનને પ્રસન્ન કરવા માટે કરવું તે અનુકરણ છે. તેમજ શ્રીભાગવત એકાદશસ્કંધમાં લખેલું છે કે

भक्त्याऽहमेकया ग्राह्यः श्रद्धयाऽऽत्मा प्रियः सताम् ।
भक्तिः पुनाति मन्निष्ठा श्वपाकानपि संभवात् ॥

અર્થ—સત્પુરુષના પ્રિય આત્મારૂપ હું કેવળ શ્રદ્ધાપૂર્વક ભક્તિ વડે જ ગ્રાહ્ય છું, મારામાં રહેલી ભક્તિ ઉત્પત્તિથી ચાંડાલોને પણ પવિત્ર કરે છે. તેમ સપ્તમ સ્કંધમાં પ્રહ્લાદજીની સ્તુતિમાં કહેલ છે કે

मन्ये घनाभिजनरूपतपःश्रुतौजस्तेजःप्रभावबलपौरुषबुद्धियोगाः ।
नाराधनाय हि भवन्ति परस्य पुंसो भक्त्या तुतोष भगवान्
गजयूथपाय ॥

અર્થ—ધન, કુટુંબ, રૂપ, તપ, શાસ્ત્રાધ્યન, ઇન્દ્રિયશક્તિ, તેજ, પ્રતાપ, બળ, પુરુષાર્થ અને બુદ્ધિયોગ એ ભગવાનને પ્રસન્ન કરવા માટે ઉપયોગી થતાં નથી એમ હું માનું છું, કેમકે ગજેન્દ્રને ભક્તિ વડે જ ભગવાન પ્રસન્ન થયા હતા.—ઇત્યાદિક સેંકડો વાક્યોમાં ભક્તિમાત્રથી જ ભગવાન અધીન છે એમ કહ્યું છે. માટે મંત્રથી જે દેવતા અધીન છે તેમાં અને ભક્તિથી પ્રાપ્ત થનાર પૂર્ણપુરુષોત્તમમાં ઘણી જ વિલક્ષણતા બાજીલી. ત્યાં વાદી શંકા કરે છે કે શ્રીભાગવત દશમસ્કંધના ચાળીસમા અધ્યાયમાં અકૂરજીની સ્તુતિમાં કહેલ છે કે

सर्व एव यजन्ति त्वां सर्वदेवमयेश्वरम् ।
येऽप्यन्यदेवताभक्ता यद्यप्यन्यधियः प्रभो ॥

અર્થ—જે પણ બીજા દેવતાના ભક્તો છે અને જો કે તે અન્યબુદ્ધિવાળા છે તોપણ તે સર્વ આપનું જ યજન કરે છે, કેમકે આપ સર્વદેવમય અને સર્વના ઈશ્વર છો. તેમજ ગીતાજીમાં કહેલ છે કે

યો યો યાં યાં તનું ભક્તઃ શ્રદ્ધયાઽર્ચિતુમિચ્છતિ ।

તસ્ય તસ્યાચલાં શ્રદ્ધાં તામેવ વિદધામ્યહમ્ ॥

અર્થ—જે ભક્ત શ્રદ્ધા વડે મારા અવયવરૂપ જે જે દેવતાને બળે છે તે ભક્તની તે તે દેવતામાં હું અચલ શ્રદ્ધા કરું છું.—એમ કહેલ છે, અને તેમાં એમ પણ કહ્યું છે કે તે દેવતાઓથી ઇચ્છિત ફળ પણ પ્રાપ્ત થાય છે તે ફળ પણ મેં જ આપેલ છે એમ સમજવું. તેમજ પંદરમા અધ્યાયમાં કહેલ છે કે “સર્વ વેદ વડે હું જ જણાઉં છું” માટે યજ્ઞન, અર્ચન, જ્ઞાન, ઉપાસના વગેરે સર્વના ફળને ભકિતના ફળરૂપ શ્રીકૃષ્ણનું જ સંબંધીપણું કહેલ છે; માટે મંત્રાદિકને પણ ભકિતરૂપપણું ઘટે છે;—એમ કાઈ કહે ત્યાં કહે છે કે અત્યંત ખેદની વાત છે કે સફેદ માટીનું જલ હોય તે કૂતરાની છાશ છે એમ ભાંડ ખોલે તેવું આ તારી શંકાનું ખોલવું છે. છાશની અંદરનો સાર નહિ જાણનાર કૂતરાને સફેદ માટી-સંબંધી જલ હોય તેમાં જ આ છાશ છે એમ ખુદ્ધિ થાય છે, એ પ્રમાણે ભાંડલોકા મશ્કરીમાં ખોલે છે તેવી રીતનું આ તારું ખોલવું છે, કેમકે છાશ પણ સફેદ હોય છે તેથી સફેદ માટીનું પાણી હોય તે છાશ કહેવાતી નથી, તેમ તારી શંકા પણ ભકિતનું સદૃશપણું બતાવવા માટે તેવી રીતની છે; તે બતાવે છે કે ઉદ્ધવજીએ એકાદશ સ્કંધમાં શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે પ્રશ્ન કર્યો ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે ૨૭ મા અધ્યાયમાં પૂજ્યમાર્ગનું નિરૂપણ કરીને કહેલ છે કે

પ્રતિષ્ઠયા સાર્વભૌમં સન્નના ભુવનત્રયમ્ ।

પૂજાદિના બ્રહ્મલોકં ત્રિભિર્મત્સાષ્ટિતામિયાત્ ॥

અર્થ—ભગવાનની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરવાથી ચક્રવર્તી-રાજ્ય મળે છે, ભગવન્મંદિર બનાવવાથી ત્રણ લોકનું રાજ્ય મળે છે અને પૂજ્યદિકથી બ્રહ્મલોક મળે છે, તેમજ પ્રતિષ્ઠા, મંદિર અને પૂજા કરનાર મારા સરખા ઐશ્વર્યને પામે છે. એમ એક એકનું જુદું ફળ બતાવીને ત્રણે સાથે જુદું ફળ વર્ણવીને કહ્યું છે કે

મામેવ નૈરપેક્ષ્યેણ ભક્તિયોગેન વિન્દતિ ।

ભક્તિયોગં સ લભતે પદં યઃ પૂજયેત મામ્ ॥

અર્થ— ઇચ્છારહિત ભક્તિયોગ વડે મને જ પામે છે. એ પ્રમાણે જે મારું પૂજન કરે તે ભક્તિને મેળવે છે.—તે શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં **પદ**-કાર લખેલો છે તેથી પ્રથમ પૂજન બતાવી છે તેનું ફળ જુદું કર્તે ભક્તિયોગનું ફળ પોતાની પ્રાપ્તિ કહેલી છે તેમાં પૂજનનું ફળ અને ભક્તિનું ફળ ભિન્ન ભિન્ન કહેલ છે, તેથી પણ જેની પૂજા થાય છે તે સ્વરૂપનો અને જેની ભક્તિ થાય છે તે સ્વરૂપનો ભેદ સ્પષ્ટ જણાય છે. તેમ ઉત્તરાર્ધમાં પૂજન છે એ ભક્તિનું સાધન છે અને ભક્તિ એ પૂજનનું ફળ છે એમ લખેલ છે, તેથી પણ પૂજન અને ભક્તિનો ભેદ સ્પષ્ટ જણાય છે; માટે ભગવત્સ્વરૂપથી એમ બતાવવા માટે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને કહેલું છે કે એવી રીતે મારું પૂજન કરે તે ભક્તિયોગને પ્રાપ્ત થાય છે અને પુરુષોત્તમનો આવેશ થવાથી જ ભક્તિરૂપ ફળ પણ થાય છે, કેમકે **યમેવૈષ વૃણુતે તેન લભ્યઃ** એમ શ્રુતિમાં કહેલ છે તે ત્યારે જ ભગવાને તેનો સ્વીકાર કરેલો છે એમ સમજવું. એકાદશસ્કંધમાં અધિકારીના ભેદથી પૂજના ફળમાં ભેદ કહેલ છે તેથી ઉપરની શ્રુતિમાં ભગવાન સ્વીકારે છે ત્યારે જ તેને મળે છે એવો અભિપ્રાય હોવાથી કર્મ, જ્ઞાન કે ભક્તિમાં ફળની ઇચ્છાવાળાની પ્રવૃત્તિ નહિ થાય, એવી શંકા પણ નિરસ્ત થઈ એમ સમજવું. એટલે શ્રીપુરુષોત્તમની ભાવનાથી જે ભાવિત હોય છે તેનો અધિકાર ભિન્ન છે અને શ્રીપુરુષોત્તમની ભાવના ન હોય તેનો અધિકાર ભિન્ન છે. તે જુદા જુદા અધિકાર પ્રમાણે પૂજના ફળમાં પણ ભેદ થાય છે; અર્થાત્ શ્રીપુરુષોત્તમવિષયક પૂજન કરવાથી ભક્તિરૂપ ફળ થાય છે, અને તેમ ન હોય તો એકાદશસ્કંધમાં જે ફળ લખ્યું છે તે પ્રમાણે પૂજનનું ફળ થાય છે, એવો વિવેક છે તેને માટે જ **યમેવૈષ** એ શ્રુતિમાં સામાન્ય રીતે કહેલું છે કે જેને ભગવાન વરે છે તેનાથી તે મેળવી શકાય છે. તેથી સાધનનો શ્રમ વ્યર્થ જશે એવા સંદેહથી તે તે ફળની ઇચ્છાવાળાની પ્રવૃત્તિ યશ નહિ એવી શંકાની નિવૃત્તિ

અધિકારના ભેદથી જ સમજવાની છે. જેનો જેવો અધિકાર છે તેને તેવા ફળમાં ઇચ્છા થઈને તેવા માર્ગમાં પ્રવૃત્તિ થવામાં બાધ આવશે નહિ, કેમકે કર્માદિકના વિધિમાં તેવાં તેવાં ફળ લખેલાં છે તે સાંભળીને જે ફળમાં જેને પ્રીતિ હશે તે તેવા કર્માદિકમાં પ્રવૃત્ત થશે. ત્યારે શ્રીપુરુષોત્તમે પોતાના દાસપણાથી સ્વીકાર કરેલો છે કે નહિ તેનો નિશ્ચય શી રીતે થાય ? માટે શ્રીપુરુષોત્તમનું ભજન કરવામાં પણ પ્રવૃત્તિ થશે નહિ એમ નહિ કહેવું, કેમકે જેને શ્રીપુરુષોત્તમના ભજનમાં ઇચ્છા થાય તેનો સ્વીકાર શ્રીપુરુષોત્તમે કરેલો છે એમ સમજવું. શ્રીપુરુષોત્તમે પોતાના પણાથી સ્વીકારેલ ન હોય તો તેને તેમનું ભજન કરવાની ઇચ્છા જ થાય નહિ. શ્રીપુરુષોત્તમ જે જીવનો દાસપણાથી સ્વીકાર કરે છે તેમાં મર્યાદા અને પુષ્ટિ એવા ભેદથી બે પ્રકાર રહેલા છે; તેમાં ભક્તિમાર્ગના સાધનમાં પ્રવૃત્ત થઈને પ્રભુમાં સ્નેહ ઉત્પન્ન થાય ત્યાં સુધી કરેલાં સાધનને અનુસારે પ્રભુ ફળ આપે એ મર્યાદામાર્ગનું સ્વરૂપ છે. તે પ્રમાણે પ્રભુએ જેનો સ્વીકાર કરેલો છે તે જીવ ભક્તિના સાધનમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. પણ તેને પ્રભુમાં સ્નેહ થાય ત્યાં સુધી જેવી રીતે શાસ્ત્રમાં ભક્તિ કરવાનો વિધિ લખેલો છે તે પ્રમાણે જ તેણે વર્તવું જોઈએ; અને પ્રભુમાં સ્નેહ થયા પછી તો પોતે સ્નેહથી જ તે સંબંધી પદાર્થોમાં પ્રવૃત્ત થવાનો યત્ન કરશે; માટે પ્રભુમાં સ્નેહ થયા પછી શાસ્ત્રોક્ત વિધિ તેને કારણરૂપ નથી. અને પ્રભુએ પુષ્ટિમાં જે જીવનો અંગીકાર કરેલો છે તેને તો સાધનરૂપ પ્રભુ પોતે જ રહે છે; તેવી રીતનો તેને અંગીકાર હોવાથી તે જીવને ભક્તિમાં પ્રવૃત્તિ કે અપ્રવૃત્તિ કારણરૂપ નથી. જો કે મર્યાદામાં જેનો અંગીકાર છે તેને પણ પોતે કરેલી ભક્તિના સાધનમાં પ્રવૃત્તિ કે અપ્રવૃત્તિ ભગવાનના સ્વરૂપ સાથે સંબંધ કરવામાં સમર્થ થતી નથી, તોપણ તેને અર્વાતર કૃતિ કરવાની જરૂર રહે છે. અને પુષ્ટિમાં જે જીવનો અંગીકાર છે તેને તો શ્રવણાદિક અર્વાતર કૃતિની પણ જરૂર નથી, (કેમકે શ્રવણાદિકથી પ્રભુમાં જે સ્નેહ ઉત્પન્ન થાય છે તે તો તેને પ્રથમથી જ થયેલો હોય છે) માટે મર્યાદામાં અને પુષ્ટિમાં તે પ્રમાણે વિલક્ષણપણું

છે અને અનુગ્રહ તો મર્યાદા તથા પુષ્ટિ બન્નેમાં કારણરૂપ છે એમ તમામે માનવું જોઈએ. પણ અનુગ્રહ વડે પુષ્ટિમાં જેનો અંગીકાર પ્રભુએ કરેલો છે તેને તો પ્રભુમાં સર્વથી અધિક સ્નેહ થયેલો હોય છે; તેથી તેને ભક્તિનાં સાધનોમાં પ્રવૃત્તિની જરૂર રહેતી નથી; જેમ વ્રજવાસીઓને પોતાના આત્મા, પુત્ર, સ્ત્રી અને ધનાદિકથી પણ અધિક સ્નેહ પ્રભુમાં હતો, માટે તેમણે કાંઈપણ સાધન ક્યું નહોતું છતાં તેમને પોતાના વ્યાપિવૈકુંઠધામનાં દર્શન કરાવીને તેના આનંદનો અનુભવ કરાવેલો હતો. તેથી જ શ્રીભાગવત દ્વિતીયસ્કંધમાં બ્રહ્માજીએ નારદજી પ્રત્યે કહેલ છે :

અહન્યાપૃતં નિશિ શયાનમતિ શ્રમેણ

લોકે વિકુણ્ઠ ઉપનેષ્યતિ ગોકુલં સ્વમ્ ।

અર્થ— દિવસમાં લૌકિક કાર્યમાં લાગેલ અને તેનાથી થયેલા અત્યંત શ્રમને લીધે રાત્રિએ સૂતેલ પોતાના ગોકુળને વૈકુંઠલોકમાં લઈ જશે એમ કહેલું છે, ત્યાં એવો અભિપ્રાય છે કે શ્રીગોકુળના વ્રજવાસીઓ દિવસમાં ગાયોને ચારવા વગેરે કામમાં લાગેલ રહેતા હતા, તેથી દિવસમાં કાંઈપણ ભક્તિના સાધનમાં તેઓની પ્રવૃત્તિ નહિ હતી; અને રાત્રિમાં (દિવસમાં થયેલો મહેનતથી) અત્યંત થાકી જઈને સૂઈ રહેતા હતા, તેથી રાત્રિમાં પણ ભક્તિના સાધનમાં તેઓની પ્રવૃત્તિ નહિ હતી. તેવા સાધનરહિતને વ્યાપિવૈકુંઠરૂપ પોતાના લોકનાં દર્શન કરાવ્યાં એ કેવળ અનુગ્રહથી જ કરાવેલ છે. કાંઈ પ્રકારના સાધનથી દર્શન કરાવેલ નથી. એ પ્રભુએ તેમનો પુષ્ટિમાં અંગીકાર કરેલો હતો એમ સમજવું. કર્મમાર્ગાદિકમાં વિષ્ણુસ્મરણ કરવાનું કહેલું છે; જેમકે

યદિ વાગ્યમલોપઃ સ્યાત્તપાદિષુ કથંચન ।

વ્યાહરેદ્વૈષ્ણવં મન્ત્રં સ્મરેદ્વા વિષ્ણુમવ્યયમ્ ॥

અર્થ— તપ વગેરેમાં વાણીના નિયમનો કાંઈ પ્રકાર પણ લોપ થાય તો વિષ્ણુના મંત્રનો ઉચ્ચાર કરવો અથવા અવ્યય વિષ્ણુનું સ્મરણ કરવું.— ઈત્યાદિક અડચણમાં ભગવાનના નામનો ઉચ્ચાર કરવાનું

તથા ભગવાનનું સ્મરણ કરવાનું લખેલું છે. તે નામોચ્ચારણ તથા સ્મરણ પણ ભગવાન સંબંધી હોવાથી તેને પણ ભક્તિપણું કહીએ તો શ્રાદ્ધાદિક કર્મોને અંતે તેની પૂર્ણતા થવા માટે અને મધ્યમાં પ્રાયશ્ચિતાદિકને માટે વિષ્ણુસ્મરણાદિક થાય છે તેને પણ ભક્તિપણું થશે; પણ તેમ નથી. કર્મના અંગમાં કરેલ વિષ્ણુસ્મરણાદિકને કર્મમાર્ગીયપણું જ છે, ભક્તિમાર્ગીયપણું નથી. પ્રથમ કહેલ ઉપાસનાની રીતે વિભૂતિરૂપ વિષ્ણુના જ સ્મરણાદિકનું ત્યાં કહેવાપણું છે તેથી તે સ્મરણાદિકને ભક્તિપણું નથી, કેમકે કર્મમાર્ગમાં ભગવાનની વિભૂતિનું જ યજન થાય છે; તેથી જ રાજસૂયયજ્ઞ કરવાની ઇચ્છા રાખનાર યુધિષ્ઠિર રાજ્યે શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે વિનંતિ કરી છે કે

ઋતુરાજેન ગોવિન્દ રાજસૂયેન પાવનીઃ ।

યક્ષ્યે વિભૂતીર્મવતસ્તત્સંપાદય નઃ પ્રભો ॥

અર્થ—હે ગોવિંદ ! યજ્ઞમાં શ્રેષ્ઠ એવા રાજસૂય વડે આપની પવિત્ર વિભૂતિઓનું હું યજન કરીશ; માટે હે પ્રભો ! (તે કાર્ય સિદ્ધ કરવામાં સમર્થ ।) અમને તે સંપાદન કરી આપો. એમ યુધિષ્ઠિર રાજ્યે વિનંતિ કરી છે ત્યાં વિભૂતિઓનું જ યજન કરવાનું કહેલું છે. તે જો યજ્ઞમાં સાક્ષાત્ ભગવાનનું જ યજન થતું હોય તો સાક્ષાત્ શ્રીકૃષ્ણની પ્રાર્થના કરે છે ત્યાં તો રાજસૂય યજ્ઞ વડે આપનું જ યજન કરીશ એમ કહેવું જોઈએ; પણ અહીં તો આપની વિભૂતિઓનું યજન કરીશ એમ કહેલું છે, તેથી યજ્ઞાદિક કર્મોમાં તો ભગવાનની વિભૂતિઓનું જ યજન થાય છે એમ સમજવું. યુધિષ્ઠિર રાજ્યે શ્રીકૃષ્ણને વિનંતિ કરીને તેમની આજ્ઞા માર્ગીને રાજસૂય યજ્ઞ કરેલો છે અને તેમાં ભગવાનની વિભૂતિઓનું જ યજન કરવાનું કહેલું છે, તેથી કર્મમાર્ગમાં ભગવાનની વિભૂતિઓનું જ યજન છે એમ જો ભક્ત જાણુ તો હોય તે પ્રભુની પ્રાર્થના કરે ત્યારે કે કર્મ પોતા પાસે કરાવવાની પ્રભુની ઇચ્છા છે એમ જાણવામાં આવે તો જ ભક્તિના સમયમાંથી સંકેત કરીને અને તેમાં જોટલા દેવતાઓ કહેલા હોય તે

સર્વ ભગવાનની વિભૂતિરૂપ છે એમ જ સમજીને તેણે તે યજ્ઞાદિક કર્મ કરવું; પણ યજ્ઞાદિકમાં વિભૂતિઓનું જ ગમન છે એમ પોતે જાણતો ન હોય, પ્રભુની પ્રાર્થના (યુધિષ્ઠિરની રીતે) પ્રત્યક્ષમાં થઈ શકે તેમ ન હોય અને પોતા પાસે તે કર્મ કરાવવાની પ્રભુની ઇચ્છા છે કે નહિ તે જાણવામાં આવતું ન હોય તેમ છતાં યજ્ઞાદિક કર્મ કરે તો અનન્યપણાનો ભંગ થવાનો પ્રસંગ આવે એમ સૂચવ્યું છે. એટલે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને અર્જુન પ્રત્યે ગીતાજીમાં કહેલ છે કે

મત્કર્મકૃન્મત્પરમો મદ્ભક્તઃ સંગવર્જિતઃ ।

નિર્વૈરઃ સર્વભૂતેષુ યઃ સ મામેતિ પાણ્ડવ ॥

અર્થ—મારે માટે જ સર્વ કર્મ કરનાર, મારામાં જ પરમ ભુદ્ધિ રાખનાર, સર્વ જગતમાં આસક્તિરહિત અને સર્વ ભૂતમાં વૈરરહિત જે મારો ભક્ત છે તે, હે પાંડવ ! મને પ્રાપ્ત થાય છે—એમ કહ્યું છે. ત્યાં ભગવાનને માટે જ હમેશાં કર્મ કરતો હોય અને ભગવાનને જ સર્વથી ઉત્તમ જાણતો હોય તેને ખીજાં કર્મ કરવાનો વખત જ ક્યાંથી મળે ? તેમ વળી પણ કહ્યું છે કે

અનન્યચેતાઃ સતતં યો માં સ્મરતિ નિત્યશઃ ।

તસ્યાહં સુલભઃ પાર્થ નિત્યયુક્તસ્ય યોગિનઃ ॥

અર્થ—અનન્ય ચિત્તવાળો જે ભક્ત નિત્ય(નિરંતર) મારું સ્મરણ કરે છે તેવા મારામાં નિત્ય જોડાયેલા ભક્તને, હે અર્જુન ! હું સુલભ છું. એટલે નિત્ય રાત્રિદિવસ જે ભગવાનનું સ્મરણ કરે છે તેને ભગવાન જલદી મળે છે. વળી પણ કહેલ છે કે

અનન્યાશ્ચિન્તયન્તો માં યે જનાઃ પર્યુપાસતે ।

તેષાં નિત્યાભિયુક્તાનાં યોગક્ષેમં વહામ્યહમ્ ॥

અર્થ—અનન્ય થઈને ચિંતન કરનાર જે માણસો સર્વ રીતે મારી ઉપાસના કરે છે તે માણસો ચોતરફથી મારામાં જોડાયેલા હોય છે. (તેથી તેઓને પોતાના યોગક્ષેમ માટે પણ વખત નહિ

મળવાથી) તેઓનું યોગક્ષેમ હું સિદ્ધ કરું છું. એટલે જે અનન્ય થઈને હંમેશાં ભગવાનની જ ઉપાસના કરે છે તેઓને જે પદાર્થ મેળવવાનો હોય તે હું મેળવી આપું છું અને મળેલો હોય તેની રક્ષા કરું છું.—ઈત્યાદિક વાક્યોમાં હંમેશાં સ્મરણાદિક કરવાનું લખેલું છે તે પ્રમાણે કરતો હોય તેને કર્મ કરવાનો વખત પણ મળે નહિ. તેવી રીતે જે ભજન કરતો હોય તેને ભજનનો ત્યાગ કરીને કર્મ કરવામાં સ્વામિદ્રોહરૂપ અપરાધ થવાનો પ્રસંગ આવે; તેથી ભગવત્સ્મરણાદિક છોડીને કર્મ કરવું એ ભગવદ્ભક્તને અયોગ્ય જ છે એમ સમજવું. તેમ જે દેવતાની જે ઉપાસના કરતો હોય તેને તે દેવતા સાથે મળી જવું એ તેને પરમ ફળ છે તે ગીતાશ્રમાં કહેલ છે; જેમકે

દેવાન્ દેવયજો યાન્તિ મદ્ભક્તા યાન્તિ મામપિ ॥

અર્થ—દેવતાઓનું યજન કરનારા દેવતાઓને પ્રાપ્ત થાય છે અને મારા ભક્ત હોય છે તે મારું યજન કરતા હોય તો મને પણ પ્રાપ્ત થાય છે.—એમ કહ્યું છે તેનો અભિપ્રાય એવો છે કે કેવળ દેવતાઓનું જ યજન કરનાર હોય છે તે તો દેવતાઓની સાથે જ સાયુજ્ય પામે છે અને જે ભગવાનના ભક્ત હોય છે તે દેવતાઓનું યજન કરે તેમાં ઉપર ખતાવ્યા પ્રમાણે વિભૂતિરૂપનું જ્ઞાન ન હોય અને પ્રભુની ઇચ્છા ન હોય તો દેવતાઓને પ્રાપ્ત થાય છે, અને જો યુધિષ્ઠિર રાજાની રીતે કરે તો ભગવાનને પણ પ્રાપ્ત થાય છે, એમ સૂચવ્યું છે. તેવું જ

૧. યુધિષ્ઠિર રાજાએ રાજસૂય યજ્ઞ કરવાની પ્રાર્થના કરી ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને કહ્યું કે આ તમારો વિચાર બહુ સારો છે. આ યજ્ઞ કરવાથી શત્રુઓનું ઉન્મૂલન થશે અને તમારી કીર્તિ સર્વ લોકમાં પ્રસરશે. સર્વ પ્રાણીમાત્રને, સર્વ અમો સંબંધીઓને અને ઋષિઓ વગેરે સર્વને યજ્ઞના રાજરૂપ આ રાજસૂય યજ્ઞ ઇચ્છિત છે એમ શ્રીકૃષ્ણે આજ્ઞા કરી ત્યારે આ રાજસૂય યજ્ઞ આપણી પાસે કરાવવાની પ્રભુની ઇચ્છા છે એમ યુધિષ્ઠિરના નાણવામાં આવ્યું ત્યારે તેણે યજ્ઞ કર્યો. તેવી રીતે પ્રભુની ઇચ્છા નાણવામાં આવે તો જ યજ્ઞાદિક કર્મ કરવાં.

ખીજીં વાક્ય છે કે

યં યં વાઽપિ સ્મરન્ ભાવં ત્યજત્યન્તે કલેવરમ્ ।

તં તમેવૈતિ કૌન્તેય સદા તદ્ભાવભાવિતઃ ॥

અર્થ—મરણ સમયે જે જે ભાવનું સ્મરણ કરતો કરતો શરીર છોડે છે તે હમેશાં તે ભાવની જ ભાવનાથી યુક્ત પુરુષ, હે અર્જુન ! તે તે ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે.—એવું વાક્ય છે તેમાં પણ મરણ સમયમાં જેનું સ્મરણ થાય છે તેને પ્રાપ્ત થવાનું લખેલું છે; તેથી પણ જે દેવતાને જે ભક્ત હોય છે તેને મરણ સમયે તે દેવતાનું સ્મરણ થાય છે, તેથી તે દેવતાને તે પ્રાપ્ત થાય છે એમ સિદ્ધ થાય છે; તેથી જ આપણા સ્વામી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને એકાદશસ્કંધમાં કહેલ છે કે

કેવલેન હિ ભાવેન ગોપ્યો ગાવઃ સ્વગા મૃગાઃ ।

યેઽન્યે મૂઢધિયો નાગાઃ સિદ્ધા મામીયુરજ્જસા ॥

અર્થ—શ્રીગોપીજનો, ગાયો, પક્ષીઓ, મૃગ અને ખીજા મૂઢબુદ્ધિવાળા નાગો તથા સિદ્ધો કેવળ ભાવ વડે વગર મહેનતે મને પ્રાપ્ત થયા છે.—છત્યાદિક વાક્યોથી ધણા વિસ્તારથી શ્રીગોકુળવાસીઓને કેવળ ભાવ વડે પોતાની પ્રાપ્તિ થયાનું નિરૂપણ કરીને કહ્યું છે કે

યં ન યોગેન સાંખ્યેન દાનવ્રતતપોધ્વરૈઃ ।

વ્યાખ્યાસ્વાધ્યાયસંન્યાસૈઃ પ્રાપ્નુયાદ્યત્નવાનપિ ॥

અર્થ—યોગ વડે, સાંખ્ય વડે, દાન, વ્રત, તપ તથા યજ્ઞ વડે, વ્યાખ્યા, સ્વાધ્યાય અને સંન્યાસ વડે યત્ન કરતો હોય તે પણ જેને પ્રાપ્ત થાય નહિ તેને હું છું. તેને કેવળ ભાવ વડે તેઓ પ્રાપ્ત થયેલ છે.—એમ કહ્યું છે ત્યાં ખીજાં ગમે તે સાધન કરતો હોય તે પોતાને પ્રાપ્ત થતો નથી એમ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને ઉદ્ધવજી પ્રત્યે આજ્ઞા કરેલી છે; તેથી ભક્તિ સિવાય ખીજાં સાધનોથી પ્રાપ્ત થાય તેવું શ્રીપુરુષોત્તમનું સ્વરૂપ નથી એમ નિશ્ચય થાય છે. વળી ગીતાજીમાં અર્જુને શ્રીકૃષ્ણને પૂછેલ છે કે

પવં સતતયુક્તા યે ભક્તાસ્ત્વાં પર્યુપાસતે ।

યે ચાપ્યક્ષરમવ્યક્તં તેષાં કે યોગવિત્તમાઃ ॥

અર્થ— હમેશાં એવી રીતે આપની સાથે જોડાયેલા જે ભક્તો આપની સર્વ રીતે ઉપાસના કરે છે અને જે અવ્યક્ત એવા અક્ષરની ઉપાસના કરે છે તેમાંથી યોગને જાણનારાઓમાં ઉત્તમ ક્યા છે? તે કહો. એમ અર્જુને પૂછ્યું ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને કહેલ છે કે

મય્યાવેશ્ય મનો યે માં નિત્યયુક્તા ઉપાસતે ।

શ્રદ્ધયા પરયોપેતાસ્તે મે યુક્તતમા મતાઃ ॥

અર્થ— ઉત્તમ શ્રદ્ધાએ યુક્ત, હમેશાં મારામાં જોડાયેલા જે ભક્તો મારામાં મનનો પ્રવેશ કરીને મારી ઉપાસના કરે છે તે મેં અત્યંત યુક્ત માનેલા છે.—એમ કહ્યું છે ત્યાં જ્ઞાનમાર્ગ કરતાં ભક્તિમાર્ગની મોટાઈ બતાવીને પછી કહ્યું છે કે

યે ત્વક્ષરમનિર્દેશ્યમવ્યક્તં પર્યુપાસતે ।

સર્વત્રગમચિન્ત્યં ચ કૂટસ્થમચલં ધ્રુવમ્ ॥

સન્નિયમ્યેન્દ્રિયગ્રામં સર્વત્ર સમબુદ્ધયઃ ।

તે પ્રાપ્નુવન્તિ મામેવ સર્વભૂતહિતે રતાઃ ॥

ક્લેશોઽધિકતરસ્તેષામવ્યક્તાસક્તચેતસામ્ ।

અવ્યક્તા હિ ગતિર્દુઃખં દેહવદ્ઙિરવાપ્યતે ॥

અર્થ— સર્વ જગત્ (નામરૂપ સહિત) બ્રહ્મરૂપ છે એવી જેની બુદ્ધિ છે, અને તેથી જ સર્વજ્ઞતાના હિતમાં પ્રીતિયુક્ત જે પુરુષોઃ ઈન્દ્રિયોના સમૂહને નિયમમાં રાખીને (બ્રહ્મ આત્મ જે છે એમ) જેનો નિર્દેશ થઈ શકતો નથી, જે સ્પષ્ટ જણાતું નથી, સર્વ સ્થળમાં રહેલું છે, વિચારમાં આવી શકતું નથી, ગુપ્ત રહેલું છે, ચલાયમાન થતું નથી અને હમેશાં રહેલું છે, એવા અક્ષર(બ્રહ્મ)ની ઉપાસના કરે છે તે પુરુષો મને જ પ્રાપ્ત થાય છે; પણ જે સ્પષ્ટ જણાતું નથી તેમાં આસક્ત ચિત્તવાળાને કલેશ અત્યંત અધિક થાય છે, કેમકે દેહવાળાઓથી જણાય

નહિ તેવી ગતિ દુઃખ થાય તેવી રીતે પ્રાપ્ત કરાય છે.—એમ કહ્યું છે ત્યાં જ્ઞાનમાર્ગીયની હીનતા ભગવાને કહી છે; તેથી જ્ઞાનમાર્ગ પણ શ્રીપુરુષોત્તમ સંબંધી નથી એમ સિદ્ધ થાય છે. અહીં “તે પુરુષો મને જ પ્રાપ્ત થાય છે” એમ કહ્યું છે તેનો અભિપ્રાય એવો છે કે અક્ષરબ્રહ્મ પણ શ્રીપુરુષોત્તમને રહેવાનું સ્થાનક હોવાથી તેને શ્રીપુરુષોત્તમની વિભૂતિરૂપપણું છે; તેથી પોતાની વિભૂતિને પ્રાપ્ત થાય તે પોતાને જ પ્રાપ્ત થાય છે એમ માનીને “મને પ્રાપ્ત થાય છે” એમ કહ્યું છે. અક્ષરબ્રહ્મ તે જ શ્રીપુરુષોત્તમ એમ નહિ કહેવું, કેમકે ત્યાર પછી પંદરમા અધ્યાયમાં કહેલ છે કે

ક્ષરઃ સર્વાણિ ભૂતાનિ કૂટસ્થોઽક્ષર ઉચ્યતે ।

ઉત્તમઃ પુરુષસ્ત્વન્યઃ પરમાત્મેત્યુદાહૃતઃ ॥

અર્થ—સર્વ ભૂત ક્ષર કહેવાય છે, કૂટસ્થ અક્ષર કહેવાય છે અને ઉત્તમ પુરુષ તો જુદા જ છે, જે પરમાત્મા કહેવાય છે.—એમ કહ્યું છે ત્યાં અક્ષર(બ્રહ્મ)થી પરમાત્મા પુરુષોત્તમ જુદા છે એમ કહ્યું છે. તેમ ત્યાર પછી વળી કહ્યું છે કે

યસ્માત્ક્ષરમતીતોઽહમક્ષરાદપિ ચોત્તમઃ ।

અતોઽસ્મિ લોકે વેદે ચ પ્રથિતઃ પુરુષોત્તમઃ ॥

અર્થ—જે કારણ માટે ક્ષરને વટાવી જઈને હું રહેલો છું અને અક્ષરથી પણ હું ઉત્તમ છું, તેથી લોક અને વેદમાં પુરુષોત્તમ એવી રીતે હું વિખ્યાત છું.—એવી રીતે કહ્યું છે ત્યાં અક્ષરબ્રહ્મથી શ્રીકૃષ્ણ પુરુષોત્તમ પોતે ઉત્તમ છે એમ કહેલ છે. તેથી અક્ષરબ્રહ્મ અને પુરુષોત્તમ એક નથી એમ સમજવું. માટે અક્ષરબ્રહ્મના જ્ઞાનરૂપ જ્ઞાનમાર્ગ શ્રીપુરુષોત્તમ સંબંધી નથી. તેવી જ રીતે કર્મમાર્ગ પણ સમજવો. તે વિશે ગીતાજીમાં કહેલ છે કે

યામિમાં પુષ્પિતાં વાચં પ્રવદન્ત્યવિપશ્ચિતઃ ।

વેદ વાદરતાઃ પાર્થ નાન્યદસ્તીતિ વાદિનઃ ॥

અર્થ— હે અર્જુન ! વેદના વાદમાં પ્રીતિવાળા અને કર્મ સિવાય બીજું વેદમાં નથી એમ વાદ કરનારા પુરુષો કર્મફળને આપનારી જ આ વેદવાણી છે એમ આગ્રહપૂર્વક બોલે છે, તેઓ કંઈ જાણતા નથી.— ઇત્યાદિક સ્ત્રોકાથી કર્મમાર્ગમાં આસક્તિવાળાઓને સમાધિમાં નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિ થતી નથી એમ સ્પષ્ટ દર્શાવ્યું છે. તેમ આગળ લખ્યું છે કે

ત્રૈવિદ્યા માં સોમપાઃ પૂતપાપા યજ્ઞૈરિષ્ટ્વા સ્વર્ગતિ પ્રાર્થયન્તે ।
 તે પુણ્યમાસાઘ સુરેન્દ્રલોકમશ્નન્તિ દિવ્યાન્ દિવિ દેવભોગાન્ ॥
 તે તં ભુક્ત્વા સ્વર્ગલોકં વિશાલં ક્ષીણે પુણ્યે મર્ત્યલોકં વિશન્તિ ।
 एवं ત્રયીધર્મમનુપ્રપન્ના ગતાગતં કામકામા લભન્તે ॥

અર્થ— વેદત્રયોપરિપાદિત કર્મમાં આસક્તિવાળા અને પાપ જન્મોનાં ધોવાયેલાં છે એવા સોમપાન કરનારા પુરુષો યજ્ઞ વડે મારું યજ્ઞન કરીને સ્વર્ગલોકમાં જવાની પ્રાર્થના કરે છે, તેઓ પુણ્યરૂપ ઇન્દ્રલોકને પ્રાપ્ત થઈને સ્વર્ગલોકમાં દેવતાઓને ભોગવવાના અઙ્ગૈકિક ભોગને ભોગવે છે. તેઓ તે મોટા સ્વર્ગલોકને ભોગવીને પુણ્ય ક્ષીણ થાય ત્યારે મનુષ્યલોકમાં પેસે છે. એવી રીતે વેદત્રયીના ધર્મની પાછળ રહેલા અને કામનાઓની ઇચ્છાવાળા પુરુષો આવાગમન કર્યા કરે છે.— એમ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને અર્જુન પ્રત્યે કહેલ છે, ત્યાં કર્મમાર્ગવાળા હંમેશાં આવાગમન કર્યા કરે છે એમ સ્પષ્ટ આગ્રહ કરે છે. વળી શ્રીભાગવતમાં કહ્યું છે કે

અથ યો ગૃહમેધીયાન્ ધર્મનિવાસન્ ગૃહે ।
 કામમર્થં ચ ધર્માશ્ચ દોઘિ ભૂયઃ પિપતિ તાન્ ॥
 સ ચાપિ ભગવદ્ધર્માન્કામમૂઢઃ પરાઙ્મુખઃ ।
 યજતે ક્રતુભિર્દેવાન્ પિતૃશ્ચ શ્રદ્ધયાન્વિતઃ ॥

અર્થ—ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેનાર જે પુરુષ ધર્મમાં ધર્મોનું જ આચરણ કરે છે તેમાં કામ, અર્થ અને ધર્મનું ફળ પોતે જ દોહી લે છે, અને ફરીને વળી તે તે ધર્મ અર્થ તથા કામને સિદ્ધ કરે છે, એટલે ધર્મ

કરીને અર્થ મેળવે છે અને તે અર્થ વડે કામ ભોગવે છે; તેથી પ્રથમ કામ ભોગવવાથી દોવાઈ જાય છે, તેમજ અર્થ વડે કામ ભોગવ્યો એટલે અર્થ પણ દોવાઈ ગયો. અને ધર્મ કરીને અર્થ મેળવ્યો એટલે ધર્મ પણ દોવાઈ ગયો. અર્થાત્ શ્રીભાગવત પ્રથમ સ્કંધમાં ખીજા અધ્યાયમાં લખ્યા પ્રમાણે કામનું ફળ શરીર તથા ઇન્દ્રિયો સારી રાખવી એ અર્થ સિદ્ધ કરવો, ને શરીર તથા ઇન્દ્રિયોથી ધર્મ સિદ્ધ કરવો, અને તે ધર્મનું ફળ મોક્ષ છે એ ફળ નહિ મેળવવાથી ધર્મ, અર્થ અને કામ નિષ્ફળ થાય છે; તે નિષ્ફળ થવામાં મુખ્ય કામ છે. તેમ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ક્રમ કરતાં કામ, અર્થ, ધર્મ અને મોક્ષ એ ક્રમ જ બરોબર છે, એમ બતાવવા સારુ તે ક્રમ લખેલો છે. કામનાથી મૂઢ થયેલો પુરુષ ભગવદ્ધર્મથી વિમુખ થયેલો હોય છે તે શ્રદ્ધાયુક્ત થઈ ને યજ્ઞો વડે દેવતાઓનું અને પિતૃઓનું યજ્ઞન કરે છે, એમ કહીને વળી પણ કહેલ છે કે

ये त्विहासक्तमनसः कर्मसु श्रद्धयान्विताः ।

कुर्वन्त्यप्रतिषिद्धानि नित्यान्यपि च कृत्स्नशः ।

रजसा कुण्ठमनसः कामात्मानोऽजितेन्द्रियाः ।

पितृन्यजन्त्यनुदिनं गृहेष्वभिरताशयाः ।

त्रैवर्गिकास्ते पुरुषा विमुखाः हरिमेघसः ।

कथायां कथनीयोरुविक्रमस्य मधुद्विषः ॥

અર્થ—જે અહીં આસક્ત મનવાળા અને કર્મમાં શ્રદ્ધાયુક્ત પુરુષો નિષિદ્ધ નહિ એવાં કામ અને સમગ્ર નિત્યકર્મ પણ કરે છે, રજોગુણ વડે મન જેનું કુંઠિત થયેલું છે, કામયુક્ત જેઓનું અંતઃકરણ છે, ઇન્દ્રિયો જેણે જીતેલી નથી અને ધરમાં જ ચોતરફ પ્રીતિયુક્ત જે પુરુષો દરરોજ પિતૃઓનું યજ્ઞન કરે છે તે ધર્મ અર્થ અને કામમાં જ લાગેલા પુરુષો ધણા પરાક્રમવાળા અને મધુદૈત્યને મારનાર ભગવાનની કથામાં વિમુખ રહે છે.—એમ કહીને છેવટ તેવાઓને

વિષા ખાનાર ભૂંડણાંતુલ્ય ગણેલા છે. ત્યાં જન્મમરણ હમેશાં થયા કરે તેવા આસુર માર્ગમાં તેનો પ્રવેશ થાય છે એમ નિરૂપણ કરેલું છે; તેથી કર્મમાર્ગને પણ પુરુષોત્તમસંબંધીપણું નથી. શ્રવણકીર્તનાદિક નવ પ્રકારની ભક્તિ છે તેમાં પાંચમી અર્ચનભક્તિ લખેલી છે અને તે અર્ચનભક્તિનું નામ જ પૂજા છે માટે પૂજાને ભક્તિપણું કેમ નહિ? એવી શંકા થાય ત્યાં કહીએ છીએ કે શ્રવણ, કીર્તન વગેરે નવ પ્રકારની ભક્તિ પણ તેને કરનાર જેવો અધિકારી હોય તે પ્રમાણે કર્મમાર્ગીય, ઉપાસનામાર્ગીય અને ભક્તિમાર્ગીયપણાથી અનેક પ્રકારની થાય છે; જેમકે, શ્રીભાગવત અને વિષ્ણુસહસ્રનામ વગેરેના શ્રવણ તથા કીર્તનના ફળપણાથી ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એમ ચારે પુરુષાર્થ કહેલા છે, તેમાં ધર્મ, અર્થ અને કામની ઇચ્છાથી શ્રવણ કીર્તનાદિક કરાય તો તે કર્મમાર્ગીય જ છે, તેમાં શ્રવણાદિક કરવાનું શાસ્ત્રમાં કહેલ છે તેથી કરવું જોઈએ, એમ સમજીને અર્થાદિકની ઇચ્છાવાળા શ્રવણાદિક કરે તો તે શ્રવણાદિક કર્મમાર્ગીય છે. જો કે પ્રથમ ધર્મ, અર્થ અને કામની ઇચ્છાવાળા શ્રવણાદિક કરે તો તે શ્રવણાદિક કર્મમાર્ગીય છે એમ કહ્યું છે તેમાં અર્થાદિકની ઇચ્છાવાળા પણ આવી ગયા છે, તોપણ ત્રિવર્ગમાં પ્રથમ ધર્મ છે, તે પછી અર્થ ગણેલ છે, તેને બદલે અહીં અર્થાદિક ફરીને લખેલ છે તેનો અભિપ્રાય એવો છે કે ધર્મ વગર અર્થ અને કામની ઇચ્છાવાળાઓથી જે શ્રવણાદિક કરાય તે કર્મમાર્ગીય છે અને આજીવિકાને માટે શ્રવણ કે કીર્તન કરે તો તો તે ખેડની માફક લૌકિક જ છે. એમ મત ત્યાગ કરવા માટે શૌચની ઇચ્છાવાળો ગંગાજીનો સ્પર્શ કરે તેને મળતી નિવૃત્તિ (જેમ ખીજા જળથી થાય છે તેમ ગંગાજળથી પણ થાય તે) સિવાય ખીજા કોઈ જાતનો ધર્મ પેદા થતો નથી, પણ ઊંચડું નિષિદ્ધ આચરણ કરવાથી પાપ લાગે છે, તેમ શ્રવણ કે કીર્તન આજીવિકા માટે જ કરે તો તેને આજીવિકા મળે તે સિવાય ખીજા કોઈ જાતનો ધર્મ તેમાંથી પેદા થતો નથી, પણ ઊંચડું ભગવન્નામનો આજીવિકા માટે ઉપયોગ

કર્યો તે આખત પાપ પણ પેદા થાય છે. આ ઉપરથી એવું સૂચવ્યું છે કે શાસ્ત્રમાં કહેલું કર્મ ગમે તેવી રીતે કર્યું હોય, પણ તેનાથી જે ફળ થવાનું લખ્યું છે તે ફળ થાય એમ કોઈ સમજતા હોય તો તેનો નિરાસ કર્યો છે. એટલે સાંગ વૈદિક કર્મથી ફળ થાય છે તેથી ગમે તેમ તે કર્મ કર્યું હોય તો (કૃતિ તો સરખી છે પણ) તે કર્મ સફળ થતું નથી. સંન્યાસીઓથી ચિત્ત શુદ્ધ થાય તો જ્ઞાનનો ઉદય થાય તે સારુ શ્રવણાદિક કરાયેલાં હોય તો તે જ્ઞાનમાર્ગીય છે. તે વિશે એકાદશસ્કંધના ૧૪ મા અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને ઉદ્ધવજી પ્રત્યે કહેલ છે કે

यथा यथाऽऽत्मा परिमृज्यतेऽसौ मत्पुण्यगाथाश्रवणाभिधानैः ।
तथा तथा पश्यति वस्तु सूक्ष्मं चक्षुर्यथैवाञ्जनसंप्रयुक्तम् ॥૨૬॥

અર્થ—જે નેત્રમાં આંજણ સારી રીતે લગાવેલું છે તે નેત્ર જેમ સૂક્ષ્મ પદાર્થને જુએ છે, તેમ મારી પુણ્યરૂપ કથાનું શ્રવણ અને મારાં નામો વડે જેમ જેમ આત્મા શુદ્ધ થાય છે તેમ તેમ સૂક્ષ્મ વસ્તુને જુએ છે.—ઇત્યાદિક વાક્યોથી જ્ઞાનને સિદ્ધ થવા માટે શ્રવણાદિક કરાય છે તે જ્ઞાનમાર્ગીય છે, એટલે સર્વ સ્થળમાં કૃતિ સરખી છે તોપણ સાધનદશામાં ફળની સાથે એકતા નથી. જ્ઞાન વચમાં આડું આવે નહિ તેવી રીતે શુદ્ધ ભાવના માત્રથી મોક્ષના સાધનપણાએ પંચરાત્રાદિક તંત્રમાં કહેલી દીક્ષાપૂર્વક વિહિતપણાથી જે શ્રવણાદિક કરાય છે તે ઉપાસનામાર્ગીય છે. આ જ વૈષ્ણવમાર્ગ એવી રીતે શાસ્ત્રમાં કહેવાય છે, કેમકે વિષ્ણુધર્મમાં જ નિષ્ઠાવાળો આ માર્ગ છે એમ મુક્તિના સાધનપણાનું પ્રતિપાદન કરનાર વાક્યોથી નિશ્ચય થાય છે; અને એકાદશ સ્કંધમાં યોગેશ્વરના પ્રસંગમાં કહેલ પણ છે કે

अर्चयामेव हरये पूजां यः श्रद्धयेहते ।

न तद्भक्तेषु चान्येषु स भक्तः प्राकृतः स्मृतः ॥

અર્થ—શ્રદ્ધા વડે જે મૂર્તિમાં જ ભગવાનની પૂજા કરે છે, ખીજા તેના ભક્તોમાં પૂજા કરતો નથી તે ભક્ત પ્રાકૃત સાબિતેલો છે.—એમ

કહ્યું છે તે પણ આવા ભક્તને માટે છે, કેમકે ગીતાજીમાં કહેલ છે કે

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ।

आर्त्ता जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥

અર્થ—ભરતવંશમાં શ્રેષ્ઠ હે અર્જુન ! આર્ત (પીડિત) જિજ્ઞાસુ (જાણવાની ઇચ્છાવાળો), અર્થાર્થી (હરકોઈ પ્રયોજનની ઇચ્છાવાળો) અને જ્ઞાની એમ ચાર પ્રકારના અત્યંત કુશળ માણસો મને બને છે.—એમ કહ્યું છે ત્યાં પીડિત માણસ જે ભજનનો અધિકારી છે એવું ભજન સર્વને માટે સાધારણ લખ્યું છે. મર્યાદા ભક્તિમાર્ગના આચાર્યે પ્રવૃત્તાવેલ સંપ્રદાયને અનુસરનારી દીક્ષાપૂર્વક જે શ્રવણાદિક ભોક્ષના સાધનપણાથી કરાય છે તે પ્રાવાહિકી ભક્તિ કહેવાય છે; તેથી જ કપિલદેવજીએ તૃતીયસ્કંધના ૨૫ મા અધ્યાયમાં કહેલ છે કે

न युज्यमानया भक्त्या भगवत्यखिलात्मनि ।

सदृशोऽस्ति शिवः पन्था योगिनां ब्रह्मसिद्धये ॥ ૧૯ ॥

અર્થ—સર્વના આત્મારૂપ ભગવાનમાં ભક્તિ જોડવા અરોઅર યોગીઓને બ્રહ્મની સિદ્ધિ માટે બીજો કયાણુકારક માર્ગ નથી.—એમ કહીને કહ્યું છે કે

प्रसंगमजरं पाशमात्मनः कवयो विदुः ।

स एव साधुषु कृतो मोक्षद्वारमपावृतम् ॥ ૨૦ ॥

અર્થ—સંસારમાં સંગ થવો તે કપાય નહિ તેવો આત્માનો પાશ છે એમ કવિઓ જાણે છે, તેજ સંગ સત્પુરુષોમાં કર્યો હોય તો ખુલ્લુ મોક્ષનું દ્વાર છે.—એમ સત્સંગ કરવાની પ્રશંસા કરીને સત્પુરુષોનાં લક્ષણ કહ્યાં છે કે

तितिक्षवः कारुणिकाः सुहृदः सर्वदेहिनाम् ।

अजातशत्रवः शान्ताः साधवः साधुभूषणाः ॥ ૨૧ ॥

मय्यनन्येन भावेन भक्तिं कुर्वन्ति ये दृढाम् ।

मत्कृते त्यक्तकर्माणस्त्यक्तस्वजनबान्धवाः ॥ ૨૨ ॥

મદાશ્રયાઃ કથા મૃષ્ટાઃ શૃણવન્તિ કથયન્તિ ચ ।
તપન્તિ વિવિધાંસ્તાપાનેતાન્મદ્રતચેતસઃ ॥ ૨૩ ॥

અર્થ—સર્વ પ્રાણીઓ સંબંધી વ્યથાને સહન કરનારા, સર્વ ઉપર દયા રાખનારા, સર્વ પ્રાણીઓની ઉપર મિત્રભાવવાળા, જેને કોઈ શત્રુ જ નથી, શાંત, સારા સ્વભાવવાળા, સારો સ્વભાવ એ જ જેનું ધોણું છે, મારે વિશે જે અનન્યભાવ વડે ભકિત કરે છે, મારે માટે ખીજાં કર્મ જેમણે છોડેલાં છે, તેમજ મારે માટે પેતાના સ્વજન અને બાંધવા જેણે છોડેલા છે, મારા આશ્રયવાળી અભીષ્ટ કથાનું શ્રવણ કરે છે ને વચ્ચે છે; એવી રીતે મારામાં જેનું ચિત્ત લાગેલું છે એવા તે સત્પુરુષોને આધ્યાત્મિકાદિક નાના પ્રકારના તાપો તપ્ત કરતા નથી.—એમ કહીને કહ્યું છે કે

ત પતે સાધવઃ સાધ્વિ સર્વસંગવિવર્જિતાઃ ।

સંગસ્તેષ્વથ તે પ્રાર્થ્યાઃ સંગદોષહરા દિ તે ॥ ૨૪ ॥

અર્થ—હે સાધ્વી ! ઉપર કહેલા લક્ષણવાળા, સર્વસંગથી વિશેષ કરીને વર્જિત એવા તેઓ સત્પુરુષો છે; તેથી તમારે તેવા સત્પુરુષો પાસે સંગની પ્રાર્થના કરવી, કેમકે તે સત્પુરુષો સંગદોષને હરનારા છે. —એમ સત્સંગ કરવાનો ઉપદેશ કરીને તેમાં જે ફળ થાય છે તે કહે છે સતાં પ્રસંગાન્મમ વીર્યસંવિદો ભવન્તિ હૃત્કર્ણરસાયનાઃ કથાઃ । તજ્જોષણાદાશ્વપવર્ગવર્ત્મનિ શ્રદ્ધા રતિર્ભક્તિરનુક્રમિષ્યતિ ॥૨૫॥

અર્થ—સત્પુરુષોના પ્રસંગથી, મારા પરાક્રમનું જેની અંદર સારું જ્ઞાન છે, અને હૃદય તથા કાનને અમૃતરૂપ કરનાર કથાઓ થાય છે, તેના સેવનથી મોક્ષના માર્ગમાં તેમજ મોક્ષના માર્ગરૂપ ભગવાનમાં પ્રથમ શ્રદ્ધા થાય, પછી પ્રીતિ થાય અને ત્યારપછી ભકિત થાય એમ અનુક્રમથી સિદ્ધ થશે.—એમ નિરૂપણ કરેલું છે ત્યાં મોક્ષના માર્ગમાં શ્રદ્ધાદિક થવાનું કહેલું છે તેના સાધનરૂપ ભકિત? કહેલી છે તેથી તેને

૧ સર્વના આત્મારૂપ ભગવાનમાં ભકિત બેડવાની ખરોખર ખીજે કલ્યાણરૂપ માર્ગ નથી એમ કહેલ છે તે.

પ્રવાહિકપણું છે એમ સમજવું. પ્રેમાત્મક ભક્તિના સાધનપણાથી જે શ્રવણાદિક કરાય છે તે ભક્તિમાર્ગમાં મર્યાદા ભક્તિ કહેવાય છે. તે વિશે એકાદશસ્કંધમાં કહે છે કે

भक्तियोगः पुरैवोक्तः प्रीयमाणाय तेऽनघ ।

पुनश्च कथयिष्यामि मद्भक्तेः कारणं परम् ॥ ૧૯ ॥

અર્થ—પ્રથમ જ (અગિયારમા અધ્યાયમાં સત્પુરુષોએ જેનો આદર કરેલો છે એવી ભક્તિનું સ્વરૂપ તમે પૂછ્યું ત્યારે જ) તમે પાપ-રહિત હોવાથી મેં ભક્તિયોગ કહેલો છે અને ફરીને (મોટાઓને શોધવા યોગ્ય ભક્તિયોગનું સ્વરૂપ પૂછ્યું ત્યારે) મારી ભક્તિનું ઉત્તમ કારણ કહીશ.—એમ ૧૯મા અધ્યાયમાં ઉદ્ધવજી પ્રત્યે આજ્ઞા કરીને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને કહ્યું છે કે

श्रद्धाऽमृतकथायां मे शश्वन्मदनुकीर्तनम् ।

परिनिष्ठा च पूजायां स्तुतिभिः स्तवनं मम ॥ ૨૦ ॥

આદરઃ પરિચર્યાયાં સર્વાઙ્ગૈરભિવન્દનમ્ ।

મદ્ભક્તપૂજાઽમ્યધિકા સર્વભૂતેષુ મન્મતિઃ ॥ ૨૧ ॥

મદર્થેષ્વજ્ઞચેષ્ટા ચ વચસા મદગુણેરણમ્ ।

સમર્પણં ચ મનસઃ સર્વકામવિવર્જનમ્ ॥ ૨૨ ॥

મદર્થેઽર્થપરિત્યાગો ભોગસ્ય ચ સુખસ્ય ચ ।

દંષ્ટં દત્તં દુત્તં જપ્તં મદર્થે યદ્ વ્રતં તપઃ ॥ ૨૩ ॥

અર્થ—મારી અમૃતરૂપ કથામાં શ્રદ્ધા, મારું કીર્તન થવું હોય તેની પાછળ હમેશાં કીર્તન કરવું, પૂજામાં નિષ્ઠા રાખવી, શાસ્ત્રો વડે મારી સ્તુતિ કરવી, પરિચર્યામાં આદર રાખવો, સર્વાંગે દંડવત્ પ્રણામ કરવા, મારા ભક્તની પૂજા ચોતરફથી અધિક કરવી, સર્વ પ્રાણીઓમાં મારી મતિ રાખવી, મારા કાર્યો નિમિત્ત શરીરની ચેષ્ટા કરવી, વચન વડે મારા ગુણો કહેવા, મારામાં મન અર્પવું, સર્વ કામનાઓ છોડવી, મારે માટે ધનનો ત્યાગ કરવો, મારે માટે ભોગ તથા સુખનો પણ

ત્યાગ કરવો, જે યજન કર્યું, દાન કર્યું, હોમ કર્યો, જપ કર્યો, વ્રત કર્યું અને તપ કર્યું તે સર્વ માટે માટે અર્પવું; — એ સર્વ કારણો બતાવીને કહ્યું છે કે

एवं धर्मैर्मनुष्याणामुद्धवात्मनिवेदिनाम् ।

मयि संजायते भक्तिः कोऽन्योऽर्थोऽस्यावशिष्यते ॥૨૪॥

અર્થ—હે ઉદ્ધવ ! આત્મનિવેદન કરનારા મનુષ્યોને ઉપર કહેલા ધર્મો વડે મારામાં ભક્તિ સારી રીતે થાય છે, પછી તેને બીજો કયો અર્થ બાકી રહે છે ? કોઈ પણ અર્થ બાકી રહેતો નથી. તેમ એકાદશ સ્કંધના ત્રીજા અધ્યાયમાં પ્રબુદ્ધ યોગેશ્વરે નિમિરાજ પ્રત્યે કહેલ છે કે

स्मरन्तः स्मारयन्तश्च मिथोऽघौघहरं हरिम् ।

भक्त्या संजातया भक्त्या विभ्रत्युत्पुલकां तनुम् ॥૩૧॥

અર્થ—પાર્પના સમૂહના હરનાર હરિનું પરસ્પર સ્મરણ કરનારા અને કરાવનારાઓ ભક્તિ વડે સારી રીતે પેદા થયેલી ભક્તિથી રોમાંચવાળા શરીરને ધારણ કરે છે.

— ઇત્યાદિક વાક્યો વડે પ્રેમાત્મક ભક્તિને સિદ્ધ કરવાપણું બાંધવું. પ્રભુમાં રનેહ ઉત્પન્ન થયા પછી પોતાના વ્યસનથી સ્વતંત્ર પુરુષાર્થપણાથી શ્રવણાદિક કરાય છે તે ઉત્તમ પુષ્ટિ ભક્તિરૂપ છે. એટલે જેમ લૌકિકમાં અફીણ વગેરેના વ્યસનવાળાનું ચિત્ત અફીણ વગેરેમાં જ લાગુ રહે છે, જેમ કામી પુરુષોનું ચિત્ત કામિનીમાં જ લાગી રહે છે, તેમ સર્વ ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓ સ્વભાવથી જ પ્રભુના સ્વરૂપવિષયક જ રહે ત્યારે તે ઇન્દ્રિયોથી જે ક્રિયાઓ થાય તે સર્વ પ્રભુવિષયક જ થવાથી સ્વતઃપુરુષાર્થપણું તેને છે અને કોઈ બાતના ફળની ઇચ્છા નહિ હોવાથી ઉત્તમપણું છે. જેની અંદર દોષના લેશપણાની શંકા પણ થઈ શકતી નથી; તેથી જ નવમ સ્કંધના ચતુર્થાધ્યાયમાં વિષ્ણુ ભગવાને દુર્વાસા પ્રત્યે કહેલ છે કે

મત્સેવયા પ્રતીતં ચ સાલોક્યાદિચતુષ્ટયમ્ ।

નેચ્છન્તિ સેવયા પૂર્ણાઃ કુતોઽન્યત્કાલવિપ્લુતમ્ ॥ ૬૭ ॥

અર્થ—મારી સેવા વડે સાક્ષાત્ થયેલ સાલોક્યાદિક^૧ ચાર પ્રકારની મુક્તિને પણ સેવાએ પૂર્ણ મારા ભક્તો ઇચ્છતા નથી તો કાલે કરીને જેનો નાશ થાય છે તેવા કોઈ બીજા ક્ષણની તો ક્યાંથી જ ઇચ્છા કરે? ન જ કરે. તેમ તૃતીયસ્કંધમાં ૨૫ માં અધ્યાયમાં કપિલદેવજીએ કહેલ છે કે

નૈકાત્મતાં મે સ્પૃહયન્તિ કેચિન્મત્પાદસેવાભિરતા મદીહાઃ ।

યેઽન્યોન્યતો ભાગવતાઃ પ્રસજ્ય સમાજયન્તે મમ પૌરુષાણિ ॥૩૪॥

અર્થ—જે ભક્તો પરસ્પર સ્નેહથી મળીને મારા ચરિત્રાનું સભાજન^૨ કરે છે તે મારા ચરણારવિંદની સેવામાં જ ચોતરફથી પ્રીતિ રાખનારા અને મારે માટે જ ચેષ્ટા કરનારા કેટલાક મારી સાથે એકાત્મપણું થવાને ઇચ્છતા નથી એટલે ભગવાનના સ્વરૂપ સાથે પોતાનો આત્મા મળી જાય તે સાયુજ્ય મુક્તિને પણ ઇચ્છતા નથી. તેમ જડ-ભરતની કથાની સમાપ્તિમાં પંચમ સ્કંધના ૧૪ માં અધ્યાયમાં શુકદેવ-જીએ કહેલ છે કે

યો દુસ્ત્યજાન્ ક્ષિતિસુતસ્વજનાર્થદારાન્

પ્રાર્થ્યાં શ્રિયં સુરવરઃ સદયાવલોકાન્ ।

નૈચ્છન્નૃપસ્તદુચિતં મહતાં મધુદિટ્

સૈવાનુરક્તમનસામભવોઽપિ ફલગુઃ ॥ ૪૪ ॥

અર્થ—કોઈનાથી છોડી શકાય નહિ તેવી પૃથ્વી, પુત્ર, પોતાનાં

૧ સાલોક્ય (વૈકુંઠમાં રહેવું), સામીપ્ય (ભગવાનના સમીપમાં રહેવું), સાદૃપ્ય (ભગવાનના જેવું રૂપ થવું) અને સાયુજ્ય (ભગવાન સાથે મળી જવું) એ ચાર પ્રકારની મુક્તિ.

૨ પરસ્પર અનુવાદપૂર્વક ગુણોની પ્રશંસા કરવી તે સભાજન.

સમંધીઓ, ધન વગેરે અને સ્ત્રીઓ, તેમજ ઉત્તમ દેવતાઓએ પ્રાર્થના કરવા યોગ્ય અને કૃપાકટાક્ષ સહિત લક્ષ્મીની પણ જે રાજ્યએ ઇચ્છા રાખી નહિ તે યોગ્ય છે, કેમકે મધુ દૈત્યને મારનાર ભગવાનમાં જેનું મન આસક્ત છે એવા મોટા પુરુષોને મોક્ષ પણ તુચ્છ છે. તેમ ૫૪ સ્કંધના ૧૭ મા અધ્યાયમાં મહાદેવજીએ રુદ્રાણી પ્રત્યે કહેલ છે કે

નારાયણપરાઃ સર્વે ન કુતશ્ચન વિભ્યતિ ।

સ્વર્ગાપવર્ગનરકેષ્વપિ તુલ્યાર્થદર્શિનઃ ॥ ૨૮ ॥

અર્થ—નારાયણમાં પરાયણ સર્વ કાંઈનાથી ડરતા નથી; સ્વર્ગ મોક્ષ અને નરકમાં પણ સરખા અર્થને જેનારા છે; એટલે જેઓને ભગવાનનો ઉત્તમ આશ્રય છે તેઓ સ્વર્ગ અને મોક્ષને નરક બરોબર સમજે છે.—ઇત્યાદિક વાક્યથી ભગવાનના સ્વરૂપમાં જેને વ્યસન છે તેનું ઉત્તમપણું જાણવું એવી રીતે ફળના તારતમ્યનો વિચાર કરીએ છીએ, ત્યાં ભક્તિ શબ્દનો મુખ્ય અર્થ સ્નેહ જ છે અને શ્રવણાદિકમાં જે ભક્તિ શબ્દ વપરાય છે તે પ્રભુમાં સ્નેહને ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી ગૌણ અર્થથી વપરાય છે; તેથી જ કપિલદેવજીએ તૃતીય સ્કંધના ૨૯ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે

સાલોક્યસાષ્ટિસામીપ્યસારૂપ્યેકત્વમપ્યુત ।

દીયમાનં ન ગૃહ્ણન્તિ વિના મત્સેવનં જનાઃ ॥ ૧૩ ॥

અર્થ—મારા ભક્તોને સાલોક્ય (એક લોકમાં રહેવું), સાષ્ટિ (પોતાના સમાન ઐશ્વર્ય આપવું), સામીપ્ય (પોતાના સમીપમાં રહેવું), સારૂપ્ય (પોતાના જેવું રૂપ કરવું) અને એકત્વ (પોતાની સાથે મળી જવું) એ આપું છું તોપણ તેઓ મારા સેવન વિના બીજું કાંઈ ઇચ્છતા નથી, એટલે એ પાંચે પ્રકારની મુક્તિ પ્રાપ્ત થઈ શકે નહિ તેવી હોવાથી તેની ઇચ્છા થવી તે યોગ્ય છે, તોપણ કહી શકાય નહિ તેવો અને ફળ અનુભવથી જ જણાય તેવો ભજનરસનો આસ્વાદ મળવાથી તે સ્વાદ વડે હર્ષ પામેલા ભક્તો તે પાંચ પ્રકારની મુક્તિને

પણ ઇચ્છતા નથી, કેમકે ભજનનાનંદનો અનુભવ થયા પછી ખીજું ફળ પ્રાપ્ત થવાનું રહે ત્યારે ભજનનાનંદ સ્વતઃપુરુષાર્થરૂપ થાય નહિ, પણ અન્યરૂપ થાય અને જેને પ્રભુમાં વ્યસન થયું છે તેનો તો ભજનાનંદ સ્વતઃપુરુષાર્થરૂપ જ થાય છે, તેથી ખીજા ફળની તેને ઇચ્છા રહેતી જ નથી; તેથી કપિલદેવજીએ વ્યસનવાળાનું લક્ષણ કહીને કહ્યું છે કે

સ एव भक्तियोगाख्य आत्यन्तिक उदाहृतः ।

येनातिव्रज्य त्रिगुणं मद्भावायोपपद्यते ॥ ૧૪ ॥

અર્થ—જેનું ભકિતયોગ નામ છે તે ખરેખર ઉપર બતાવેલો તે જ છે, જે ભકિતયોગ વડે ત્રણે ગુણોના કાર્યનું ઉલ્લંઘન કરીને મારાં બાવને માટે પ્રાપ્ત થાય છે.—એમ કહ્યું છે તે ભકિતયોગનું સ્વરૂપ કહ્યું છે; તે જો ભક્તિ શબ્દનો મુખ્ય અર્થ સ્નેહમાં જ ન હોય તો પ્રથમ તરમા શ્લોકમાં તેનું લક્ષણ કહીને પછી ઉપરના શ્લોકમાં તેનું સ્વરૂપ કહ્યું છે તે અને તેમાં સ એવ (તે જ) ભકિતયોગ નામનો છે એમ નિશ્ચયને કહેનાર એવ કાર કહેલ છે તે ઘટે નહિ. જો કે સ્નેહ ભીતરનો ધર્મ છે અને શ્રવણાદિક બહારનો ધર્મ છે તેથી તે બન્નેને એકરૂપપણું થાય નહિ, તોપણ પ્રભુમાં સ્નેહ સિદ્ધ થયા પછી જે શ્રવણાદિક કરાય છે તે સ્નેહની અંદર આવી જઈને (બહાનું જળ જેમ ગંગાજીમાં મળ્યા પછી ગંગાજીરૂપ થઈ જાય છે તેમ શ્રવણાદિક પણ) સ્નેહરૂપ થઈ જાય છે. એમ ન હોય તો કપિલદેવજીએ ભકિતયોગ તેનું જ નામ છે એમ કહ્યું છે તે વ્યર્થ થાય. માટે સ્નેહ સિવાયનામાં ભક્તિ શબ્દ ઔપચારિક છે એમ જણાવ્યું છે. અથવા સાક્ષાત્ શ્રીપુરુષોત્તમને પ્રાપ્ત કરવાપણાથી જે શ્રવણાદિક કહેલું છે તે ભક્તિ પદની પ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત બુદ્ધં જ છે. જે સાક્ષાત્ શ્રીપુરુષોત્તમને પ્રાપ્ત કરનાર હોય તે ભક્તિ એમ નહિ કહેવું, કેમકે દ્વેષાદિક પણ પ્રાપ્ત કરનાર હોવાથી તેને પણ ભકિતપણું થશે. સાક્ષાત્ શ્રીપુરુષોત્તમને પ્રાપ્ત કરનાર હોય તે ભકિત એમ કહો છો ત્યાં ‘સાક્ષાત્’ પદ કહેવાની કાંઈ જરૂર નથી એમ નહિ

કહેવું, કેમકે વિભૂતરૂપનું ભજન કરનારને પણ તે દ્વારા પુરુષોત્તમ-પ્રાપ્તિ થાય છે; તેથી અદ્વૈતસ્તુતિમાં દશમ સ્કંધના ૪૦ માં અધ્યાયમાં કહેલ છે કે

યથાઽદ્રિપ્રભવા નદ્યઃ પર્જન્યાપૂરિતા વિભો ।

વિશન્તિ સર્વતઃ સિન્ધું તદ્વત્ત્વાં ગતયોઽન્તતઃ ॥૧૦॥

અર્થ—જેમ પર્વતમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી નદીઓ મેઘથી પુરાય છે ત્યારે, હે સમર્થ ! ચોતરફથી સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરે છે તેમ સર્વ ગતિઓ અંતે આપમાં જાય છે—એમ બતાવવા સારુ જ આપ સમર્થ છો એમ સંબોધન આપેલું છે.—ઈત્યાદિક પ્રમાણોથી સિદ્ધ છે કે વિમુક્તિના ઉપાસક તે દ્વારા શ્રીપુરુષોત્તમને પ્રાપ્ત થાય છે. તેમ ફળરૂપ ભક્તિમાં શ્રીકૃષ્ણમાં સ્નેહપણું જ કારણરૂપ છે. એમ એક ભક્તિ શબ્દમાં અનેક અર્થો રહેલા છે. શબ્દની પ્રવૃત્તિ થવાનું કારણ જુદું હોય તોપણ જેમ પુષ્પવાન શબ્દ કહેવાથી સૂર્ય અને ચંદ્ર બન્નેનો બોધ થાય છે તેમ કોઈ સ્થળમાં ભક્તિ પદ સાધનરૂપ અને ફળરૂપ બન્ને પ્રકારની ભક્તિને કહેનારું હોય છે. પણ શ્રીપુરુષોત્તમનું સ્વરૂપ માત્ર જેમાં ફળરૂપ છે એવી ભક્તિ તો ભક્ત્યા ગ્રાહ્યઃ (સત્પુરુષના મિત્રરૂપ પ્રભુ ભક્તિ વડે ગ્રાહ્ય છે.)—ઈત્યાદિક વાક્યોથી સમજવી. તે વિશે એકાદશ સ્કંધના ૨૭ માં અધ્યાયમાં કહેલ છે કે

મામેવ નૈરપેક્ષ્યેણ ભક્તિયોગેન વિન્દતિ ।

ભક્તિયોગં સ લભતે ષ્વં યઃ પૂજયેત મામ્ ॥ ૬૩ ॥

અર્થ—જેની અંદર કોઈ જાતની ઇચ્છા રહેલી નથી એવા ભક્તિયોગ વડે મને જ પ્રાપ્ત થાય છે અને ઇચ્છારહિત થઈને આગળ બતાવેલી રીતિ પ્રમાણે જે મારું પૂજન કરે છે તે ભક્તિયોગને મેળવે છે.—એમ કહ્યું છે ત્યાં એકાદશ સ્કંધના ૨૭ માં અધ્યાયમાં પ્રથમ જે પૂજનો પ્રકાર કહ્યો છે તે પ્રમાણે નિરપેક્ષતાથી પૂજ કરે તો તેને જ ભક્તિયોગ મળે તે ફળરૂપ સમજવો. તેમ ગીતાજીના ૧૨ માં અધ્યાયના

પ્રારંભમાં અર્જુને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને પૂછેલ છે કે

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ।

ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥ ૩ ॥

અર્થ—એવી રીતે હમેશાં આપમાં જોડાયેલા જે ભક્તો આપની સર્વ રીતે ઉપાસના કરે છે તે અને જે સ્પષ્ટ નહિ એવા અક્ષર બ્રહ્મની ઉપાસના કરે છે તે બન્નેમાંથી યોગને જાણવાવાળામાં ઉત્તમ કાણ ? એમ પૂછ્યું ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને ઉત્તરમાં કહેલ છે કે

मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।

श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥ ૨ ॥

અર્થ—મારામાં મનનો પ્રવેશ કરીને નિત્ય જોડાયેલા અને ઉત્તમ શ્રદ્ધાએ યુક્ત જે ભક્તો મારી ઉપાસના કરે છે તે અત્યંત યુક્ત મેં માનેલા છે એમ કહેલ છે. તેમ સપ્તમ સ્કંધના ૭ મા અધ્યાયમાં પ્રહ્લાદજીએ દૈત્યપુત્રોને કહેલ છે કે

नालं द्विजत्वं देवत्वमृषित्वं वाऽसुरात्मजाः ।

प्रीणनाय मुकुन्दस्य न वृत्तं न बहुज्ञता ॥ ૫૧ ॥

न दानं न तपो नेज्या न शौचं न व्रतानि च ।

प्रीयतेऽमलया भक्त्या हरिरन्यद्विडम्बनम् ॥ ૫૨ ॥

અર્થ—હે અસુરપુત્રો ! મોક્ષને આપનાર ભગવાનને પ્રસન્ન કરવા માટે દ્વિજપણું^૧ સમર્થ નથી, દેવપણું અથવા ઋષિપણું સમર્થ નથી, સદાચાર સમર્થ નથી, બહુ જાણવાપણું સમર્થ નથી, દાન સમર્થ નથી, તપ સમર્થ નથી, યજ્ઞ સમર્થ નથી, પવિત્રતા સમર્થ નથી અને વ્રતો સમર્થ નથી. ભક્તનાં પાપ તથા દુઃખને હરનાર ભગવાન શુદ્ધ ભકિત વડે પ્રસન્ન થાય છે, બાકી બીજું તો ધધિલરૂપ છે.—એમ કહ્યું છે ત્યાં શુદ્ધ ભકિત કહેલી છે. તેમ એકાદશ સ્કંધના ૧૪ મા અધ્યાયમાં હિદંબજી પ્રત્યે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને કહેલ છે કે

૧ મજ્જાપવીતનો સંસ્કાર થમા પછી દ્વિજપણું થાય છે તે.

ન સાધયતિ માં યોગો ન સાંખ્યં ધર્મ ઉદ્ધવ ।

ન સ્વાધ્યાયસ્તપસ્ત્યાગો યથા ભક્તિર્મમોર્જિતા ॥ ૨૦ ॥

મક્ત્યાઽહમેકયા ગ્રાહ્યઃ શ્રદ્ધયાઽઽત્મા પ્રિયઃ સતામ્ ।

ભક્તિઃ પુનાતિ મન્નિષ્ટા શ્વપાકાનપિ સંભવાત્ ॥ ૨૧ ॥

અર્થ—હે ઉદ્ધવ ! વૃદ્ધિ પામેલી મારી ભક્તિ જેવી રીતે મને સ્વાધીન કરે છે તેવી રીતે યોગ સ્વાધીન કરતો નથી, સાંખ્ય સ્વાધીન કરતું નથી, ધર્મ સ્વાધીન કરતો નથી, તપ સ્વાધીન કરતું નથી; અને ત્યાગ સ્વાધીન કરતો નથી; શ્રદ્ધાએ કરીને સત્પુરુષના પ્રિય આત્મારૂપ હું એક ભક્તિ વડે ગ્રાહ્ય છું. ઉત્પત્તિથી ચાંડાલ હોય તેવાને પણ મારામાં રહેલી ભક્તિ પવિત્ર કરે છે. — ઇત્યાદિક વાક્યોથી યોગાદિકથી પણ જે ભગવાન પ્રાપ્ત થતા નથી તેને પ્રાપ્ત કરનાર જે ભક્તિ લખી છે તે ઉત્તમ ભક્તિ સમજવી. અને તેવી ભક્તિને જ ફળરૂપપણું છે. એમ હજારે વાક્ય ફળરૂપ ભક્તિનું પ્રતિપાદન કરનારા છે તેનાથી તેનું સ્વરૂપ જાણવું અને ગોપાલાદિક મંત્રના અધિષ્ઠાતાને તો શ્રીપુરુષોત્તમની વિભૂતિરૂપ પણું છે તે પ્રથમ પ્રતિપાદિત કયું છે, તેથી તેને પ્રાપ્ત કરાવનાર તેના જપ કે અર્ચનાદિકને ભક્તિપણું કહી શકાતું નથી, તેમ તેને ભક્તિનું સાધનપણું કહેલ છે તેથી પણ ભક્તિપણું નથી. એવી રીતે પ્રભુમાં સ્નેહરૂપ ભક્તિને ઉત્તમપણું અને ફળરૂપપણું સિદ્ધ થયું ત્યારે યજ્ઞાદિક કર્મમાં જેમ શાસ્ત્રમાં કહેલ વિધિ જ નિયામક હોવાથી તે વિધિને અધીન જ સર્વ ક્રિયાઓ છે, તેમ આ ફળરૂપ ભક્તિમાર્ગના ભજનના પ્રકારમાં સ્નેહ જ નિયામક હોવાથી શીત તથા ઉષ્ણતા વગેરેનું નિવારણ કરવા આદિ ઉપચારોમાં સ્નેહને અધીન જ સર્વ ક્રિયાઓ છે. જેઓને પ્રભુમાં સ્નેહ થયો નથી અને સ્નેહવાળા ભક્તિમાર્ગમાં પ્રવૃત્ત થયા છે તેઓને તો સ્નેહવાળાએ કરેલો ઉપદેશ જ નિયામક છે, એટલે સ્નેહ ઉત્પન્ન થયો નથી અને ભજનમાં પ્રવૃત્ત થયા છે તેઓને તો સ્નેહની મર્યાદા પ્રમાણે જ ભજનની રીતિ બતાવવી જોઈએ. તે રીતિ વેદાદિકથી અવિરુદ્ધ જ છે એમ સમજવું. બાળકને યજ્ઞોપવીત થાય

ત્યારે તે તેના વિધિને જાણતો ન હોય તોપણ પિતા વગેરેના શીખવવા પ્રમાણે તે સંધ્યાવંદનાદિક કર્મ કરે છે તેને જેમ કર્મમાર્ગીયપણું છે, તેમ સ્નેહ વગર પણ સ્નેહવાળા સંપ્રદાયમાં આવ્યો હોય તે એ સંપ્રદાયમાં પ્રાપ્ત થયેલ કૃતિ કરતો હોય તેને ભકિતપણું જ છે, કેમકે તે કૃતિ ભકિતમાર્ગીય છે. પ્રથમ પ્રભુમાં સ્નેહ નહિ છતાં જે સ્નેહવાળો પ્રવૃત્ત થયો છે તે એ સંપ્રદાયની રીતિ પ્રમાણે ભકિત કરે છે તો તેને આગળ જતાં અવશ્ય પ્રભુમાં સ્નેહ થશે એમ સમજવું. વિધિને નહિ જાણનાર બાળક પિતા વગેરેના શીખવવા પ્રમાણે કર્મ કરે છે તેને જેમ તે કર્મનું શાસ્ત્રમાં કહેલું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ સ્નેહ વગરનો હોય તે સ્નેહવાળાના શીખવવા પ્રમાણે બજન કરે છે તે બજનથી પણ શ્રીપુરુષોત્તમની પ્રાપ્તિરૂપ ફળ થાય છે, એટલે પછી તેને બીજું શું બાકી રહે છે ? કાંઈ પણ બાકી રહેતું નથી. આજના સમયના ઉપદેશ કરનારાઓને કદાચિત્ પ્રભુમાં સ્નેહ ન હોય તોપણ સ્નેહવાળા સંપ્રદાયના મૂળભૂત આચાર્યો પ્રભુમાં પૂર્ણ સ્નેહવાળા હોવાથી (સ્નેહવાળાની જેવી કૃતિ હોય તે પ્રમાણે જ) તેઓએ સર્વ રીતિ બાંધેલી છે; તે સર્વ સ્નેહની જ કૃતિ છે તેથી જ તેમાં ભગવાનનો અનુગ્રહ થયેલો છે; માટે તેઓએ જે રીતિ બાંધેલી છે તે પ્રમાણે સેવાદિક કરવાથી સર્વ ફળ સિદ્ધ થાય છે, કેમકે જે ભક્તના ઉપર પ્રભુનો અનુગ્રહ હોય તેમણે જે માર્ગ પ્રતર્વાવેલો છે તેના તરફ ભગવાનનો પક્ષપાત રહે છે; તેથી જ દશમ સ્કંધમાં ગર્ભસ્તુતિમાં બ્રહ્માદિકે કહેલ છે કે

સ્વયં સમુત્તીર્ય સુદુસ્તરં દુમન્ મચાર્ણવં મીમમદ્મસૌહૃદાઃ ।
મવત્પદામ્મોરુહનાવમન્ન તૈ નિધાય યાતાઃ સદ્નુગ્રહો મવાન્ ॥

અર્થ—હે પ્રકાશમાન ભગવાન ! ધણા સ્નેહવાળા આપના ભકિતો, આપના ચરણારવિંદાત્મક ભકિતરૂપ નાવ વડે સંસારરૂપ સમુદ્રને તરે છે તે સમુદ્ર કાઢી તરાય તેવો નથી, તેમ અત્યંત ભયંકર છે, તેવા સમુદ્રને પોતે તરીને આપના ચરણાત્મક ભકિતરૂપ નાવને અહીં [જગતમાં]

રાખીને તે ભક્તો આ લોકમાંથી ગયા છે, તોપણ તે સત્પુરુષો ઉપર અનુગ્રહ કરનાર આપ છો તેથી તેઓએ પ્રવર્તવિત્ત ભક્તિમાર્ગમાં ચાલનાર ઉપર પણ આપનો અનુગ્રહ છે.—એમ કહેવું છે ત્યાં ભગવાનના ચરણારવિંદને ભક્તિમાર્ગીયપણું હોવાથી તે માર્ગરૂપ પોતાના સંપ્રદાયને તે ભક્તોએ પ્રવર્તવિત્ત છે, એ જ ચરણારવિંદરૂપ નાવ અહીં રાખેલું છે; માટે તે ભક્તોએ પ્રવર્તવિત્ત સંપ્રદાયમાં જોયો પ્રવૃત્ત થયેલા છે તેઓને તેનું સાધન ન હોય તોપણ સંપ્રદાયને પ્રવર્તવિત્તનાર મૂળ પુરુષ ઉપર ભગવાનનો અનુગ્રહ હોવાથી, તેઓના ઉપર ભગવાનનો પક્ષપાત છે,—તેથી તેના સંબંધવાળા જીવો ઉપર પણ ભગવાન અનુગ્રહ કરે છે; એમ બતાવવા સારુ સત્પુરુષો ઉપર આપનો અનુગ્રહ છે એમ કહ્યું છે. અને આ બાબત પ્રમાણરૂપ છે એમ બતાવવા સારુ છેવટ મવાન એમ કહીને ભગવાનની સંમતિ બતાવી છે; એવા સંપ્રદાયમાં રહેલા હોય તેઓ સંસારરૂપી સમુદ્રને અવશ્ય તરે છે એમ બતાવવા સારુ તે નાવરૂપ છે એમ કહ્યું છે; એટલે નાવમાં બેઠો હોય તે સમુદ્રને અવશ્ય તરે છે તેમ ભગવદ્ભક્તે પ્રવર્તવિત્ત સંપ્રદાયરૂપ નાવમાં બેઠો હોય તે સંસારરૂપી સમુદ્રને અવશ્ય તરે છે; તેનાથી વગર મહેનતે સંસારરૂપ સમુદ્રને તરવાનું સૂચવ્યું છે. હાથ વડે તરવામાં મહેનત પડે છે તેમ નાવ વડે તરવામાં મહેનત પડતી નથી. આ બધી હકીકત શ્રી ભાગવત દશમ સ્કંધનાં શ્રી-સુખોદિનીજીમાં શ્રીઆચાર્યજીએ વિસ્તારથી દર્શાવી છે તેથી અહીં લખી નથી; પણ ભગવદ્ભજનમાં આ વ્યવસ્થા છે એટલે સંપ્રદાયથી પ્રાપ્ત હોય તે જ કરવું; સંપ્રદાય વગરની બાબત શાસ્ત્રોક્ત વિધિને અનુસરતી હોય તોપણ કરવી નહિ. એમ ન હોય તો અગ્નિહોત્રાદિકમાં પણ ભગવાનનું જ આરાધન છે તે કર્મમાર્ગીય છે તે પણ કરવાનું પ્રાપ્ત થાય; પણ તે આરાધન પોતા પાસે કરાવવાની પ્રભુની ઇચ્છા જાણવામાં આવે તો તે જાણીને બ્યારે અગ્નિહોત્રાદિક કરે ત્યારે કદપસૂત્રને અનુસારે જ કરવું; તે સિવાય બીજી રીતે કરવું નહિ. શિષ્ટાચાર વેદની બરોબર પ્રમાણુ છે, તેથી સંપ્રદાયની રીતે ઉપદેશ થવાથી જ સ્નેહ હોય તો-

પણ તે સંપ્રદાયપ્રાપ્ત હોવાથી તેને પ્રામાણિકપણું છે, માટે તે પ્રમાણે કરવામાં અંધપરંપરા પ્રમાણે કરે છે એવી શંકા કરવાની નથી, કેમકે એ પ્રમાણસિદ્ધ છે. જેમ યજ્ઞદિક આપણી કૃતિથી સિદ્ધ થાય છે અને તેનાથી સ્વર્ગાદિક ફળ પ્રાપ્ત થાય છે તેમ ભગવાનમાં પ્રેમ થાય તેને ફળપણું છે તે ફળ આપણી કૃતિથી સિદ્ધ થતું નથી, પણ પ્રભુમાં સ્નેહ થવારૂપ ફળનો અનુવાદ શાસ્ત્રમાં કરેલો છે. જેમ શ્રીભાગવત દશમ સ્કંધ-માં ગર્ગિયાર્થે નામકરણના પ્રસંગમાં શ્રીનંદરાયજી પ્રત્યે કહેલ છે કે

य एतस्मिन् महामागाः प्रीतिं कुर्वन्ति मानवाः ।

नारयोऽभिभवन्त्येतान्विष्णुपक्षાનિવાસુરાः ॥

અર્થ—વિષ્ણુના પક્ષવાળાઓને જેમ અસુરો પરાભવ કરી શકતા નથી તેમ આ શ્રીકૃષ્ણમાં જે મોટા ભાગ્યવાળા પ્રીતિ કરે છે તેઓનો શત્રુઓ પરાભવ કરી શકતા નથી.—એમ કહ્યું છે ત્યાં શ્રીકૃષ્ણમાં પ્રીતિ રાખનારને મોટા ભાગ્યવાળા કહેલા છે. તેમ ‘નારદપંચરાત્ર’માં કહેલ છે કે

माहात्म्यज्ञानपूर्वस्तु सुदृढः सर्वतोऽधिकः ।

स्नेहो भक्तिरिति प्रोक्तस्तया मुक्तिर्न चान्यथा ॥

અર્થ—પ્રથમ પ્રભુની મોટાઈ જણાયા પછી અતિદૃઢ અને સર્વ- (સ્નેહ થવાના પાત્રરૂપ શરીર, સ્ત્રી, પુત્રાદિક)થી અધિક પ્રભુમાં સ્નેહ થાય તે ભક્તિ કહેવાય છે. તે ભક્તિ વડે મુક્તિ થાય છે. તે ભક્તિ સિવાય મુક્તિ નથી.—એમ કહ્યું છે ત્યાં પ્રભુમાં સર્વથી અધિક સ્નેહ થાય તે ભક્તિ કહેલ છે અને તે ભક્તિથી મુક્તિ થવાનું લખ્યું છે. તેમ શ્રીભાગવત તૃતીય સ્કંધમાં શ્રીકપિલદેવજીએ દેવહૂતિજીને કહેલ છે કે

देवानां गुणलिङ्गानामनुश्रविककर्मणाम् ।

सत्त्व पवैकमनसो वृत्तिः स्वाभाविकी तु या ।

अनिमित्ता भागवती भक्तिः सिद्धेर्गरीयसी ।

जरयत्याशु या कोशं निगीर्णमनलो यथा ॥

અર્થ—ગુણલિંગવાળા દેવતાઓ વૈદિક કર્મવાળાઓની સત્ત્વમાં જ મુખ્ય મનની જે સ્વાભાવિક વૃત્તિ છે તે કારણ વગરની ભગવાનની ભક્તિ છે; તે સિદ્ધિથી મોટી છે, જે ભક્તિ ઉદરમાં ગયેલા પદાર્થને જઠરાનલ બાળે છે તેમ અંદરના કોશને નિવૃત્ત કરે છે.—તેમ ત્યાં જ ઓગણત્રીશમાં અધ્યાયમાં કહેલ છે કે

મદ્રુણશ્રુતિમાત્રેણ મયિ સર્વગુહાશયે ।

મનોગતિરવિચ્છિન્ના યથા ગજામ્મસોમ્બુધૌ ॥ ૧૧ ॥

લક્ષણં ભક્તિયોગસ્ય નિર્ગુણસ્ય જ્ઞાદાહતમ્ ।

અદ્વૈતુક્યવ્યવહિતા યા ભક્તિઃ પુરુષોત્તમે ॥ ૧૨ ॥

અર્થ—મારા ગુણ સાંભળવા માત્રથી જેમ ગંગાજીનાં જળની ગતિ સમુદ્રમાં અવિચ્છિન્ન? મળીને રહે છે તેમ સર્વની હૃદયગુહામાં રહેનાર મારામાં મનની ગતિ અવિચ્છિન્ન રહે છે તે નિર્ગુણ ભક્તિયોગનું લક્ષણ કહેલું છે; જે શ્રીપુરુષોત્તમમાં કારણ વગરની અને જેને કોઈ આકું વ્યવધાન આવે નહિ એવી અર્થાત્ કોઈ કારણથી ભક્તિ નિવૃત્ત થતી નથી તેનું લક્ષણ કહેલું છે.—ત્યાં કારણ વગર અને અંતરાય પડે નહિ તેવી ભક્તિને નિર્ગુણ ભક્તિ લખી છે. અને સાધનરૂપ શ્રવણાદિક ભક્તિ તો દ્વિતીય સ્કંધમાં કહેલ છે; જેવી કે

તસ્માદ્ધારત સર્વાત્મા ભગવાન્ હરિરીશ્વરઃ ।

શ્રોતવ્યઃ કીર્તિતવ્યશ્ચ સ્મર્તવ્યશ્ચેચ્છતાઽભયમ્ ॥

અર્થ—તેથી હે ભારતવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલ રાજા પરીક્ષિત ! સર્વના આત્મા, ઐશ્વર્યાદિક છ ગુણોવાળા, સર્વનું દુઃખ હરનાર અને સર્વ ઉપર જેનો હુકમ ચાલે છે એવા પ્રભુ સાંભળવા યોગ્ય, કીર્તન કરવા યોગ્ય અને સ્મરણ કરવા યોગ્ય છે.—એમ કહ્યું છે ત્યાં પ્રીતિથી શ્રવણાદિક થાય છે એમ બતાવવા સારુ સર્વના આત્મા છે એમ કહ્યું

૧ સમુદ્રમાં ગંગાજીનું જળ મહત્ત્વા પછી તે જળ જેમ સમુદ્રમાંથી જુદું પડીને ચાલતું નથી તેમ મનની ગતિ ભગવાનમાંથી જુદી પડે નહિ.

છે, એટલે પોતાનો આત્મા સર્વને પ્રિય જ હોય છે અને જે પ્રિય હોય તેના ગુણ સાંભળવામાં સ્વાભાવિક પ્રીતિ થાય જ છે. ત્યારે સર્વના આત્મા છે તેથી તેમના ગુણોનું શ્રવણાદિક આનંદથી જ થવું જોઈએ; તે પ્રભુ સર્વના આત્મા છે એમ સમજાય ત્યારે થાય. તેમ ઐશ્વર્યાદિક છ ગુણો પણ ભગવાનમાં સ્વતઃસિદ્ધ છે તેથી તેમનું શ્રવણાદિક કરવાથી સર્વ ફળ સિદ્ધ થાય છે એમ બતાવ્યું છે, તેમ પ્રભુનું શ્રવણાદિક કરવાથી કાંઈ પણ દુઃખ કે પાપ રહેતું નથી એમ બતાવવા સારુ 'તે હરિ છે' એમ કહ્યું છે, અને ગમે તે ફળની ઇચ્છા રાખે તે ફળ તો પ્રભુના જ સ્વાધીનમાં છે. તેમની આજ્ઞા સિવાય બીજા કોઈથી ફળ અપાતું નથી એમ બતાવવા માટે તે ઈશ્વર છે એમ કહ્યું છે. જેમ વેદમાં સ્વાધ્યાય બહુવાનો વિધિ [વેદાજ્ઞા] કહેવા માટે વિધ્યથનો તત્ત્વ્ય પ્રત્યય લખેલો છે, તેમ સર્વના આત્મા ભગવાનના શ્રવણાદિકની પણ આજ્ઞા છે એમ બતાવવા સારુ વેદમાં તત્ત્વ્ય પ્રત્યયથી શ્રવણાદિકનો વિધિ કહેલ છે. તે પ્રમાણે કરે નહિ તો પ્રત્યવાયી થાય એમ સૂચવવા માટે અહીં પણ તત્ત્વ્ય પ્રત્યયથી શ્રોતવ્યાદિક ની આવશ્યકતા જણાવી છે. તેથી જેમ સ્વાધ્યાયોઽધ્યેતવ્યઃ (સ્વાધ્યાય બહુવો), આત્મા વાડરે દ્રષ્ટવ્યઃ શ્રોતવ્યઃ (આત્માનું દર્શન કરવું, શ્રવણ કરવું) ઇત્યાદિક વિધિવાક્ય વેદમાં છે તે આવશ્યકર્તવ્યતાને બતાવનાર છે, તેમ અહીં પણ શ્રોતવ્યઃ (અવશ્ય શ્રવણ કરવા યોગ્ય), કીર્તિતવ્યઃ (અવશ્ય કીર્તન કરવા યોગ્ય) અને સ્મરતવ્યઃ (અવશ્ય સ્મરણ કરવા યોગ્ય) એમ કહ્યું છે તે આવશ્યકર્તવ્યતાને બતાવનાર છે. એવી રીતે ફળરૂપ ભક્તિ અને સાધનરૂપે ભક્તિ અવશ્ય કર્તવ્ય છે એવી વેદની આજ્ઞા છે, તેથી તે પ્રમાણે નહિ કરવાથી પ્રાયશ્ચિત્તનો અધિકાર થાય છે એમ સમજવું એવી રીતે ભક્તિનાં બન્ન બિન્ન સ્વરૂપ અને ભક્તિની આવશ્યકર્તવ્યતા બતાવીને હવે ગ્રંથની સમાપ્તિમાં નીચે પ્રમાણે જે શ્લોક વડે શ્રીગુસામીજી આજ્ઞા કરે છે કે

૧ સ્નેહાત્મક ભક્તિ. ૨ અવશ્યાદિક ભક્તિ.

उपास्ति मन्यन्ते मधुमथनभक्तिं निजकृता-
 र्थतां तत्रोपास्यं परमपुरुषं चापि सुविदः ।
 द्वयोः सारूप्यात्तद्भ्रमद्वितिकृते मानसगतं
 मुदा भक्तेर्हंसं प्रकटमकरोद्विद्वलकृती ॥ १ ॥

અર્થ—સંપ્રદાયને જાણનારાઓ પણ મંત્રાદિક વડે ઉપાસના કરવી (એટલે રામમંત્ર તથા ગોપાલાદિક મંત્ર વડે ઉપાસના કરવી) તે મધુદૈત્યને મારનાર ભગવાનની ભક્તિ છે એમ માને છે, તેમજ તે ઉપાસના વડે પોતે કૃતાર્થ છે અને તેમાં ઉપાસના પૂર્ણપુરુષોત્તમની છે એમ પણ માને છે, કેમકે ઉપાસના અને ભક્તિ યન્નેનાં ગહારનાં સાધનનું આચરણ સમાન છે, અને તેના સ્વરૂપને જુદું પાડનાર ભાવ તે બીતરનો ધર્મ છે. તે નહિ જાણવાથી તેવાઓને પણ ભ્રમ થાય છે, જેમ દૂધ અને પાણી તળાવમાં મળી ગયેલ હોય તેને હંસ જુદું પાડે છે, તેમ ઉપાસના અને ભક્તિનાં સ્વરૂપ પણ વિદ્વાનોના મનમાં મળી ગયેલ છે તે મનમાં રહેલા ભ્રમને મટાડવા માટે સફળ ઉદ્યમવાળા શ્રીવિકૃલનાથજી [શ્રીગુંસાધીજી]એ હવે વડે ભક્તિના હંસને પ્રકટ કરેલો છે. [૧]

ब्रजामि चरणं मुदा शरणमैहिकामुष्मिके
 निरस्तनिजसंशयो य इह भाग्यवद्भिः स्मृतः ।
 ब्रजेशसुतपादपङ्कजपरागरागाश्रितं
 करोतु सततं हि मां निजतनूजवात्सल्यतः ॥ २ ॥

અર્થ—પોતાની બાબતમાં સંશયો જેમના નિરસ્ત થયા છે, અથવા પોતાના ભક્તોના સંશયો જેમણે નિવૃત્ત કર્યા છે, અને જેમણે ધણી પુણ્યો કરેલા છે એવા ભાગ્યવાળા પુરુષોએ અહીં જેનું સ્મરણ કરેલું છે એવા (શ્રીઆચાર્યજીના) ચરણમાં આ લોક તથા પરલોકના અર્થ માટે હું હવે વડે જાઉં છું; માટે તે ચરણારવિંદ, પોતાના

શ્રીઅંગથી પ્રકટ થયેલમાં સ્નેહને વશ થઈને શ્રીનંદજીના પુત્ર શ્રીકૃષ્ણના ચરણારવિંદની રજના રંગથી મને હંમેશાં વ્યાપ્ત કરો. [૨]

इति श्रीमद्गोपीजनवल्लभचरणैकतानश्रीविट्ठलदीक्षित-
विरचितो भक्तिहंसः संपूर्णः ॥

ઉપસંહાર

ઉપર પ્રમાણે ભકિતનું સ્વરૂપ સર્વ શાસ્ત્રોથી સિદ્ધ થાય છે તે જાણ્યા સિવાય ધણા લોકોનો ભકિતના સ્વરૂપમાં ભ્રમ રહેલો છે; તેથી વાચકવર્ગને આગ્રહપૂર્વક બલામણ કરવામાં આવે છે કે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને ઉદ્ધવજી પ્રત્યે એકાદશ સ્કંધમાં જ્ઞાન કર્મ અને ભકિત એવા ત્રણ માર્ગ મનુષ્યોના કલ્યાણ માટે બતાવેલા છે તેમાં જ્ઞાનમાર્ગના અધિકારીઓ દૃઢ વૈરાગ્યવાળા કહેલા છે, માટે દૃઢ વૈરાગ્યવાળા હોય ત્યારે જ્ઞાનમાર્ગનો અધિકાર થાય છે, તે આ સમયમાં થવું કઠિન છે, કેમકે તેવા વૈરાગ્યવાળા ઉપદેશક જ મળતા નથી, અને જ્યાંસુધી જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરનારમાં વૈરાગ્ય ન હોય ત્યાંસુધી સાંભળનારામાં વૈરાગ્ય થાય જ નહિ; અને વૈરાગ્ય ન થયો એટલે જ્ઞાનમાર્ગનો અધિકાર તો ક્યાંથી જ થાય? તેમ આજના સમયમાં લોકો જેને જ્ઞાન માને છે અને તેનો ઉપદેશ કરનારને જ્ઞાની માને છે એ કેવળ ભૂલ જ છે, કેમકે મુખ્ય તો જ્ઞાનોપદેશનો અધિકાર સંન્યાસાશ્રમવાળાને છે તે સંન્યાસાશ્રમ જ શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજીકૃત સંન્યાસનિર્ણય ગ્રંથ પ્રમાણે આજના સમયમાં નથી ત્યાં જ્ઞાનમાર્ગનો ઉપદેશ ક્યાંથી જ રહે? અને કેટલાએક ગૃહસ્થો કે સંન્યાસાશ્રમનો વેશ ધારણ કરનારાઓ ગમે તે જાતના હોય પણ જ્ઞાનીનો ડોળ ધાલી બે-ચાર સાચી-ખોટી વાતો કરવા લાગે કે ભોળી દુનિયા તેને પરમાત્મા માની તેનાં વચનો ઉપર વિશ્વાસ રાખી આ લોક અને પરલોકના સાધનોથી ભ્રષ્ટ થઈ જઈ નાસ્તિકના જેવા તર્ક કરનારાઓ થાય છે. તેમાં કોઈ ગૃહસ્થ તેવી

રીતે વાતો કરનાર કે તે આગતના ગ્રંથો વાંચનાર હોય તો તે ઉત્તમ આસન ઉપર બેસે છે અને સંન્યાસીઓનો વેશ રાખનારાઓને નીચે બેસાડે છે. તેમ સંન્યાસીઓનો વેશ રાખનારા જ્ઞાની હોય તો તે વાંતાશી જેવા હોય છે, એટલે પોતે આશ્રમના ધર્મથી તદ્દન વિરુદ્ધ આચરણ કરનારા હોવાથી બીજાઓને પણ ધર્મભ્રષ્ટ કરી દે છે, (અર્થાત્ વર્ણાશ્રમના ધર્મથી કે ભગવાનની ભક્તિથી વિમુખ કરી દે છે,) તેમ જ્ઞાનનું સ્વરૂપ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના તેરમા અધ્યાયમાં કહેલું છે, તેવું જ્ઞાન તેમનામાં હોતું જ નથી તેથી તેઓ નામના જ જ્ઞાની છે, બાકી ખરી રીતે તો તેઓ અજ્ઞાની જ છે. તેવા અજ્ઞાનીઓ ઉપદેશ કરે તે ક્ષણદાયક થાય જ નહિ; માટે તેવા અજ્ઞાની લોકો જ્ઞાનના નામે કાંઈ વાતો કરે તો તે વાત ખરી છે કે ખોટી એનું વિવેચન કરી તેની વાત ઉપર વિશ્વાસ રાખવો જોઈએ, પણ ન્યા-સુધી જ્ઞાનનું સ્વરૂપ જાણ્યું ન હોય ત્યાંસુધી ખરું ખોટું જાણવાને તેઓ સમર્થ થતા નથી; માટે ગીતાજીમાં લખેલ જ્ઞાનનું સ્વરૂપ અહીં બતાવીએ છીએ:

અમાનિત્વમદમ્ભિત્વમહિંસા ક્ષાન્તિરાર્જવમ્ ।

આચાર્યોપાસનં શૌચં સ્થૈર્યમાત્મચિનિગ્રહઃ ॥ ૭ ॥

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहंकार एव च ।

जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥ ૮ ॥

આસક્તિરનભિષ્વજ્ઞઃ પુત્રદારગૃહાદિષુ ।

નિત્યં ચ સમચિત્તત્વમિષ્ટાનિષ્ઠોપપત્તિષુ ॥ ૯ ॥

મયિ જ્ઞાનન્યયોગેન ભક્તિરવ્યભિચારિણી ।

વિવિક્તદેશસેવિત્વમરતિર્જનસંસદિ ॥ ૧૦ ॥

અધ્યાત્મજ્ઞાનનિત્યત્વં તત્ત્વજ્ઞાનાર્થદર્શનમ્ ।

પ્રતજ્ઞાનમિતિ પ્રોક્તમજ્ઞાનં યદતોઽન્યથા ॥ ૧૧ ॥

અર્થ—અભિમાન રાખવું નહિ (એટલે પોતાના ગુણોની મોટાઈ

ના વર્ણનમાં આનંદ રાખવો નહિ), ઢોંગ રાખવો નહિ (એટલે લોકને દેખાડવા સારુ ધર્માદિક કરવા બાકી હૃદયમાં ધર્મ ઉપર શ્રદ્ધા નહિ તે ઢોંગ કહેવાય છે, તેવો ઢોંગ રાખવો નહિ), બિંબને પીડા કરવી નહિ, દુષ્ટ વગેરે અતિક્રમ કરે તેનું સહન કરવું, કુટિલપણું રાખવું નહિ, ગુરુનું સેવન કરવું, પવિત્રતા રાખવી (એટલે મૃત્તિકા તથા જળ વગેરેથી બહારની પવિત્રતા અને ભગવત્સમરણાદિકથી અંતઃકરણની પવિત્રતા રાખવી), કલેશાદિકમાં પણ ભગવત્પરાયણ રહેવું, ભૂખ તરસ ટાઢ તડકો વગેરે સહન કરીને શરીરાદિકને નિયમમાં રાખવાં, ઇન્દ્રિયોને ભોગવવાના શબ્દ સ્પર્શ રૂપ રસ અને ગંધ વગેરે વિષયોમાં વૈરાગ્ય રાખવું, જરૂર અહંકાર રાખવો નહિ, જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે તેને જન્મ થવામાં મલમૂત્રાદિકનો સંબંધ થયો છે, ભગવાનનું વિસ્મરણ થયું છે, શક્તિ ધરી ગઈ છે, રોગાદિકથી કલેશ થાય છે, એ પ્રમાણે દુઃખ અને દોષ થયેલ છે એમ વિચારવું, પુત્ર સ્ત્રી અને ઘર વગેરેમાં આસક્તિ રાખવી નહિ, તેમજ પુત્ર સ્ત્રી અને ઘર વગેરેનાં સુખદુઃખાદિકમાં તન્મય થવું નહિ, પોતાને પ્રિય કે અપ્રિયની પ્રાપ્તિ થાય તેમાં ભગવદ્વિચ્છા વિચારીને સરખું ચિત્ત રાખવું, (એટલે પ્રિય મળે ત્યારે હર્ષ કરવો નહિ અને અપ્રિય મળે ત્યારે ખેદ કરવો નહિ,) લૌકિક તથા અલૌકિકમાં સદ્બુદ્ધિરહિત થઈને મારામાં અનન્યયોગ વડે મારા શરણુપણાથી ભકિત રાખવી, ભગવાન અને ભગવદ્ભક્તનો દ્વેષ કરનાર જ્યાં ન હોય તેવા દેશમાં રહેવાનો સ્વભાવ રાખવો. જન્મમરણ ધર્મના કલેશયુક્ત લૌકિક જીવોની સભામાં પ્રતિષ્ઠા વગેરેની ઇચ્છા રાખવી નહિ, આત્મ-સ્વરૂપ જાણવામાં નિત્ય ભાવ રાખવો અને ચેતસ્વિજ્ઞાનના અર્થરૂપ ભગવાનને જાણવા. એ પ્રમાણે જ્ઞાનના લક્ષણ કહેલ છે તે લક્ષણ જેનામાં

૧ શ્રીભાગવત પ્રથમસ્કંધના દ્વિતીયાધ્યાયના અગિયારમા શ્લોકમાં કહ્યું છે કે વેદમાં બ્રહ્મ એવી રીતે, ગીતાગ્રમાં પરમાત્મા એવી રીતે અને શ્રીભાગવતમાં ભગવાન એવી રીતે શુદ્ધ અદ્વૈતજ્ઞાન જે કહેવાય છે તેને તત્ત્વ જાણનારાઓ તત્ત્વ કહે છે; તેથી તત્ત્વનો ખરો અર્થ ભગવાન છે.

હોય તે જ્ઞાન કહેવાય છે અને ઉપર ખતાવેલાં લક્ષણોથી ઊભટાં હોય તે અજ્ઞાન કહેવાય છે અને તેવાં ઊભટાં લક્ષણવાળાં હોય તે અજ્ઞાની કહેવાય છે.—એમ ગીતાજીના તેરમા અધ્યાયમાં સાતમા શ્લોકથી અગિયારમા શ્લોક સુધી જ્ઞાનનાં લક્ષણો કહેવા છે તેમાંનું એક પણ લક્ષણ આજના સમયમાં જ્ઞાની કહેવાતા મિથ્યામિમાનવાળા લોકોમાં જોવામાં આવતું નથી; તેથી તેઓ જ્ઞાની નથી, પણ અજ્ઞાની છે. તેવાઓના સંગથી ખરું જ્ઞાન મળવાની આશા રાખી જ્ઞાનમાર્ગમાં જવાની ઇચ્છા રાખનારાઓને ઝાઝવાનાં જળથી તૃષા મટાડવાની ઇચ્છા રાખનાર જેવા જ સમજવા. તેમ આજના સમયમાં જે જ્ઞાનીપણાનો મિથ્યા દાવો કરે છે અને જેને અજ્ઞાની લોકો જ્ઞાની માને છે તે લોકો ઉપર ખતાવેલા ગીતાજીના શ્લોકોમાં લખેલાં લક્ષણવાળા નહિ હોવાથી અજ્ઞાની જ છે, એટલું જ નહિ, પણ ગીતાજીના સોળમા અધ્યાયમાં દૈવી સંપત્તિ અને આસુરી સંપત્તિનાં લક્ષણો લખેલાં છે તેમાં આસુરી સંપત્તિના લક્ષણમાં જગતને અસત્ય કહેનારને આસુર ગણેલા છે, તો તે પ્રમાણે આજના સમયમાં જે જ્ઞાની કહેવાય છે તે જગતને અસત્ય કહેનાર તેને આસુરીસંપત્તિવાળા ગણવા કે દૈવીસંપત્તિવાળા ગણવા ? એ વિશે પણ બરોબર વિચાર કરતાં આસુરીસંપત્તિમાં ગણવાનો નિશ્ચય થાય તો પછી તેને જ્ઞાની શી રીતે માની શકાય ? એ વિચાર ઉપર આવીશું તો આજના સમયમાં જ્ઞાનમાર્ગ છે જ નહિ એમ સ્પષ્ટ સમજવામાં આવશે તેવી જ રીતે કર્મમાર્ગ વિશે વિચાર કરીએ તો બ્રહ્મણ ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ ત્રણ વર્ણ વેદના અધિકારવાળા હોવાથી કર્મમાર્ગના અધિકારીઓ ગણ્યા છે; પણ જ્યાં બ્રહ્મણોને યથાર્થ વેદોક્ત સંસ્કાર રહ્યા નથી ત્યાં ક્ષત્રિય કે વૈશ્યને માટે તો કહેવાનું જ શું રહ્યું ? તેથી જ ધણાખરા ક્ષત્રિય અને વૈશ્યો અસંખ્ય પેઢીઓથી વેદના સંસ્કારથી રહિત થઈ ગયા છે. તેવાઓને તો કર્મમાર્ગનો અધિકાર રહ્યો જ નથી; પણ પરંપરાથી સંસ્કારયુક્ત બ્રહ્મણો છે તેમને કર્મમાર્ગનો અધિકાર છે એમ સંભાવના કરીએ તો કર્મમાર્ગ પ્રમાણે વર્તનારા બ્રહ્મણો છે એમ માની શકાય

ખરું, પણ કર્મમાર્ગમાં ચાલનારને શ્રુતિ સ્મૃતિ અને સૂત્રાદિકમાં કહેલા ધર્મ પ્રમાણે વર્તવાની જરૂર છે અને તે ધર્મ વિશે વિચાર કરીએ તો સવારમાં છ ઘડી અથવા ચાર ઘડી રાત્રિ બાકી હોય ત્યારે ઊઠીને પ્રાતઃકાળમાં પ્રભુનું સ્મરણ કરીને દંતધાવનાદિકનો વિધિ છે, તે પ્રમાણે દંતધાવનાદિક કરીને વિધિપૂર્વક સ્નાન કરીને આકાશમાં તારા દેખાતા હોય ત્યાં સંખ્યોપાસન કરવું જોઈએ; તેથી કહેલ છે કે

અકાલે વિહિતા યા સા સંખ્યા વન્ધ્યા વધૂરિવ ।

અર્થ—સમય વિના જે સંખ્યા કરેલી છે તે વાંઝણી સ્ત્રીના જેવી છે એટલે વાંઝણી સ્ત્રીથી ગૃહસ્થાશ્રમના ફળરૂપ સંતતિ થતી નથી તેમ સમય વગર સંખ્યા કરી હોય તો તેનાથી બ્રહ્મત્વરૂપ ફળની સિદ્ધિ થતી નથી. તેથી જ કહેલ છે કે

સપ્તાહં પ્રાતરસ્નાયી દ્વિજઃ શૂદ્રત્વમાપ્નુયાત્ ।

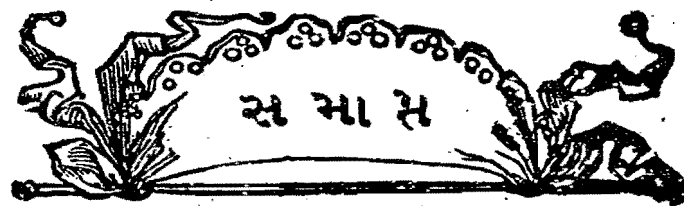
અર્થ—સાત દિવસ સુધી પ્રાતઃકાલમાં (ચાર ઘડી રાત્રિ હોય ત્યાં) સ્નાન નહિ કરનાર દ્વિજ શૂદ્રપણાને પ્રાપ્ત થાય.—એમ કહેલ છે તેનો અભિપ્રાય પણ એ જ છે કે ચાર ઘડી પાછલી રાત્રિ હોય ત્યાં સ્નાન કરે તો આકાશમાં તારા હોય ત્યાં સંખ્યોપાસન થાય. આ તો એક પ્રાતઃકાળમાં ઊઠવું, સ્નાન કરવું અને સંખ્યોપાસન કરવું, એટલી જ આવડત આવી તે પણ કેટલાથી બની શકે છે? એ ઉપર વિચાર કરતાં અગ્નિહોત્રાદિક જે કર્મમાર્ગમાં આવશ્યક છે તે તો બનવાની વાત દૂર જ રહી. તેમ ત્રણ પેઢીમાં જે સોમપાન થાય નહિ તો તે દુષ્પ્રાણીશું કહેવાય છે એમ વેદમાં વખ્યું છે; તે વિચારીએ તો તો દુષ્પ્રાણીશું સિવાય નો બાહણ (સદ્બાહણ) દષ્ટિએ આવવો પણ મુશ્કેલ છે. વધારે શું કહીએ, પણ એક દિવસ (સૂર્યોદયથી તે આખો દિવસ અને આખી રાત્રિ ગયા પછી પાછો સૂર્યોદય થાય ત્યાંસુધી) કર્મમાર્ગ પ્રમાણે ચાલવાનું તે કયાંથી જ બની શકે? માટે કર્મમાર્ગ પ્રમાણે ચાલવાનું

જે કોઈ અભિમાન ધરાવતા હોય અથવા ખીજને તે પ્રમાણે ચાલવાનો બોધ કરતા હોય તે કેવળ પોતે ભ્રમિત થઈ ખીજને પણ ભ્રમના સમુદ્રમાં કુમાડે છે એમ સમજવું, બાકી કર્મમાર્ગ પણ આજના સમયમાં સિદ્ધ નથી. ત્યારે હવે શ્રીકૃષ્ણભગવાને ઉદ્ધવજી પ્રત્યે કહેલ જ્ઞાન કર્મ અને ભક્તિ એ ત્રણ માર્ગમાંથી ભક્તિમાર્ગ જ કલ્યાણ કરનાર રહ્યો તે સારુ ભક્તિનું સ્વરૂપ જાણવા માટે ભક્તિહંસ નામનો ગ્રંથ શ્રીગુસાંધજીએ રચ્યો છે. તે ઉપરથી ભક્તિનું સ્વરૂપ અને તેની મોટાઈ સર્વના જાણવામાં આવી શકશે, કેટલાએક લોકોને એવી શંકા થાય છે કે ભક્તિનું એવું માહાત્મ્ય છે ત્યારે સર્વ વિદ્વાનો ભક્તિમાર્ગમાં જ પ્રવૃત્ત કેમ થતા નથી ? એવી શંકાની નિવૃત્તિ માટે તેમજ જ્ઞાન કર્મ અને ભક્તિ એમ ત્રણ માર્ગ શ્રીકૃષ્ણભગવાને ઉદ્ધવજી પ્રત્યે કહ્યા છે ત્યાં કહ્યું છે કે :

યોગાસ્ત્રયો મયા પ્રોક્તા નૃણાં શ્રેયોવિધિત્સયા ।

જ્ઞાનં કર્મ ચ ભક્તિશ્ચ નોપાયોઽન્યોઽસ્તિ કદિંચિત્ ॥

અર્થ—મનુષ્યોનું કલ્યાણ કરવાની ઇચ્છા વડે જ્ઞાન કર્મ અને ભક્તિ એમ ત્રણ યોગ મેં કહ્યા છે. તે સિવાય ખીજે ઉપાય કયાંય નથી.—એમ કહ્યું છે ત્યાં જ્ઞાન કર્મ અને ભક્તિ એ ત્રણ માર્ગ સિવાય ખીજે માર્ગ તો કલ્યાણને માટે નથી એમ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને જ ઉદ્ધવજી પ્રત્યે કહ્યું છે; તેથી જ તે સિવાયનો માર્ગ હોય તે કલ્યાણનો માર્ગ કહેવાય નહિ.

‘विद्वन्मण्डनम्’ के प्रकाशकीयमेंसे साभार

गोस्वामी श्रीविठ्ठलनाथ प्रभुचरणोंका लेखन अनेकविधाओंमें उपलब्ध होता है.--

उनमें सर्वप्रथम उल्लेखनीय हैं : निजजनक श्रीमहाप्रभुके अपूर्ण ग्रन्थ भाष्य सुबोधिनी निबन्ध के पूरक अंश.

द्वितीयतया : उनपर व्याख्यारूपा टिप्पणी, प्रकाश विवृति आदि.

तृतीयतया : गायत्रीमन्त्रविवरणम्, श्रीमद्गीतार्थविवरणम् गीतातात्पर्यनिर्णयः, श्रीमद्भागवतकी विभिन्न कारिकाओंपर स्वतन्त्र लेख. चतुर्थ स्कन्धके आरम्भिक तीन अध्यायोंपर सूक्ष्मटीका.

चतुर्थतया स्वतन्त्र लेखनमें : ‘विद्वन्मण्डना’दि वादग्रन्थ, ‘सर्वोत्तमा’दि स्तोत्रग्रन्थ, ‘स्वप्नदर्शना’दि लीलावर्णनात्मक ग्रन्थ, ‘शृंगारसमण्डन’ ‘नवविज्ञप्तयः’.

पञ्चमतया भगवत्सेवांगभूत लेखनमें : आर्यात्रयी, मङ्गलापर्यङ्कहेमन्तवसन्तर्तु-गेयपद-चतुष्टयी, प्रबोध-सेवाविधिभावनाश्लोकाः, ‘जन्माष्टमीरामनवम्या’दि उत्सवनिर्णयात्मक ग्रन्थ.

षष्ठतया उपदेशात्मक लेखनमें : प्रकीर्ण प्रकरणग्रन्थ तथा षोडशपत्राणि.

सप्तमतया सम्प्रदायेतरग्रन्थोंपर व्याख्या : श्रीरामानुजसम्प्रदायके श्रीनिगमान्तदेशिकके न्यासविंशत्यन्तर्गत ‘न्यासादेशेषु’-कारिकापर विवरण, श्रीजयदेवकृत अष्टपदीपर व्याख्या, ‘श्रीकृष्णप्रेमामृत’स्तोत्रव्याख्या.)

गो. श्रीश्याम मनोहरजी महाराज (पार्ल-किशनगढ)

S'ri Vitthales'vara

By Late Shri Mulchand T. Telivala

S'ri Vitthales'vara Deekshita, the author of the *Vidvanmandana* was the second son of S'ri Vallabhacharya. He was born at Charanata near Allahabad on the 9th day of the dark half of Margas'irsha, 1572, Samvat. Vallabhacharya in his later life adopted Adel as his permanent residence, and therefore Vitthales'vara passed his childhood there. When Vallabhacharya took up Tridanda-Sannyasa in 1587, Vitthales'vara was a boy, fifteen years old. His elder brother S'ri Gopinatha was senior to him by five years. His Upanayana ceremony was performed by Vallabhacharya, but his early education seems to have been of a desultory character. A Gatha current in Sampradaya states that Vitthales'vara in his childhood was given to playfulness. He did not seem to realise the heavy responsibility that lay on his shoulders, so Damodaradasa, the chief among Vaishnavas, is said to have remonstrated with young Vitthales'vara and persuaded him to study, and thus be fit to bear the responsibility as the worthy son of a worthy father. There is no doubt that Damodaradasa had his share in turning Vitthales'vara from worldly playfulness to the meditation of Krishna-Leela. Chacha Harivams'aji was another personality who influenced Vitthales'vara in the successful discharge of his duties as Acharya. Chacha Harivams'aji's proselytizing tendencies were great. It was he who generally visited a place in advance and prepared it for the acceptance of Vitthales'vara's teachings. It is not known from whom Vitthales'vara got direct help in the profound learning which is manifest in his works which are available now. A Gatha says that Vitthales'vara was sent by Vallabhacharya to Madhava Sarasvati for his studies, but instead of studying anything at his place, he devoted his time to reading S'rimad Bhagavata. Whatever may be

the truth in the above Gatha, it is an undisputed fact that like his father, Vitthales'vara had a very great hold on and absorbing attachment to S'rimad Bhagavata. After Vallabhacharya passed away in 1587, Gopinatha and Vitthales'vara lived together at Adel. Except perhaps two small works named *Sadhanadipika* and *Sevapaddhati*, we are not aware of any important work of S'ri Gopinatha, and so we have not got materials to decide how far Vitthales'vara was indebted to his elder brother S'ri Gopinatha, for his future literary activities. S'ri Gopinatha and his son Purushottama seem to have passed away between 1590 and 1600. After this, Vitthales'vara became the recognised representative of his father, and thereafter he seems to have planned various tours, and thought of writing works for the propagation of the Sampradaya.

Unlike S'ankara, Ramanuja, Madhva, Chaitanya, and a host of others, Vallabhacharya preferred to follow the *Aupanishada* traditions, and like Yajnyavalkya and others, became a Grihastha Acharya. After him, his elder son too, became a Grihastha Acharya. S'ri Gopinatha got Vitthales'vara married to S'ri Rukmini, a daughter of Vis'vanatha Bhatta and Bhawani of his own caste. The relations of the two brothers were of a very cordial nature. A letter* addressed by Vitthales'vara to his elder brother

*The letter runs as follows :-

स्वस्ति श्रीमज्ज्येष्ठभ्रातृचरणकमलेषु यवीयसो विठ्ठलस्य प्रणामकोटिनिवेदकोयं पत्रदूतः ।
शमिह, भावत्कमाशासे । अहं भगवदाज्ञया रासोत्सवपर्यन्तं
श्रीगोवर्धनधरणचरणारविन्दनिकटे स्थितोऽस्मि । हरिद्वारं प्रत्याज्ञा न जातेति न गतम् ।
अत्र ममास्वास्थ्यं बहु जातमासीत् । उपवासदशकं कृतम् । अधुना भगवत्कृपया च नैरुज्यं
जातमस्ति । कापि चिन्ता न कार्या । अक्का-अम्मा-अत्ताचरणेषु नतयः । अक्का यथा
दुःखं न करोति ममास्वास्थ्यं श्रुत्वा तादृक् कर्तव्यम् । भवतापि कापि चिन्ता न कार्या मम,
भगवति सर्वत्र, यादवेन्द्रपुरीषु ब्रह्मानन्देषु दीक्षितेषु हरिहरनागनाथचूडादिषु नमस्काराः ।
विष्णुदासादिष्वाशिषः । अत्रत्यवैष्णवानां नतयः ।

the truth in the above Gatha, it is an undisputed fact that like his father, Vitthales'vara had a very great hold on and absorbing attachment to S'rimad Bhagavata. After Vallabhacharya passed away in 1587, Gopinatha and Vitthales'vara lived together at Adel. Except perhaps two small works named *Sadhanadipika* and *Sevapaddhati*, we are not aware of any important work of S'ri Gopinatha, and so we have not got materials to decide how far Vitthales'vara was indebted to his elder brother S'ri Gopinatha, for his future literary activities. S'ri Gopinatha and his son Purushottama seem to have passed away between 1590 and 1600. After this, Vitthales'vara became the recognised representative of his father, and thereafter he seems to have planned various tours, and thought of writing works for the propagation of the Sampradaya.

Unlike S'ankara, Ramanuja, Madhva, Chaitanya, and a host of others, Vallabhacharya preferred to follow the *Aupanishada* traditions, and like Yajnyavalkya and others, became a Grihastha Acharya. After him, his elder son too, became a Grihastha Acharya. S'ri Gopinatha got Vitthales'vara married to S'ri Rukmini, a daughter of Vis'vanatha Bhatta and Bhawani of his own caste. The relations of the two brothers were of a very cordial nature. A letter* addressed by Vitthales'vara to his elder brother

*The letter runs as follows :-

स्वस्ति श्रीमज्ज्येष्ठभ्रातृचरणकमलेषु यवीयसो विठ्ठलस्य प्रणामकोटिनिवेदकोयं पत्रदूतः ।
शमिह, भावत्कमाशासे । अहं भगवदाज्ञया रासोत्सवपर्यन्तं
श्रीगोवर्धनधरणचरणारविन्दनिकटे स्थितोऽस्मि । हरिद्वारं प्रत्याज्ञा न जातेति न गतम् ।
अत्र ममास्वास्थ्यं बहु जातमासीत् । उपवासदशकं कृतम् । अधुना भगवत्कृपया च नैरुज्यं
जातमस्ति । कापि चिन्ता न कार्या । अक्का-अम्मा-अत्ताचरणेषु नतयः । अक्का यथा
दुःखं न करोति ममास्वास्थ्यं श्रुत्वा तादृक् कर्तव्यम् । भवतापि कापि चिन्ता न कार्या मम,
भगवति सर्वत्र, यादवेन्द्रपुरीषु ब्रह्मानन्देषु दीक्षितेषु हरिहरनागनाथचूडादिषु नमस्काराः ।
विष्णुदासादिष्वाशिषः । अत्रत्यवैष्णवानां नतयः ।

reveals the high regard which he had for him.

When Gopinatha and his son Purushottama passed away, Vitthales'vara seems to have begun his tours. His first visit was from Adel to Gujarat in the year 1600, and his second visit to Gujarat was also from Adel in 1613. In Gujarat his activities were chiefly confined to Ahmedabad, Cambay and Godhra. In Godhra, one Nagaji Bhatta was initiated in the Sampradaya by him. Nagaji Bhatta was, it is said, a state-officer, and the name Pancha Mahals owes its origin to his activities. He was a Sathodra Brahmin. Mr. Kes'havalal Harshadraya Dhruva, the veteran Gujarati scholar, is said to be a descendant of this Nagaji Bhatta. Whenever Vitthales'vara visited Gujarat, Nagaji Bhatta always took advantage of his company. A few of the original letters addressed by Vitthales'vara to Nagaji Bhatta are preserved even to this day at Nathadwara in Mewar. Nagaji Bhatta seems to have been a very intelligent follower. Various questions seem to have been put by him to Vitthales'vara. He seems to have been a very active agent in spreading the doctrines of Vallabhacharya in his country. After having read *Subodhini*, *Nibandha* etc. he wanted to know as to what was the kernel of Vallabhacharya's teachings. In answer to this query, Vitthales'vara sent to him a beautiful couplet which summarises the doctrine in the choicest words. It runs as follows :-

श्रीवल्लभाचार्यमते फलं तत्प्राकट्यमत्राव्यभिचारिहेतुः ।

प्रेमैव तस्मिन्नवधोक्तभक्तिस्तत्रोपयोगोऽखिलसाधनानाम् ॥

According to the view of Vallabhacharya, भगवत्प्राकट्य is the फल, and the unfailing remedy for it is love for him, while all other Sadhanas are useful in generating this love. Nagaji Bhatta remained in company of Vitthales'vara not only in Gujarat, but he often visited Adel to pay his respects to him. He is said also to have visited the shrine of S'ri Nathaji-Govardhanadhara-at Jatipura on the Govardhana Hill, and stayed there for a couple of

months. Thus it would seem that Nagaji Bhatta was familiar both with the practice and theory of the Sampradaya, and he was instrumental in the rapid spread of the Sampradaya from Samvat 1600 onwards in Gujarat.

Another personality who helped in the spread of Sampradaya was Bhailal Kothari of As'arva near Ahmedabad. When Vitthales'vara visited Dwarka or Gujarat, he used to put up with him for a couple of months. Bhailal's son-in-law Gopaladasa has given the Sampradaya a charming and unique poem in Navakhyana. The Sampradayika Gatha relates that this Gopaladasa was Narsinha Mehta in his preceding birth. Whatever that may be, it helps one in furnishing the latest date of Narsinha Mehta. Vitthales'vara's first visit to Gujarat was in 1600 Samvat, and Gopaladasa was then nine years old. The poem of Gopāladasa (Nava Khyana) has been the most popular and revered among Vaishnavas. Every Vaishnava, male and female, recites it. Commentaries in Sanskrit and Vraja Bhasha are written on it. The commercial people of Gujarat have been fascinated by it. This poem, it seems, has been instrumental in shaping Vaishnava attitude towards the Maharajas. The intensely tender feelings with which the Maharajas are looked upon have their genesis in the spread of this lyric. It speaks of Vitthales'vara as Goswamiji. He assumed the surname of Goswami in 1634, after he was granted permission by Emperor Akabar to graze his cattle on all lands including the Royal ones. From this it would seem that this poem of Gopaladasa could not have been composed before 1634. The Sampradayika Gatha informs us that the inspiration of this poem came to Gopaladasa from Vitthales'vara himself. It is said that Gopaladasa who was dumb, miraculously got his powers of speech as a result of the chewing of the betelleaf offered by Vitthales'vara. When he visited Bhailal's house, numerous persons came to see him and joined his Sampradaya.

In Cambay, Jiva Parekh, a celebrated Bania merchant was instrumental in the early spread of Vaishnavism. On the whole the spread of Vaishnavism in Gujarat was not only rapid but complete. Numerous castes and sub-castes wholly embraced the Vaishnava Cult. This continued in increasing proportions during the times of the succeeding generations of Vitthales'vara.

Vitthales'vara himself visited Gujarat not less than six times. His first visit was in 1600 from Adel. The second one was also from Adel in 1613. The third one was from Gada in 1619. The fourth one was from Mathura in 1623. The fifth one was in 1631 from Gokula. And his sixth and last visit was also from Gokula in 1638. This would show that for nearly forty years Vitthales'vara exercised his influence over Gujarat and Kathiawad. The visits to Gujarat were incidental to his visit to the shrine of Dwarkanathaji at Dwarka. His desire for and interest in Dwaraka and Gujarat were created by the early reception of his father and his elder brother S'ri Gopinatha. Rana Vyasa, a learned pupil of Vallabhacharya, was an active worker at Siddhapura. So also there was one Gopaladasa of Naroda. Vallabhacharya himself had visited Dwaraka not less than three times, his last visit being in 1585. He is said to have stayed at Dwaraka for over six months. The Swarupa of Dwarkanathaji at Bet-Dwarka was installed there by Vallabhacharya.

In the year 1616 Maha Vad 13th Vitthales'vara visited the shrine of Jagannatha in Puri (Orissa). He was there accompanied by his wife Rukmini, his eldest daughter S'obhaji and his eldest son Giridharaji. He stayed there for nearly six months. After witnessing the Rathotsava at Puri, he seems to have returned to Adel. During his visit to Puri he had taken with him a carpenter by name Rasa. This was with a view to see the model of the Jagannatha Car. It is said that when Vitthales'vara returned to Adel, he got a car prepared of a similar model, and took his deity

round the village of Adel in a procession. During his stay at Gada also he celebrated a Rathotsava similarly. But when he shifted his abode to Mathura he had to give up the public celebration of Rathotsava on account of the Mahomedan fanaticism. During his stay in Jagannatha, Vitthales'vara came in contact with the immediate followers of Chaitanya, living there. It is possible that the composition of Swaminyashtaka (स्वामिन्यष्टक) Swaministotra (स्वामिनीस्तोत्र) and several other minor stotras, in which the Eternal consort-Radha-of S'ree Krishna is extolled, date from this period; or their composition may be due to the direct or indirect influences of Chaitanya saints. There is no stotra or writing of Vallabhacharya to our knowledge where Radha is extolled in the strain in which Vittales'vara has done. How far and how much of this influence was retained by Vitthales'vara is difficult for us to determine from the materials available, though the conclusion of the Anu-Bhashya where Navanita-Priya (नवनीतप्रिय) and Govardhanadhara (गोवर्धनधर) only are remembered would show that Vitthales'vara in later times had completely freed himself from the Chaitanya influences. His commentary on Krishnapremamrita (कृष्णप्रेमामृत) and S'ringararasamandana (शृङ्गाररसमण्डन) may be due to Chaitanya mould of thought.

Or that was the time when the wave of Radha-Krishna worship swept over the whole of India and it would be difficult to say exactly how far the influence of Chaitnya thought is there in the above Stotra. The originality of thought and method of expression are Vitthales'vara's own. But we would not be wrong if the composition of the above Stotras was assigned to this period. It is possible that these Stotras are due to Sarasvati Samvada and nothing else.

After his return in Samvat 1616 Ashadh to the beginning of 1619 Vitthales'vara seems to have resided at Adel. On the analogy of Jagannatha, car-festival was celebrated here. It was during this

period, that he composed his Vidvanmandana. A manuscript dating from वैशाख शु. १२ सं. 1619 leads us to this inference. In any case we cannot assign any later date than this to the composition. In 1619 it appears that Mahomedan invasion made Vitthales'vara give up his abode at Adel for good.

From Adel, after his stay at two or three places, he seems to have moved over to the kingdom of Bandhe Gadh. Ramachandra, a Waghela Rajput, was the king of the place. He seems to have received Vitthales'vara well, who stayed at this place for a couple of months. The relations of Giridharaji the eldest son of Vitthales'vara were very cordial with this prince. The eldest son of Giridharaji by name Muralidharaji was born here on Vijaya Das'ami day. Tansen the famous minstrel was formerly a musician of king Ramachandra, but he had to hand him over to Emperor Akbar. This Tansen seems to have come into contact with Vitthales'vara here. But Vitthales'vara did not stay here long. In later days when Vitthales'vara adopted Gokula as his permanent residence, this king Ramachandra visited Gokula. He was well received by Vitthales'vara and Giridharaji then.

From Banthegadh, Vitthales'vara seems to have moved over to Gada. It is difficult to say whether the modern Jubbulpore on the banks of the Narbada was Gada of those times. Vitthales'vara's Bethak near Jubbulpore would go to show that Gada was situated somewhere there. The havoc wrought by Akbar's general Asafkhan is so complete that it has become difficult to identify the place. Vitthales'vara's desire to go to Gadha was natural. Gadha was ruled over by queen Durgavati. She was a princess of great reputation. She was married to Dalpatishah in a very romantic manner and out of this union a son was born. When he was three years old, Dalpatishah died. Since then Rani Durgavati was the *de facto* ruler of Gadha acting as Regent for her son Vira Narayana. Even after he was of age she continued

to rule over the kingdom. Fiftytwo Gadhas (Fortresses) were included in her kingdom. She fought many battles and on account of her exceptional valour she was called Durgashah She was very religious and patronised numerous learned Brahmins. Some of the Telagu Brahmin families who were connected with Vitthales'vara's family by marital ties lived there. Besides, next to Vijayanagara, the only independent Hindu kingdom where Vallabhacharya was recognised as the greatest Acharya by the then ruling king Krishnadeva, this princess Durgavati was the only independent Hindu princess in whose kingdom Brahmins were encouraged and people were extremely happy. Her government was a faultless one and Akbar's attack on this princess is considered by competent historians to be nothing more than wanton destruction for self-aggrandizement. When Vitthales'vara came to her Capital first of all, he put up on the banks of Jammniya-talao or the Rani-talao, Durgavati was so much impressed with his saintly character, high learning and sublime devotion to Krishna that she visited his As'rama frequently and requested him to accept Gadha as his permanent residence. Suitable arrangements were made for his stay. During his three years' stay the relations between him and the Queen were very cordial. Vitthales'vara's first wife Rukmini passed away about this time, and he had absolutely no desire to marry again. But under the pressure of Rani Durgavati Vitthales'vara had to marry Padmawati, daughter of Krishnaraya Bhatta on Akshaya Tritiya day of 1620. On another occasion Durgavati gave a gift of 108 villages to Vitthales'vara which were in their turn gifted away by him to Bhattas, his caste people, who were living there and whose descendants to this day are in the enjoyment of the same. During his stay at Gadha, a Brahmin by name Brahmadasa came in his contact. He was blessed by Vitthales'vara by giving him his own waist-coat. From this day the fortunes of this Brahmadasa began

to rise and ultimately he became one of the trusted advisers of Emperor Akbar under the now well-known name of Birbal (बिर्बल). This Birbal's relations with Giridharaji were very intimate, as could be gathered from the letters of Vitthales'vara. He seems to have helped Vitthales'vara a great deal when the possession and control of the shrine of Shree Nathaji on the Govardhana Hill were taken over by Vitthales'vara some time later from the Bengalee worshippers.

After his stay for about three years, Vitthales'vara perhaps noticed that even this kingdom of Durgavati would ultimately be invaded by Akabar's armies. In samvat 1621 (1564 A. D.) a pretext was found out by Asafkhan by demanding from her, her favourite elephant Gurudar. She naturally refused to comply with the demand. The attack of Asafkhan is the more glaring because Durgavati's prime minister Adharadasa was deputed by her to the court of Akbar. This seems to have influenced Vitthales'vara in giving up his residence at Gadha. He therefore expressed his desire to Rani Durgavati that he wanted to go and reside on the banks of the Yamuna (Jumuna). To meet Vitthales'vara's desire Rani Durgavati caused to be built at Mathura the Seven Houses which become ultimately known as 'Sat-gara'- Vitthales'vara and his seven sons lived at Mathura in this Satgara. It was in these Satgara's that for about two months or so S'ree Nathaji was brought on Falgun Krishma 7, 1623 from the Govardhana Hill by Giridharaji when Vitthales'vara was on his visit to Gujarat. These seven houses do not exist now, but the place on which they stood is to this day known as Sat-gara at Mathura. It is situated behind Chhatta Buzaar on the west, and the pilgrims for Parikrama start from this place. At Gadha, Vitthales'vara had very pleasant times. He celebrated the Rathotsava festival. The car was taken in a big procession round the capital in which Rani Durgavati took part with all the nobles of her court. In fact all the resources of the

state were requisitioned for the celebration of the Rathotsava.

When Vitthales'vara left Gadha, Rani Durgavati sent her minister Adhardasa, to accompany him with a large escort.

After he left Gadha Vitthales'vara does not seem to have been visited by Rani Durgavati. She lost her life while fighting valiantly with Asafkhan, and her son Veeranarayana also seems to have met with a similar fate. The rich treasures of the Royal treasury were looted by Asafkhan, and were carried away by him. The ravage done was so complete that no definite marks of this illustrious princess's kingdom could now be traced by historians. The traces of Vitthales'vara's stay in Gadha are fortunately preserved by his Bethak, near Jubbulpore which is said to be the place where his second marriage with Padmavati was celebrated as mentioned above.

From Gadha¹, Vitthales'vara seems to have migrated to Prayaga (Allahabad). Here he stayed for some time in great happiness. He engaged himself in the worship of Krishna and the performance of Somayaga.

From Prayaga Vitthales'vara seems to have migrated to Gokula on भाद्रपदकृष्ण 3, 1622. Here he resided in a place where his father and his elder brother used to reside during their visits in Chaturamasa. Vitthales'vara is said to have stayed in Gokula for about 84 days. Then on कार्तिकशुक्ल 11, 1623 he seems to have removed to Mathura. He lived in Sat-gara built by Rani Durgavati.

-
1. गदायां पूर्वमवसन् विठ्ठलेश्वरदीक्षिताः । तेषां प्रयागमाजगमुस्तत्रोपद्रवसंभवे ॥
यमुनातीरमाश्रित्य तत्र वासं प्रचक्रिरे । श्रीकृष्णसेवानिरताः सोमयागविधायिनः ॥
बहून्संवत्सरांस्तत्र न्यवसन्परया मुदा ॥ अथ तेषां व्रजे वासं कर्तुमिच्छाभवत् किल ।
गोवर्धनो गिरिर्यत्र श्रीमद्वृन्दावनं तथा । मथुरापि हरिर्यत्र नित्यं संनिहितो विभुः ।
तत आगत्य मथुरां कुटुम्बसहिता इह । कंचित् कालं मुदावात्सुर्यमुनाहरिसेविनः ॥

(वंशावली-मधुसूदनभट्टकृता) (1717 Samvat)

From 1623 to 1629 Vitthales'vara passed his time in Mathura. In 1623 when he visited Gujarat, the image of S'ree Nathaji was brought by Giridharaji from the Govardhana Hill to his house and was installed in his house in Sat-gara. The image continued to be worshipped for about two months and 21 days in Vitthales'vara's house in Mathura. Vitthales'vara did not approve perhaps of this on account of the irksome preponderance of Mahomedan influence. After his visit to Mathura Vitthales'vara gave up the public celebration of the Rathotsava festival for the same reason. Vitthales'vara seems to have preferred the place of Govardhana Hill selected by his father. And by the time he reached Mathura, from his visit to Gujarat in 1623, the image of S'ri Nathaji was again taken over to Giriraja and again installed therein on the 14th day of the bright half of वैशाख, सं. 1624. Vitthales'vara some-how preferred the quiet place of Gokula to the city life of Mathura and in the year 1629 Falguna Krishna 7 he adopted Gokula as his permanent residence.

मथुरानगरे विलोक्य वासं यवनादिप्रसरेण भूरिबाधम् ।

अथ विठ्ठलदीक्षिता विविक्तं स्थलमात्मस्थितये व्यचारयंस्ते ॥ १ ॥

कदाचिद्भूमहेन्द्रेण परमात्मविनिर्णये । पृष्टास्तदीयसन्देहानपाकुर्वन् सदुक्तिभिः ॥ २ ॥
प्रसन्नेनाथ तेनोक्ताः किमपि प्रार्थ्यतामितः तस्याग्रहमथालोक्य हृदि सम्यग्विचार्य च ॥ ३ ॥
आत्मनः सुखवासार्थं महावनसमीपतः यमुनातीरमाश्रित्य स्थलं रम्यमयाचिपुः ॥ ४ ॥
अथ स्वाधिकृतैर्भूमिः पत्रं संलेख्य भूपतिः । स्वनाममुद्रासहितं दीक्षितेभ्यस्तदार्पयत् ॥ ५ ॥
ततो मौहूर्तिकादिष्टे मुहूर्ते विधिपूर्वकम् । ग्रामं गोकुलनामानं स्थले तत्र
न्यवासयन् ॥ ६ ॥

अब्देऽष्टनेत्राङ्गीमहीप्रमाणे (१६२८) तपस्यमासस्य तमिस्रपक्षे ।

दिने ७ दिनेशस्य शुभे मुहूर्ते श्रीगोकुलग्रामनिवास आसीत् ॥ ७ ॥

वृत्तान्तमिममाकर्ण्य सजातीया द्विजोत्तमाः । कुटुम्बसहितास्तत्र वासार्थं
समुपागमन् ॥ ८ ॥

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्च बहवस्ततः । स्वं स्वं कुटुम्बमादाय निवासोत्काः
समाययुः ॥ ९ ॥

समागतेभ्यः सर्वेभ्यः निवासाय यथायथम् । स्थानानि दापयामासुर्विह्वलेश्वरदीक्षिताः ॥ १० ॥

(वंशावली-मधुसूदनभट्टकृता)

From the year 1628 upto his passing away in 1642 Vitthales'vara resided at Gokula and carried on his literary and other religious activities. Emperor Akbar took delight in discussion of questions relating to the world beyond. He is said to have paid a visit to Goswamis of Brindawan by this time. Vitthales'vara Dikshita was invited by Emperor Akbar for the elucidation of the nature of the Supreme Being. Akbar was much pleased with his explanations, and he requested him to ask for a gift. Vitthales'vara asked the Emperor to give him Gokula, which being a quiet place was congenial to his tastes and requirements, being situated on the banks of the river Yamuna near Maha Vana. Thereupon Emperor Akbar made a grant to him of Gokula under his Royal Seal and handed over the Firman to Vitthales'vara in the year samvat 1634 corresponding with 29th of Jamadi the 2nd, A. H. 985 (1577 A. D.). Vitthales'vara was the recipient of three other Firmans granting him the privilege of grazing his cattle on all lands including Khalsa or Jagir. Another Firman was granted to him by Hamida Banu Begum, mother of Emperor Akbar. He was also the recipient of the grant of the Jatipura village where the Shrine of Govardhanadhara was situated. During his stay at Gokula he visited Gujarat twice, once in the year 1631, and then in 1639. It was perhaps during this last visit that Gopaladasa, the author of Navakhyana, came into his contact and wrote his beautiful poem describing in the last chapter the whole family of Vitthales'vara. This last chapter mentions seven sons of Vitthales'vara and their wives. It does not mention the names of either of the wives of Vitthales'vara. The inference is that this poem is written after

Vitthales'vara's both wives had passed away and his youngest son Ghanas'yama, if not actually married, was betrothed to Krishnavati. All his four daughters were married, and the two widowed daughters of his elder brother Gopinatha, Lakshmi and Satyabhama, were residing with him, and passed their widowhood in complete happiness in the service of S'ree Navanitapriya.

Thus from the year 1629 to 1642 Vitthales'vara lived at Gokula in complete tranquility. During his stay there, he carried on and perfected the mode of worship (Seva-Prakara), both at Govardhandhara's temple at Jatipura and in Navanitapriya's temple at Gokula. Poet Gopaladasa describes beautifully how Vitthales'vara daily went on horseback from Gokula to Govardhana. 'तुरग चाल्यो वायुवेगे उतावळो, जाणे नौका चाली सिन्धु तरवा.' Vitthales'vara translated his father's teachings into actual practice and turned them into a divine religion. His father mentioned two alternatives in the verse गृहं सर्वात्मना त्याज्यं तच्चेत्त्युक्तं न शक्यते । कृष्णार्थं तद्विनियुञ्जीत कृष्णोऽनर्थस्य मोचकः ॥ (निबन्ध.). The first alternative of त्याग (complete renunciation) cannot be translated into practice as an inflexible rule, by each and everyone. Hence Vitthales'vara accepted the second alternative of अत्याग by which every thing was to be utilised for Krishna, thereby ultimately the goal enunciated in the first alternative of त्याग was to be gradually reached. With this end in view he promulgated an elaborate mode of rituals for the Seva-marga. The Seva-marga was based purely on the dictates of the finer sentiments of heart. The result was that the very household of Vitthales'vara became free from the experiences of the miserable surroundings of the worldly life. The mode of worship was carried on in such a way that all the members of his family, young and old, males and females, could take part in the daily worship with such fervour and pleasantness that his house was a sight which gods would envy. The poet Gopaladasa gives expression to this fact in the following

couplets :-

हार कंकण कर्ण भूषण नाद नाना हीडतां । गान गाये स्वर सुहाये
श्रीनवनीतप्रियजीने पोढतां ॥
सन्ध्यासमे शृंगार नूतन फूल गुंथे सौ मळी । सदनशोभा निरखतां ते लक्ष्मी मन
पाम्यां रळी ॥

Emperor Akbar's two ministers Todarmall and Birbal seem to have come into closer contact with him during this time and gave him their help whenever required. The shrine of S'ree Nathaji came into existence under circumstances under which the followers of Vallabhacharya and those of the Gaud school both worshipped it with equal reverence. S'ree Nathaji or Govardhanadhara was worshipped by the local people as Devadamana (देवदमन). It is alleged that originally this shrine was set up by king Vajra of the Yadava race who was brought to Muttra by Arjuna after the destruction of the Yadava race. The said image which remained under-ground was then discovered. When Vallabhacharya visited Vraja, he installed this image of Govardhanadhara or S'ree Nathaji in the year 1576, अक्षयतृतीया. He appointed Madhavendra-puri a Tailanga Brahmana Sannyasi of the Madhva school to carry on worship of Govardhana-dhara. This Madhavendra-puri was a Krishna-worshipper. He was the guru of Ishvarapuri who initiated the Bengal saint Chaitanya into Krishna-worship. Madhavendra-puri was instrumental in introducing Krishna-worship in Bengal. To carry on the daily worship of S'ree Nathaji was a task difficult for a single individual. Hence he kept some Bengali Vaishnavas to help him. Ramdasa, another saint, was commissioned by Vallabhacharya to act as first मुख्यप्रचारक. He was a Chauhana Rajput. Krishnadas was appointed as the Adhikari. Vallabhacharya and his son Gopinatha used to visit Vraja during the Chatur-masya of every year, and during their absence they used to carry on the Seva themselves. After the passing

away of Vallabhacharya and Gopinatha, some disagreement seems to have arisen between the Bengal Vaishnavas and Vallabha Vaishnavas. So long as Madhavendra-puri was there, no disagreement seems to have arisen. The image is spoken of as Gopala and described as such in the works of Chaitanya writers. When Madhavendra-puri went to the south to bring Malayagara chandana (sandal-wood) he passed away there at an advanced age of about 130 years and the Bengal Vaishnavas used to carry on the worship of S'ree Nathaji under the control and supervision of Krishnadasa Adhikari. Gopinatha's visit to Gujarat brought him about a lakh of rupees as Seva. The same was dedicated by him to S'ree Nathaji. Vitthales'vara's frequent visits to Gujarat attracted its rich people to visit the shrine of S'ree Nathaji and they made rich presents to the Deity. It seems, Bengal Vaishnavas who used to carry on worship, secretly carried away these presents to their Goswamis who lived at Brindavan. This created great dissatisfaction among the Vaishnavas of Gujarat. One Anantadasa raised an emphatic protest against this misuse of the offerings to the Deity. He persuaded Krishnadasa Adhikari to put a stop to this and drive out the said Bengali worshippers. Krishnadasa could not do it unless he had the sanction of Vitthales'vara. For this purpose he was persuaded to approach Vitthales'vara, who at first hesitated, because these Bengalees were appointed by his father. But after some deliberations. Krishnadasa succeeded in obtaining a letter of recommendation of Raja Birbal to help him in his mission. With this letter Krishnadasa saw Birbal, then collected a number of men with him and set fire to the huts of the Bengalees. The moment the latter came to know of this, they came down from the Govardhana hill where the shrine was situated. At first they offered great resistance to Krishnadasa, but ultimately yielded, and he got exclusive control and possession of the shrine. Raja Birbal was intimate with Giridharaji, the eldest son of

Vitthales'vara. Perhaps to establish his absolute control, Giridharaji brought the shrine of Gopala-S'ree Nathaji to his own house in Mathura in 1623. From this date the mode of worship was greatly elaborated by Vitthales'vara. It became the exclusive resort of Vallabha Vaishnavas, and Bengal Vaishnavas began to forget their early connection with it. The personal relations of Vallabhacharya and Chaitanya were very cordial as can be inferred from the above facts regarding the setting up of the shrine of S'ree Nathaji. The Chaitanya writers, and especially Krishnadasa, who lived in Bengal and who is the author of Chaitanya-Charitamrita perhaps felt bitterly this loss of the control of the above shrine. In their zeal to extol Chaitanya they try to belittle the achievements of Vallabhacharya. Vallabhacharya's records are singularly devoid of any unpleasant reference to Chaitanya, while the statement of Chaitanya writers that Vallabhacharya, though praising Chaitanya, slighted his companions, and that he had to take lessons in Bhagavata at Puri from Jagadnanda, pupil of Chaitanya, is merely out of prejudice and historically impossible. There can be no greater nonsense than this. The present Bengal writers like Dr. Sen and others who copy this, seem to be rather uncritical. We believe the above statements are the result of the disappointment felt by Chaitanya Goswamis of Brindavana on account of the loss of S'ree Nathaji as mentioned above. We are told that in an early work, Brindavandasa's Chaitanya Bhagavata, there is no reference to the incident of Puri. The transference of the control of the shrine to Vitthales'vara had very marked results. Emperor Akbar presented the Jatipura village to Vitthales'vara by a special Firman. The inner worship became confined to the agnates of Vitthales'vara and their wives and daughters only. Among Brahmanas, Geernaras and Sachoras who early joined the Faith were allowed to take part of the worship. But the mass of

Vaishnavas were henceforth excluded for ever from the touch of the holy shrine, a result which it is doubtful whether Vallabhacharya or Vitthales'vara could have had in their minds, when Vallabhacharya installed the shrine and Vitthales'vara got its exclusive control. His immediate object then was to exclude the Bengalees only. Perhaps it would not be out of place to remark that this was the occasion when Vitthales'vara lost all traces of Chaitanya thought which he had gained during his visit to Jagannatha in 1616.

During his stay at Gokula in Samvat 1629, Raja Todarmal paid a visit to Vitthales'vara. He was ordered by Emperor Akbar to take the command of the Imperial forces in Behar against king Daud. This was an onerous task and before setting out on his expedition, Todarmal came to Vitthales'vara to invoke his blessings. He was given by Vitthales'vara, a 'Pitamber' which Todarmal tied over his head, while he started on his expedition. This would show that Todarmal held Vitthales'vara in very high esteem.

Raja Birbal's connections with Vitthales'vara were equally intimate as stated above. When Vitthales'vara was on his visit to Gujarat, a controversy seems to have arisen as regards the date on which the Janmashtami fast was to be observed. On his return he came to know about this and composed a work named जन्माष्टमीनिर्णय stating his view about it with reasons. Possibly the रामनवमीनिर्णय was also written by him under similar circumstances. Having quietly settled at Gokula, he gave definiteness to the religious practices initiated by his father.

After Vallabhacharya, Vitthales'vara's elder brother S'ri Gopinatha succeeded as Acharya. S'ri Gopinatha was a great devotee. Vitthales'vara entertained great respect for his brother. We have not got materials enough to learn how S'ri Gopinatha understood and expounded the tenets promulgated by his father.

We know that he used to reside at Adel for the most part of the year and like his father used to visit Vraja during the monsoon. There he used to perform Gopala-upasana. There is a work called *Sadhana-Deepika*, the authorship of which is attributed to him. From this work we do not learn much. One rule laid down in it is that a widow is to worship Krishna with Bala-bhava, while a woman whose husband is living, is to worship Krishna with Bhartri-bhava. Though we have failed to trace this distinction to any of the writings of Vallabhacharya which are extant, we feel that there is some ground for the above rule which is based on common sence. Again, this work, though purporting to detail Sadhanas a Bhakta had to follow, it omits any reference to the process of Nivedana which is practised in the Sampradaya even to this day. Beyond this, there is not much in this work elucidating any other point of Vallabhacharya's philosophy. It seems therefore clear that Vitthales'vara had to depend on his own exertions to understand the works of his father. In this effort an unfortunate incident seems to have damaged the cause of the Sampradaya to a considerable extent, and in spite of Vitthales'vara's attempts, one would feel that the loss to the Sampradaya is irreparable.

It is not certain when S'ri Gopinatha passed away. It seems after his death some unpleasantness was caused between Vitthales'vara and his sister-in-law, and these feelings of unpleasantness became more embittered on the part of the sister-in-law when her only son S'ri Purushottama also passed away soon after. The result of this was that the original works of Vallabhacharya which were in possession of S'ri Gopinatha as the eldest son of Vallabhacharya were consigned to oblivion by her. The greatness of Vallabhacharya's personality was so much felt by his devotees during his life-time that none of them seems to have contributed anything to the composition of his works. In the case of S'ankaracharya and Ramanujacharya one feels that their

respective Bhashyas are written, re-written, revised and recast with the collaboration of their learned pupils. In the case of Vallabhacharya the distance felt by the devotees was so great that none has upto this day ventured to add or subtract anything from them. This being the position and the devotees being wholly engrossed in Krishna-worship as taught by Vallabhacharya, they did not try to get the copies of his writings. Another reason for the loss of the original works of Vallabhacharya seems to be the great fire which destroyed almost the whole village of Adel at the time he took to Sannyasa. When the helm of the Sampradaya came into the hands of Vitthales'vara it was a problem to him as to how he should get authentic texts of his father's works. On the side of Adel counter influences were working, and it was difficult, if not impossible, to get all the works. He seems to have secured the original copy of the Brahmasutra-Bhashya of his father upto 3-2-34. *Nibandha* seems to have been secured by him, and he has attempted to finish *Prakas'a* on *Nibandha* by writing commentaries on the Fourth skandha, and a portion of the Fifth of the *Bhagavatartha-prakarana*. From Gujarat Vaishnava Rana Vyasa he secured the *Subodhini*, a commentary on *S'rimad Bhagavata* of Vallabhacharya. We have no materials to learn whether he got Purva-mimansa Bhashya of Vallabhacharya, though there is plenty of evidence in *Anu-Bhashya* to show his great hold on the Sutras of Jaimini, to which he refers as a master. It is possible, as Purushottamji says, that the Purva-mimansa Bhashya became उत्सन्न in his times. We may infer from this that Vitthales'vara might have been in possession of the Purva-mimansa-Bhashya of S'ri Vallabhacharya, which became lost to us during the period, so to say, of interregnum, between 1642 and 1724 Samvat. Thus it would seem that Vitthales'vara had before him almost all the works of S'ri Vallabhacharya which are now available to us. From these materials we shall presently see how

he has developed the system promulgated by his father, both on the practical as also the theoretical side.

On the formation of the Sampradayika practices Vitthales'vara's influence seems to be very marked, the nucleus having been supplied by his elder brother Gopinatha in his Seva-Paddhati. Vallabhacharya established the shrine of S'ri Nathaji on the holy mount of Govardhana and initiated a mode of worship which was extremely simple. This shrine was entrusted by him to the devotees who resided there. The initiation of Vaishnavas was a very simple formula, as he puts it somewhere in his Subodhini, viz; *Krishna, I am Thine*. कृष्ण तवास्मि. This would seem to be the ordinary mode of initiation as communicated to Vallabhacharya by Lord S'ri Krishna. But for the practical purposes of the Sampradaya, some solemn declaration was a necessity, and hence we feel it is possible that the language used in the explanation incorporated in the *Gadya* formula (सहस्रपरिवत्सरमितकालजातकृष्णवियोगजनिततापक्लेशानन्दतिरोभावोऽहं भगवते कृष्णाय देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणानि तद्धर्माश्च दारागारपुत्राप्तवित्तेहापराण्यात्मना सह समपर्यामि, दासोऽहम्, 'कृष्ण तवास्मि ।') is the work of S'ri Vitthales'vara. For the Sampradaya which was expanding in all directions, some grave and solemn declaration appeared to Vitthales'vara to be a necessity, and he without adding or subtracting anything to the sense of कृष्ण तवास्मि added a solemn declaration by which the sense of the Mantra became abundantly clear. The Sampradayikas do understand that the portion of the *Gadya* preceding कृष्ण तवास्मि is explanatory of the same. This being an explanation coming from Vitthales'vara accounts for the difference in the readings in the formula among his seven sons. This change was most essential as it added to the solemnity of the initiation ceremony. Vitthales'vara personality was second to none in the Sampradaya after S'ri Vallabhacharya, and one feels admiration for his wisdom when he sees how he has added to the gravity

without sacrificing the sense of the original.

We are informed by Goswami S'ri Gokulanathaji Maharaja of Bombay (Mumbai) that the whole Gadya in the handwriting of S'ri Vallabhacharya is preserved in the daily worship in the temple of S'ri Damodaraji at Junagadh in Kathiawar. We have not been able to satisfy ourselves as to the authenticity of the same, but if it were so, the above reasoning would be inapplicable.

It is rather difficult now to appreciate how much Vitthales'vara contributed to the development of the aesthetics in the mode of worship, Seva-Prakara. All the fine arts were requisitioned in the performance of the daily worship. Vitthales'vara was himself a master musician. He knew both the theory and practice of the Indian Music. Some of the most charming songs which are sung before the deity were composed by him. The song 'मंगलं मंगलं' is daily sung in every Pushtimargiya temple in the early morning when the (स्वरूप) is made to awake. The famous Prabodha is also daily recited. Another song 'प्रेखपर्यकशयनम्' is always sung in 'Ramakali' in the morning when the (स्वरूप) is swung in the cradle (Palna). During the Vasanta season an Ashtapadi 'ब्रजयुवतिशतसंगे' is daily sung when Vasanta is being played during the Raja Bhoga Dars'ana. This Ashtapadi can best compare with the finest ones of Jayadeva in Gita-Govinda. Govindaswami, the greatest musician of the times was appointed by him as the chief Kirtankar in the temple of Nathadwara. Nandadasa, Chaturbhujadasa, Chhituswami and Govindaswami composed some of the finest songs in the local vernacular (Vraja Bhasha) under the direct inspiration of Vitthales'vara. The songs of Vitthales'vara are all in Sanskrita. The Ramanujiya saint Tyagarajaswami composed beautiful songs in Sanskrit. Vitthales'vara's mother-tongue was Telagu, and his activities were confined to Gujarat, Kathiawar, and Rajputana where Telagu was least known. Hence Sanskrit was preferred by

him as the medium of communication. Almost all the letters of Vitthales'vara which are now available are in Sanskrit.

Thus after preparing materials for music, he utilised them in the Seva-Prakara with consummate skill and erudition. The music to be sung before the deity was in conformity with each season. Music in the morning Seva was to be sung in Ragas which are to be sung in the morning. Music in the evening is to be sung in Ragas which are to be sung in the evening, the rule being relaxed during the big festivals of Janmasthami, Annakuta etc., when any Raga can be sung. In music, Ragas change according to season. The finest musical instruments (Tambura, Bin, Mridanga, Sarangi etc.) of the age were made use of in the daily Seva. This practice is continued to this day in the Sampradaya. Vitthales'vara's son Raghunathaji was, we believe, literally correct when he speaks about his father as गीतसंगीतसागर.

The daily worship changed according to seasons. Everything was so arranged that if one entered a Pushtimargiya temple during winter, the moment he was within the precincts of it, he would least feel the unpleasantness of winter cold. Similarly during summer, entrance in Vitthales'vara's temple would make you forget that it was summer. The perfection was carried to such an extent that the richest dainties that were daily offered to the deity varied according to time and season. Akbar sometimes did pay visits to Vitthales'vara and the latter made an exception by allowing the former Dars'an. A Sampradayika Gatha records the following incident of Akbar's visit on one S'arada full-moon day (रासपूर्णिमा). Krishna is the symbol of highest Rasa S'ringara. He is described as S'yama (श्याम). Accordingly everything in the Seva i. e. पीछवड, बिछात, etc. was naturally श्याम. This was changed to white silver cloth at Akbar's request, and this practice continues to this day.

Painting too was a favourite pastime with Vitthales'vara. A

beautiful painting of his deity Navanita-priyaraya drawn by him is in the possession of Goswami Dwarkes'jee of Bombay. On Utsava days beautiful Artis were drawn and filled with pearls and it was filled with harmonious blending of colours. These Artis designed as they were by the ladies of Vitthales'vara's family are still current in the Sampradaya under their respective names, such as Arti of Rukminiji etc. Some of these Artis show a considerable amount of accurate drawing. During the Vasanta Season beautiful prints both in dried and wet colours were utilised in the curtains etc. of the daily worship. Similarly during the Sanji days, beautiful Sanjis in the choicest colours depicting the particular sports of Krishna were prepared for the deity under the inspiration of Vitthales'vara.

Choicest flowers such as rose, jasmine, Bakula, Kadamba, lotus etc, were utilised in preparing the garlands to be offered daily to the deity. During summer, flower-houses (फुलमंडली) were organised in such a way that flowers were knit and strung together in the most artistic way. In short, the finest arts which were developed during the Akbar-period were all availed of in the daily worship of Krishna.

Vitthales'vara's field of activities lay chiefly in Gujarat and Kathiawad. The people of those countries were by instinct commercial. It would be rather difficult to make them take interest in books dealing with the subtle and abstruse problems of philosophy. It was a question to Vitthales'vara as to how he should make them accept Krishna-Seva as their goal. For this purpose Vitthales'vara organised bands of amateurs who would give life-like representations of the various sports of Krishna. This method proved very successful and whole communities of Gujarat accepted the Krishna-Seva-creed with marvellous zeal and rapidity. In fact everything that belongs to any one is to be dedicated to Krishna. There was no actual parting with the thing, but there was the ingrained remembrance that everything of you

is not for your own self but for God; a doctrine like this which Vallabhacharya preached in अविद्या पूतना नष्टा गन्धमात्रावशेषिता was translated into the daily life of Vaishnavas by turning this अहंता and ममता from संसार towards God. Vitthales'vara achieved this for his devotees by this simple and sure remedy of Krishna-worship in which every member of the family could take part and all their belongings could be best utilised. Thus Vitthales'vara made Vaishnavism a living religion among the masses of Gujarat. The influence of Vitthales'vara was so deep-rooted, and in course of time it went on increasing to such an extent that when one speaks of a Vaishnava in Gujarat the reference is generally understood to be to a Pushtimargiya Vaishnava. Dr. Bhandarkar's remark that Vallabha's mode of worship was more dramatic than emotional seems to be rather unfounded. All the paraphernalia of the Seva without the deity's special grace अनुग्रह and intense love was a thing never approved of nor preached by Vitthales'vara. Dr. Bhandarkar's remark was rather due to the learned scholar's unfamiliarity with or distant acquaintance from hearsay evidence with the Seva-Prakara followed in Pushtimargiya temples. Our own experience of the temples of Ramanujas, Madhvas, Godias, and the chief shrines of Jagannatha and Vitthala leads us to the inevitable conclusion that in the mode of Krishna-worship Vitthales'vara's position is unique and unrivalled. This fact was whole-heartedly acknowledged by one great Vaishnava teacher Swaminarayana of Gujarat when he speaks of Vitthales'vara as the king of Vaishnava teachers in his शिक्षापत्री, where he preaches his followers to follow the mode of worship as laid down by Vitthales'vara. The fact is that the Seva-Prakara was modelled to develop the finer sentiments of the human heart, and to term it dramatic would certainly do injustice to the great Ācharya. Experience has proved that by following this Sevaprakara the devotees not only forgot the bonds of Sansara, but it helped them

in feeling the living presence of the deity. In actual practice, flaws might be noticed, the ideal set up by Vitthales'vara might not be attained, but to term the whole Sevaprakara as dramatic is rather an abuse of language.

In the construction of temples, Vitthales'vara followed a plan of his own. He did not approve of the idea of rich and costly buildings for temples. He realised that gorgeous temple buildings were not safe under the mahomedan rule. For this reason he constructed temples of an extremely simple style. Nothing could be seen from outside. From outside appearance his temple would appear to be a simple dwelling-house. But at the same time, inside the temple, great care was bestowed on its construction. Free passage of light and air was always borne in mind. The temple of S'ri Nathaji to this day is a building of an exceptionally simple type. Inside the temple, in the middle, there was kept a chawk surrounded by three arched-doorgalleries. Behind one of such galleries was the inner chamber called Nija-Mandira. On one side of this Nija-Mandira was kept the sleeping-apartment or S'ayana-griha which was always constructed in the most costly and artistic fashion. On the other side was kept the Bhoga-griha-dining apartment-where the deity was offered Bhoga-food etc. Beyond the Bhogagriha were situated two rooms where food to be offered to the deity was prepared. Separate rooms were kept for preparation of flowergarlands, vegetables, betel-leaves, and baths, known as Fula-griha, S'aka-griha, Pana-griha, Jala-griha etc. Valuable ornaments and dresses with which the deity was adorned were similarly kept in a safe place. This temple was situated in the centre and round the temple were raised dwelling places for the Maharaja and his pracharakas. The idea that the deity was the Lord and the others including the Goswami Maharaja were His servants was kept in mind in the construction of their dwelling places.

Side by side with the development of the Seva-prakara, he devoted himself with equal earnestness with elaborating and expounding the doctrines of his revered father. He wrote his literary works with maturity of thought and expression. The completion of the Anu Bhashya on the Vedanta-Sutras belongs to this period. His reputation as a great religious teacher was established beyond question. Rich presents from Vaishnavas of Gujarat flowed to him here. The patronage of Emperor Akbar and his famous ministers Todarmull, Birbal, Rai Purushottama and others came to him unsolicited. The learned men of his caste who stayed with him at Gadha came to him and they were all patronised by him. With these men he entered into matrimonial relations. His daughters were given in marriage to the sons of these learned men and their daughters were taken in marriage by him for his sons. These people of his caste came to be known as Bhattas. Vitthales'vara's connection with the country of his forefathers now being no longer necessary was practically severed. He became naturalised in Gokula. Gradually the mother-tongue Telugu came to be replaced by the local language. Both Vaishnavas and Bhattas began to revere Vitthales'vara with intense devotion. The result was that Vitthales'vara was made conscious of his greatness to such an extent that he could with equal propriety speak of himself in plural. While explaining the Subodhini to Vaishnavas, during the evening recess, he wrote out notes on difficult passages on Subodhini. These notes were ultimately put together and given the name of विवृतिप्रकाश. The मंगलाचरण, 'श्रीविठ्ठलैः' क्रियते suggests the above-mentioned self-consciousness.

Vallabhacharya had given several Swarupas to his devotees. When these devotees and their descendents became extinct or unable to carry on the Seva of the Swarupas, they returned the same to Vitthales'vara. Of these about seven or eight

were received by him. These Swarupas were distributed by Vitthales'vara in Daya-Bhaga among his seven sons in Samvat 1634. All the seven sons were given a joint right to Seva of S'ri Nathaji, the eldest son Giridharaji being left in control of the same under the primogeniture rule. These seven Swarupas came to be known in the Sampradaya as the seven Nidhis. Separate houses for all the seven sons (except perhaps for Yadunathaji who being the youngest son of Rukmini remained joint with Giridharaji, the eldest son), were built in Gokula and given to each of the sons. Each son thus set up the Swarupa given to him in Dayabhaga as a shrine of his own. These came to be known in the Sampradaya as seven Gadis or seats. In a letter Vitthales'vara asks his sons to select a site for the house of Yadunatha. It seems he passed away before the house of Yadunatha actually came to be built. The result of this has been rather undesirable in the Sampradaya, because it proved fruitful in giving scope to as many as four persons to put forward their claims to the Gadi of Yadunatha.

The last years of Vitthales'vara were passed vary happily at Gokula. One Murari Pandit wrote to him to give him a work which would explain to him the fundamental principles of Pushti-marga in such a way that he could silence all his opponents on his side of the country. For him Vitthales'vara wrote out the Bhakti-hansa and sent it to him. On receipt of the same the Pandit was much delighted and asked for a further explanation of the root cause of Bhakti. Thereupon Vitthales'vara wrote out the Bhakti-Hetunirnaya. Both these works together in a nutshell explain that the cause of Bhakti is God's Grace (अनुग्रह) alone and that the Supreme Purushottama plays among his select devotees, unapproached by मन्त्र, तन्त्र etc.

Vitthales'vara lived for over 70 years. His was a life in which there was a happy perfection of the theory and practice of the Sampradaya. His devotees have drawn a veil on the manner

of his passing away, but from one Gopaldasa of Vyara we learn that he had fever and some pain in stomach when he passed away on Magha Krishna seventh, Samvat 1642. Thus a life full of events was closed, the happy memories of which are enshrined in the hearts of the Vaishnavas even to this day.

Good comes out of evil is well illustrated in an incident in the life of Vitthales'vara. Krishnadasa was appointed as the Adhikari in the temple of Nathadwara on Govardhana hill by Vallabhacharya. On account of some disagreement with Vitthales'vara, Krishnadasa prohibited his access into the temple. Vitthales'vara submitted to the order of the Adhikari, and lived at Chand Sarovara, Parasoli, for about six months of the exile. During the period he has penned some of the finest Vijnaptis-prayers. It is said that one such Vijnapti was written per day and the same was taken to S'ri Nathaji by Ramdas. These Vijnaptis reveal the depths of Vitthales'vara's heart. In them there is a harmonious blending of thought and expression. A perusal of these Vijnaptis leaves a lasting impression on our mind. They are the outcome of a burning heart yearning passionately to meet the object of its intense love. A veil has been drawn as to the reason which led to the exile of Vitthales'vara by Krishnadasa. However, ultimately Krishnadasa came round, begged Vitthales'vara's pardon and requested him to return to the temple. In these Vijnaptis each verse stands by itself. One publisher grouped them together into a collection of 25 each, but there seems to be little warrant for the same. It would not be out of place to record our own view as to the origin of these Vijnaptis. Vitthales'vara was a great letterwriter. He used to send and receive letters from a good many Vaishnavas. These letters were in Sanskrit prose, but in the beginning and end of each letter a verse or two were written by Vitthales'vara to remind his pupils of their sublime mission. In course of time, the uninteresting matter of the letters came to be

be neglected, but the verses were collected and preserved. This being the origin of these Vijnaptis, we can well understand why these verses are unconnected. Unconnected as they are, they do breathe the fervent devotion of the great author. In some of them the highest and noblest sentiments find expression.

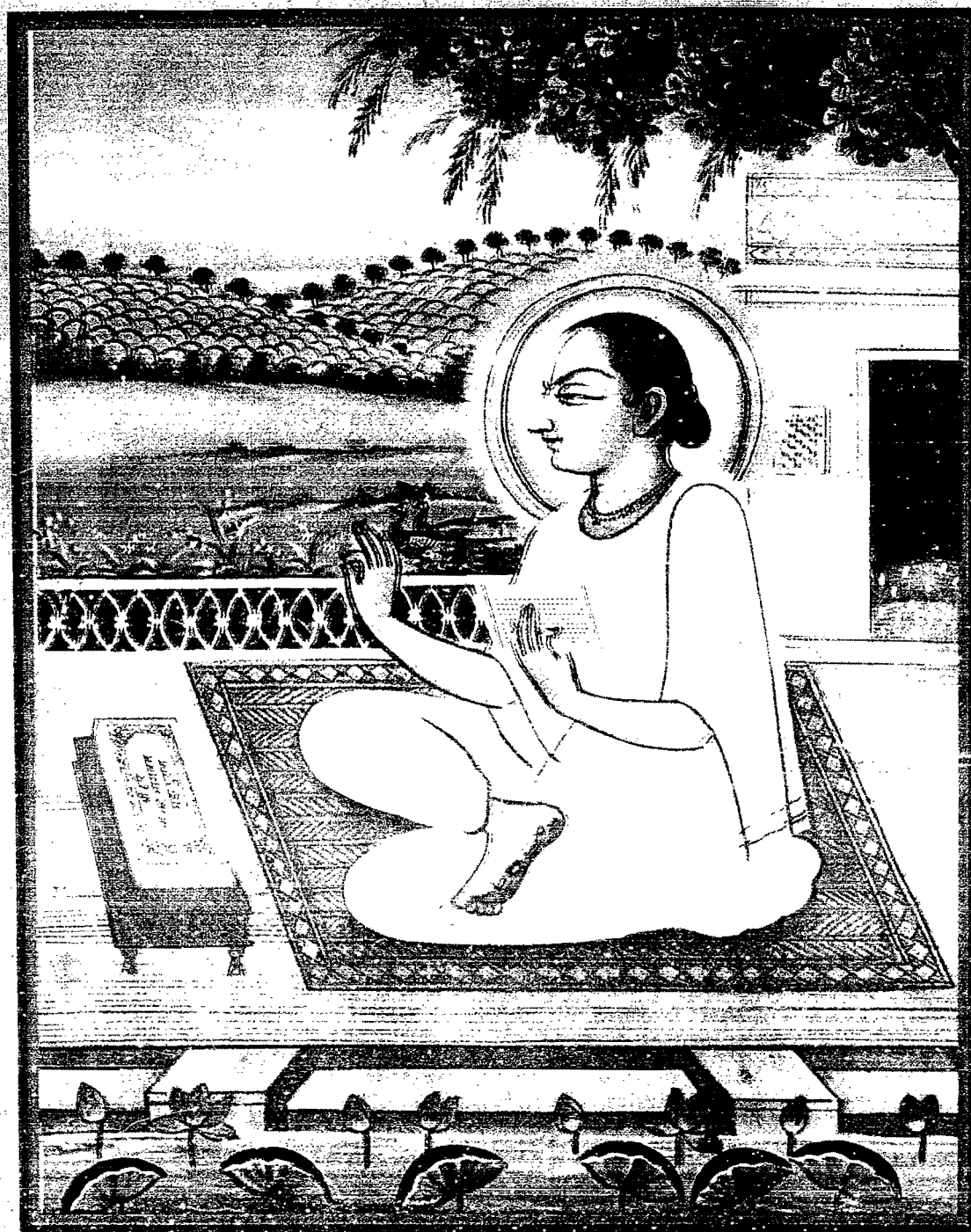
Vitthales'vara's family-life was extremely happy. He himself was blessed by God with a big family. By his first wife Rukmini he had seven sons and four daughters. S'obha, Yamuna, Kamala and Devaka were his daughters by the first wife. They were all married, and they lived with their husbands in Vitthales'vara's house. Giridhara, Govinda, Balkrishna, Vallabha, Raghunatha and Yadunatha were six sons by his first wife Rukmini. Ghanas'yama was the seventh and the only son of Vitthales'vara by his second wife Padmavati. The first child of Vitthales'vara was S'obha, and after her Giridhara the eldest son was born. Purushottama the only son of his brother Gopinatha had passed away, but his two sisters Lakshmi and Satyabhama lived with Vitthales'vara. They passed their widow-hood in the service of S'ri Navanitapriya, the family deity, in perfect happiness. In spite of his being a big family-man, he had freed his house from the shortcomings of the Sansarika miseries. In short there was no touch of Sansara in his family-life. One Devakinandana, a grandson of his, son of Raghunatha the fifth son, records the mode in which he was fondled by Vitthales'vara in his childhood in a poetical work Rasabdhi composed by him. 'श्रीकृष्णः शरणं ममेति शनकैरुचार्य वात्सल्यतः श्रीहस्ताम्बुजभाननोपरि मम व्यापारयन् सर्वतः । X X X श्रीविठ्ठलः शर्मणे । This would show that while fondling his children Vitthales'vara would not forget his Lord Krishna himself, but would leave a lasting impression on the tender minds of his children that primarily their duty was to serve Lord Krishna. A Kirtana attributed to his another grand-son Kalyanaraya gives an exquisitely delicate expression to his unwillingness to leave Vitthales'vara's house, at

the time when Vitthales'vara's uncle who was childless came to ask him to give him any one of his male children. At this time Kalyanaraya was afraid that he, being the first-born grandson, would be given away. The idea of remaining at the gate of Vitthales'vara and thereby singing praises of Lord Krishna was a thing which appealed to Kalyanaraya more than anything else in the world howsoever attractive. Vitthales'vara understood all his children and he knew very well that none of them would be willing to leave his house, so he asked his uncle to take away any of them who would be willing to go with him. The uncle was baffled by this reply and went away disappointed. The Sampradayika Gatha relates that the uncle administered three curses to Vitthales'vara's progeny. These three are-(1) maintenance of daughters' husbands, (2) debts, and (3) travelling. How far and how much truth there is in this Gatha, It is difficult for us to determine, but so far as the first charge is concerned, it is literally true. Even to this day the Bhattas, the so-called husbands of the daughters of a Goswami's family, are maintained in Goswami's house with almost all the members of their family. So far as the second charge is concerned, we find some evidence for accepting the truth of the same. In a letter written by Vitthales'vara himself he asks his sons to wipe out the debts. As regards the third, it is a blessing in disguise, it would add to the number of वैष्णवs, and the religion would prosper. Whatever that may be, Vitthales'vara's attitude seems clear. He had accepted the second alternative of Atyaga. He did not want his daughters to plunge into Sansara. So he kept them in his house, so that they could also serve Lord Krishna with the same facilities as his sons would do. They were married of course, but their husbands the Bhattas had no access into the Sevaprakara of Lord Krishna in the family of Vitthales'vara. Even to this day no Bhatta is admitted in the inner worship in a temple owned by a Goswami. Debts for the Seva of Lord Krishna

95

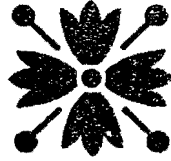
were never considered objectionable. They are not for the Sansara, and as such, the evil influences are few. Thus these curses had no evil effect on the descendents of Vitthales'vara. Family-life led by them was happy. The wives of Giridhara and Raghunatha were two sisters, so also those of Yadunatha and Ghanashyama were sisters. Not only were members of the family happy but even those who came in Vitthales'vara's contact were extremely happy and contented. One Mahadeva Dwivedi gives expression to this fact in the following verse 'श्रीविठ्ठलदीक्षिते राजमाने महीतले । वैकुण्ठगमनेच्छा कुण्ठिता वैकुण्ठवासिनाम्'. The Girinara and Sachora Brahmins who early joined the faith and were taken by Vitthales'vara in the inner worship did so without any monetary remuneration. Their duty was to serve Lord Krishna according to the directions of Vitthales'vara. All their other wants were looked after by Vitthales'vara. How much he cared for the comforts of his Sevakas could be well seen from the following. In the daily worship, water was to be brought from the Jamuna river by Sevakas, but writes Vitthales'vara in his letter, that if it was found troublesome to them, it should not be done because his Swami - Lord Krishna was delicate, and the inference was that he would not accept anything which arose out of Kles'a. (श्रीयमुनाजलनिर्वाहः सेवकैः कर्तव्यः, परन्तु नातिक्लेशेन, मत्स्वामिनः कोमलस्वभावत्वात्). Endowed as he was with such tender feelings for his devotees, it is no wonder that the hearts of his devotees should reciprocate the same sentiments in greater degrees. It is in fitness of things that poet Gopaladasa after describing all the details of Vitthales'vara's family should describe the same as Kalpa Vriksha. (श्रीविठ्ठलकल्पद्रुम फळ्यो तेनी शाखा प्रसरी अनेकरे रसना).

SRIMAD VALLABHACHARYA'S LIFE

❖ AUTHOR ❖
N. G. SHAH

A LIFE OF SHRIMAD VALLABHACHARYA

Copies : 100

Date of Publication : 1-1-2005

Book Publication Aid : 200-140

Third Edition : Reprint of First Edition

❖ *Author* ❖

Shri. Natvarlal Gokuldas Shah

❖ *Publisher* ❖

Shree Vallabhacharya Granth Publication Committee

69/70, A. Gokhale Street, Opera House,

Mumbai - 400 004.

❖ *Printers* ❖

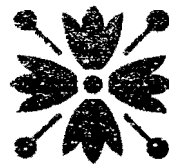
Rainbow Printers

46/48, Geeta Building, Lower Parel,

Mumbai - 400 013.

INDEX

	Page
Chapter One : Shreemad Vallabhacharya's life	1
Chapter Two : The Condition of India at the time of Our Acharyajee	16
Chapter Three : On the First Tour	29
Chapter Four : Debate at Vijaynagar	37
Chapter Five : The Ceremony of Kanakabhishek	52
Chapter Six : Rise of Bhakti Marg	69
Chapter Seven : The Pushti Bhakti Marg	81
Chapter Eight : Future Journey	103
Chapter Nine : The Further Tour	123
Chapter Ten : After the Tours	138
Chapter Eleven : The Review and the Conclusion	152

CHAPTER I

Shreemad Vallabhacharya's Life

Lineage, Birth and Childhood.

Our most revered hero rises like the sun in the sky of religion in order to re-enlighten it which threatened to be surcharged with frightfully horrid, dark clouds day per day on account of the rule of anarchy and tyranny due to the unsettled political state of the country, our India, and in order to destroy the doers of misdeeds along with their influence over the society, in the latter half of the fifteenth century in A. D. 1479, in the block half of Gujarati Chaitra month of Samvat 1535, in Chodanagar (Chaturbhadrapur) in the region of Champaranya. Just as his deeds and teachings are marvelous and come out of uncommon and

Shreemad Vallabhacharya's Life

miraculous brain and study his birth also was of an unique incident, resembling that of other incarnations of our supreme Lord. A following piece of intelligence about his birth is gathered for general information. Though this information needs a deeper and keener invention and though it is likely to be put before the public soon by the good attempts of the Vaishnava forerunners it is just sufficient to meet our need here at present.

It is said very often that the supreme Lord takes birth on earth whenever there is misrule and misguidance of the humanity. He spares not himself in doing what is necessary to the good of the whole mankind by suppressing the vice and mischief and by setting the human beings on the religious path. He makes them realize what they have to do and their objects of achievements in this valuable life; and grants salvation to those who really fulfill the terms offered. It is believed according to the Vaishnavite cult that he gives the honor of his birth to the family which completes one hundred Somayagnas and really it was the only

Shreemad Vallabhacharya

as family of Laxman Bhattjee, the worthy father of
er our Vallabhacharyajee, who fulfilled the terms
ng offered and accordingly Shree Acharyajee, the
ed hitherto last Avtar of God in our Vaisnava world
is was born therein. The ancestors of Laxman
er Bhattjee had already finished ninety five
re Somayagnas and the remaining five were
he completed by himself. The following table will
et clearly show the number of Somayagnas
performed by different descendants of that line.

rd	Shree Yagnanarayan Dixit	– 31
le	" Gangadhar	– 27
es	" Ganpati	– 32
re	" Vallabh	– 5
re		95
in	" Laxman Bhattjee	– 5
m		100
ts		

ts It is natural that one would think at once
is of doing one hundred Somayagnas and even
ie some hundreds and force the supreme Lord to
is be born in our family. But no, it solely depends
e upon the will of God and he facilitates the task
ly of yagnas to only those who are fortunate

enough to win his grace and love.

Laxman Bhattjee, like his forefathers was a man of deep religious learning and of religious mode of living. He married a daughter of Susharma, the priest of the royal house of Vidyanagar, (now called to be Vijayanagar) really a city of learning as the word Vidyanagar implies. Her name was Yallamguru and she was fortunate to become a mother of our Acharyajee and four other children – two sons and two daughters. X

She too was a lady religious turn of mind and helped Laxman Bhattjee in all his household and religious requirements.

The native place of Laxman Bhattjee and his ancestors was a big city named Kakarvad situated on the southern bank of

+ Note: - the name of the oldest son was Narayan Bhatt alias Keshavpari. He did not embrace the life of householder but turned a recluse at threshold of life. This incident is wrongly associated with the life of our Acharyajee but historical evidence as recorded in the manuscript-works of Shree Gokulnathjee, one of the descendants of our Acharyajee evinces the falsity of the above charge.

Krishna River. It is believed anyhow that this city existed within the limit of the present Nizam state. Afterwards this city was destroyed by a rival King and then Laxman Bhattjee made a city of 'Agarhar' his residence. The family of Laxman Bhattjee was in flourishing condition and was held in high popular esteem. The sixth of the above descendants of our Acharyajee was Yagnanarayan Bhatt as shown in the above table. He observed celibacy for a number of years and afterwards married a bride named Narmada of 'Devpur'. There came once a guest named Vishnumuni of Dravid race who was in a detached state of mind. He preached Yagnanarayan Bhatt to devote himself to 'Hari's' service and gave him a 'Gopal Mantra.' Then Yagnanarayan Bhatt used to perform every year one Somayagna in order to please God who gave him Vision of Himself and spoke to his family and widen his fame and to give protection to true religion after the completion of one hundred Somayagnas. Accordingly, as we said, above our Acharyajee is nobody else but God, Himself, into a human form according to the Vaishnava belief.

Someone may doubt the very existence of Avatars. In the solution of this sort of doubt we shall here give our thoughts to a few of the considerations namely that is it ever possible for a man to love and to get a thing which he has never eye-witnessed? Is it ever possible for a man to worship an unknown thing of whose body he knows nothing either by personal experience or by that of some high valued persons and to take a life long interest in what is never in figures and attribute? How can a man aspire for a thing, which directly or indirectly fails to affect his mental grasp? We can allude to some figures some imaginary attributes but what about those are said to be denied to have figures at all and who are said to be strange to human eye and mind? Moreover we have a number of examples in devotees who had attained salvation even during their lifetime by offering their love and all material objects in their possession to Avatars, the immediate lords.

So at least we would come to the conclusion that Avatars are true in themselves and the real essence of our supreme Lord. This

statement is made doubly weighty by referring to Gita where Shree Krishna, one of the Avatars, said "Oh Arjuna, many births of yours and mine have passed by." And again " I am born again and again for the establishment of the religion."¹

As we said, above our Acharyajee was one of the Avatars. To support this statement, we have many good evidences and allusions. The manner and circumstances under which our Lord is obliged to come into an Avatar were also operative in the case of our Acharyajee. The only reason of avoiding religious upsetting and the troubles of the good, causes Him to come on earth as an Avatar. As to its manner, he never pours Himself into an animal – womb and never comes out by a natural course. Supernatural as he is, his birth takes place supernaturally. If we refer to the said earlier Avatars, we shall be convinced of these facts, but here we have only to deal with the cause of our Acharyajee and to see how the said conditions were working in.

1. [Note: - बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जून ।
and धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ।]

Conscience is such eccentric in the matter of sensibility that it pre-feels of either good or bad. It is an everyday experience to us all. When something good is to meet us, unconsciously we fill with joy though we know not the cause of our exultation. Music is an outcome of such exultation and happy mood. Whenever an Avatar took place, the whole of the world look gay. Life within every thing either plant, animal or inanimate object sprang up into joy and everything looked into its pleasant aspect. And when our Acharyajee came on the earth, the same happened. The 'guru' of krishnadas Maghan named Keshvanand of Shree 'Nand,' spoke to him about the gayness of the world and said " Krishnadas, really an Avatar of God took place somewhere on this earth, for the atmosphere around is such."

On hearing that, Krishnadas made up his mind to go around India in such of an Avatar and to rest at his Holy feet as his last breath might take him away. In the whole of India, there was no other being born on that date viz. the date on which our Acharyajee made an

appearance on this earth. He came to know about that fact in Kashi and resolved to go to our Acharyajee with the full confidence of seeing an Avatar in him. Krishnadas then approached and surrender himself to our Acharyajee at Sukher Kshetra, a little far away from the northern bank of river 'Tungabhadra'. Finding him there who had achieved a remarkable victory during the time in the All India Religious conference held at the court of Maharaja Krishnadeva at the age of only fourteen. No sooner did our Acharyajee see him than he welcomed him by calling of his appellation. Krishnadas being convinced of our Acharyajee's Super- Humanity and fitness of being a 'guru' determined to spend his after-life in offering services at his feet and became a remarkably staunch Disciple of him in after life.

We have aforesaid that the supreme lord does not descend on this earth passing through a woman's womb but super-natural as he is, he comes abnormally. A following piece of information will give some ideas about his mystical birth.

Laxman Bhattjee, having celebrated satisfactorily the remaining five Yagnas, made up his mind to go on a pilgrimage to Kashi with his wife, disciples and servants and with other requirements to give a dinner party to 125000 brahmins. After spending some days in Kashi peacefully, a news of a coming attack of a 'yavan' emperor on the 'sanyasis' caused. Laxman Bhattjee wanted to go to his native place, Agrahar, along with other citizens. His wife Yallmagurujee who was quick with child was also taken with him on the way home. When the party reached Chodanagar in the region of Champaranya, Yallamajee gave birth to a son under a 'shami' tree during the dark midnight. Thinking that the child was lifeless they covered it over with piece of cloth and put it into a hollow place made within a tree and scattered the leaves over it. Then they began to pursue their way further with their associates but when they next put up on the way for the rest during the night, God gave them Vision in the dream and said " I myself have been born to you. " Then both of them returned to the place where the child was put up and when they

reached there, they looked it in the middle of fires! (अग्निमंडळ). The maternal affection of Yallamajgurujee at once came out of the breast in form of an overwhelming flow of milk-nectar and she spoke about that to her, dear husband who replied that if that child really belonged to her, the fires would make a way for her and indeed, she caught up her child safely and soundly untouched by fires. That child was Acharyajee. Hence he is known as the incarnation of fires and the mouthpiece of our Supreme Lord who gave universal philosophy to the world.

More than six the logical books support this statement.

This child was given four different names. His worldly name was Vallabh, his divine name, Krishnaprasad (as really he was precious gift of Shree Krishna to his parents.). The name 'Janardan' according to the mouth of his birth and 'Sharvistra' according to the motion of the planets at the time of his birth were also accorded to him. After performing all such rites, Laxman Bhattjee returned to Kashi with his

family where peace was reestablished and settled there.

Every monthly ceremony was then performed peacefully, and when the boy Shree Vallabh grew older of some months, he showed he show his love towards books as early as that age of some months when Shree Vallabha was given toys like those of elephants, books, horses, coins, axe and other play-toys to play with, he in the midst of applause of the learned who used to come to his father, always took up the books as his favourite plaything. Thus he became very dear and near to the 'pandits' who always thought highly of the child. It is well said that ' the child is the father the man'.

As soon as he got the rudimentary senses, he used to keep steady attention always to the discussion of the theological subject and to think over it and sometimes used even to fall into discussion himself and to give his own opinion on such difficult and hard to understand matter. In this way when he was a few years old, he earned the titles of 'Balsarasvati' and 'Vakpati', which mean respectively 'a young god

of learning' and 'a lord of speech' from the learned.

This will look not incredible at all especially to those who have at present experienced the masterly command over every sort of musical instrument of Bal Gandharva and Master. Both too difficult for little boys of understand what music is. In an ordinary case, if a boy of that age is asked about music, the very word 'music' will perhaps bear the impression like that of a mountain or a river, or a ghost or such any other nonsensical impression.

In America, there was a little chap who played harmoniously upon a glass cup and the Americans and the President too crushed him under heavy thanks unbearable by the child.

Some years ago, we heard of a boy under ten who solved the examples of B.A. course.

All these prove that a man is liable to a series of life and death and this unaccountable knowledge is due to the keen remembrances of what man had attained in his previous birth.

Shreemad Vallabhacharya's Life

This happens even in the case of an ordinary human being. Then it is not impossible at all for our Acharyajee to know the deep philosophy at he age of three or four for he is believed to be not an ordinary man but being superior to mankind.

At the fifth year of his age, he was made to wear a sacred thread ceremoniously and in the same year he was made to study under the necessary instruction of their family priest. Shree Vishnuchit. He used to do all the duties of a man in the first station of life and to study the same course prescribed for a general class of students in that age.

Even during his Career as a student, he lined out the general features of ' Bhramvad ' (the doctrine of Brahman), which later on became famous as the doctrine of Suddhadvaita and during the time of leisure, he explained it to his fellow students. Of this doctrine, their 'guru' came to know and it immediately turned into a matter of public discussion and general interest. Many a learned fellow opposed this doctrine and held meetings

against it. But our Acharyajee gave no way to such contradictory sayings and persisted in his own way. He too often took the platform to preach his own philosophy and the hearers were struck with wonder to see his wide philosophical knowledge. He made always his doctrine agreeable to all as if the goddess of success had married him being please with his unaccountable ability in philosophical subjects.

Just after the completion of his studies, his father Laxman Bhattjee died in the holy pilgrim-place of Kashi in A.D. 1490 (Samvat 1546) when he was just finishing his eleventh year. Having done all the funeral rites of the father, he made up his mind to go on a pilgrimage being permitted by his kinsmen and accordingly he moved towards South along with his four votaries named Svabhu, Svayambhu, Vibhu and Shambhu.

Now let us see the political, social, religious, industrial and emotions of India before and during the lifetime of our Acharyajee and we shall come to know hoe religion was upset and pretension was engendered.

CHAPTER II

The Condition of India at the time of our Acharyajee

The political condition: -

On the early half of the 15th century of Vikram Samvat, the Delhi emperors of Taghlak and Sayad races fell and the emperors of the Lodi race came into power. Under them, there was many pretty thakors, chiefs and jagirdars. Nearly the whole of the upper India was under the sway of the Sultan at the time of Sikandarshah's death. After him in Samvat 1574 (A.D. 1518) Ibrahim Lodi sat on the throne. He raised quarrels with his chiefs who invited Barbar to bring an invasion upon India. Babar defeated Ibrahim Lodhi on the battle field of Panipat and captured the throne of Delhi for himself in A.D. 1526. The Rana of Chitore was all powerful and ruled over Ranthambore and Chanderi.

During the period of Babar's rule, there was constant intranquility, rebellion and war disturbance ruled everywhere. The same was

the case during Humayun's career also. He had brought under his sway the province of Gujarat and Bengal but he could not keep them into his possession any longer. In Gujarat too, the musalman kings ruled after the ruin of Karan Vaghela. There was certain musalman Sultans who were very honest and liberal minded. But the rest and the most were far away from being just and even thought it to be their religious prescription and duty to act in such a way as to excite the feelings of Hindus, the Kafirs as they were named, in the matter of religion too. At times, the Hindus were openly attacked to give up their own family religion and to accept the Islamic religion. During their career, the wars and political transition were an everyday occurrence.

In South of India, after the fall of Brahmani Kingdom, the whole of dominion was scattered into five pretty thrones.

In Vidarbha, Hindu Kings ruled since a remarkably long period. This kingdom was at the top of prosperity at that time. At the

The condition of India at the time of our Acharyajee

time of our Acharyajee, Maharaja Krishnadev who was a staunch religious and learned man held the reins of the kingdom and was very much popular among his subjects. Later on, we shall see how this Krishnadev called for an All India Religious Conference and how our Acharyajee marvelously got the upper hand in the religious discourse and won the titles of " Shree Mahaprabhu " and " Shree Acharya. "

From this , we shall realize the truth about the unsettled political condition of India. Tyranny and anarchy were anyway powerful and communal warfare between Hindu and Musalmans was incessantly continued. Not only that but each one of them quarreled with the other and sought each other's life. In this political unsoundness, it was a very hard time for priests to preach Hinduism on public platforms.

Social Condition: -

Civic establishments like marriage society were widely influenced by unhealthy political atmosphere. It gave birth to the customs like child-marriages. To spare the young girls from the

attack of the ruling race, parents used to marry them in early childhood before they learnt their household duties and before they came to understand how dangerous and how pleasing an animal were they in the eye of their parents and the mischief-mongers respectively. Parents anyhow liked to get rid of their responsibility as soon as possible by offering their daughters in marriage to others and to secure them thus from the attack of the opponents and naturally two evil consequences resulted out of this. First of them was that the restraint over organs of senses became an unattainable thong and secondly the progeny produced by such child-husbands and wife was considerable weak who became gradually quite unable to break off the chains of slavery to the foreigners. Vices and demerits subject to the slavery inevitably visited them and it could not resist to its force and influence. For want of sufficient might in men to protect the chastity of the the ladies, the custom of keeping veils on the face when they were rarely out of the house came into existence. This resulted into the loss of fearlessness of woman.

The condition of India at the time of our Acharyajee

Such degraded they were on the one hand on the other, the pompous, luxurious and expensive life of the nobles and officers of the Court bore the charming impression on the minds of the people who were otherwise gratified with their simple and sinless life of limited wants.

The Educational condition: -

The advantage of the educational institute was generally taken by Brahmins and Banias. It was not regarded as one of the government's duties to facilitate and promote the cause of free education among the subjects and so the people received the instruction of reading and writing only and that too by private means. Sometimes, the arithmetic and such other subjects which were sufficient and useful to meet their worldly needs, were also learnt. At times, Hindu Pundits and Musalman Ulmas (the learned men) used to study systematically the science of religion and to compose the literary and religious works.

Commercial condition: -

In that age when might was right and when Railway-trains and swift-going machines were not in existence at all the commerce was not in flourishing condition. The people of every district used to produce the food and the wear etc, by cultivation of the land and by using the spinning wheel as much as to meet its own demand and used them as the means of exchange in the absence of the coinage-system. Activity of to-day in commerce was a sheer impossibility in that age.

The Artistic and Architectural Condition: -

The rules were prompt in giving good encouragement to the works of art and architecture. Every metropolis of different kingdoms was the site of the art, architecture and learning. It will be clearly understood by an example. It is reported in the book named " The History of Vijayanagar " by B. Suryanarayan Rao, that the factory of the king's palace gave employment permanently to two thousands of artisans, black-smiths, washer men and two hundreds of cooks. In the queen's apartments, twelve

The condition of India at the time of our Acharyajee

thousand of richly ornamented and valuable-clad, hose-maids were engaged. The most worthy of the learned professors from all the parts of the country were invited to fill up the post in the school of which were over crowded with many enthusiastic students.

The Religious Condition: -

Due to the ignorance about the real formation of one's religion, its observance only remained in name, as an outward appearance like a dead body devoid of a soul and pretence and susceptibility gathered strength and weight over the public mind. It resulted into the vitiation of even the public pilgrim places, where mischief and misdeeds made their abode instead of religious activities. But still they commanded respect as the holy pilgrim places from the humble human soul who found no other better way than going there for charitable ambition and to feel gratification even by such an outward religious conduct as stung it was by the variegated sin's hoods.

If we deduct the spurious and incomprehensible passages from " The Stories of 84

Vaishnavas " and " The Stories of 252 Vaishnavas ", they use to serve as the authentic treaties on the religious condition of India at the time.

Moreover a real and a precise but a contracted picture of the religious condition of India can be held from the compositions named "Tatwarth Dip Nibandh" and " Krishnashraya" composed by our Acharyajee.

In the latter he says " All the courses of the right conduct are blocked up and the religion of villainity and deceit, corrupted from within and outwardly beautified, is prevalent among the people and the strength of barbarian perception has been remained unquestioned. Hence this sacred land has been converted into an abode of Sin itself. The sanctified places like the Ganges are polluted and made profane and so their greatness has vanished out of sight. The saintly persons have been perplexed by the veil of Vanity over their eye-sight and so they come to entertain the lust for gain & fame. They are attached to sin setting aside their noble religious activities and philanthropic aim in life, which should be

otherwise their propitious path of conduct. The vide hymns have ceased to give their secret, the quality of fruits and nature of the presiding deity and the unobservance of celibacy on the part of the worshipper. All the celebrations and vows are observed hypocritically.

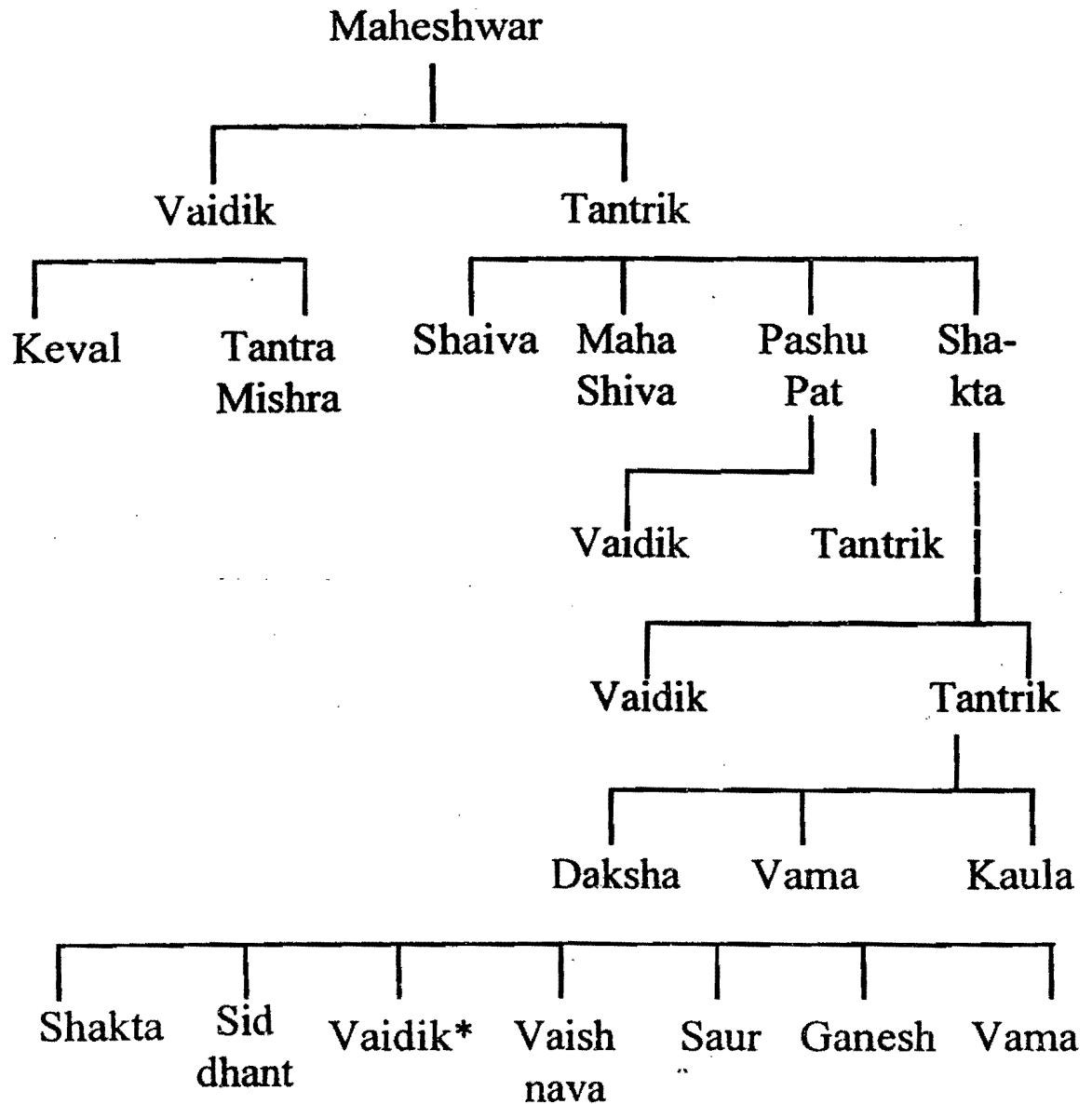
In "Nibandh " he says " At present, in the kali age, the people are prepared in lawless deeds, irreligious, with the turned face from the good conduct, of perplexed minds, giddy and apt in the execution of the organs of senses where they lead. The religious celebrations performed by such men are unceremonial."

The most excellent and powerful support of the establishment of the religion is a class of " Sanyasis. " They should wholly resort to the religion. The spirit of non-attachment should be their guide in all the fields of worldly activities. But in that age of which we deal at present, the Sanyasis were degenerated by corruption. The Sanyasis (the fourth station in life according to the Vedic religion) is meant for its knower. It is a wild horse to those who have no knowledge

to it. But in those times, the great fools distressed either by the heavy burden of debts or by family quarrels or by an excess of unpardonable behavior, found liberty from misery in attaining the guise of a 'Sanyasee' just as a fool tired of the severity of life seeks to bring an end to his affliction by committing a suicide. 'Sanyasta' of this sort is a suicide of the soul. If this happens, naturally such 'Sanyasis' can do nothing good either to themselves or to the people at large who nourish their material body with their own perspiration and energy.

Just as every community was split up into a number of divisions, similarly a number of different tenets molded up to fit the time by the fanciful Pundits from the extracts of the orthodox beliefs were also made current. This will be clear by illustration. The worshipers of God 'Shiva' were called to be 'Maheshwars.' This sect was split up into so many bye-sects as shown in the following table.

The condition of India at the time of our Acharyajee

Generally speaking the intellectual class of the Hindus was the believer of Shankeracharya's

[Note: - The Vaishnavas described in the table are essentially different from those who are generally known by that name at present].

Kevaladvaita doctrine so far as the philosophy was concerned. Some of them used to worship 'Shiva' and the others, 'Rama' and 'Krishna.' There existed the devotees of goddesses also. The jains were also influential at the time so far as the philosophy was concerned. On the whole, the doctrine of every religion was not practiced in its true aspect and spirit, and so the firm faith – the master key to open the doors of god's abode was dwindling.

In such eccentric atmosphere, by the inspiration of the most gracious God, Narsinha Mehta (A.D. 1414 to 1478) made the prediction about the future rise of 'Bhakti-Marga.' These are the loosely interpreted words in English about his prediction.

Throw away into the waters all the Shastras, for my 'Hari' (God) shall grant his garland (to the world in the form of Bhakti).

"The devotion to God supersedes all other means in this kali age, the muttered prayers of a lovely heart of the 'Narayan

The condition of India at the time of our Acharyajee brings us nearer to the religion more than any other thing does."

Mirabai (A.D. 1481 to 1470), the principal queen of the Rana of Rajputana did the same as Narsinh did. She too composed the devotional songs about "Prabhu Giridhar Nagar" (God) and passed her whole life in the service of god. "Gorang-Prabhu" (Shree Krishna Chaitanya) who was younger than our Acharyajee by six years was the progenitor of Vaishnava 'Bhakti Marga,' in Bengal. In South, Changdev, Guandev, and Namdev pitted the drums of 'Bhakti's' rise.

When in this way, all the world was cheerful in anticipation of a divine gift and awaited in patiently and faithfully, God Himself came as a divine gift to the world in Vallabhas form.

CHAPTER III

On the first tour.

As we said before, our Acharayajee being permitted by his relatives prepared for going on a pilgrimage with his four disciples. He went first to Chitrakut walking bare-footed. He worshipped there the idol of Shree Ramachandra standing in the company of Laxman and Sitajee. Thence he visited his birth-place Champaranya and there on the bank of the great river, having raised a platform by his disciple made the perusal of Shree Bhagwat.

After visiting some places like siddhipad and others and having pleased all who came in contact while discussing the religious matters, he went to Agrahar where his ancestors had settled after the ruin of Kakarvad. His uncle Janardan, knowing about his arrival, went to receive him with the auspicious materials of worship. At that time, there came a Brahmin from Vidyanagar to take his mother Yallamagurujee there, for some condolence – ceremony. Through him, our Acharyajee came

On the first tour

to know about the religious conference to be held at the court of Vidyanagar. He at once made up his mind to attend it and therefore they all started for Vidyanagar.

On the way they encamped near Krishna River. There came a learned fellow named puspadantacharya who was well received by our Acharyajee. In the course of discourse he questioned about the primary importance of worshipping Ganpati in the beginning of every auspicious ceremony. And if necessary, why did not our Acharyajee himself observe it. To this our Acharyajee replied that there was not an absolute necessity of worshiping Ganpati in the beginning of every ceremony however auspicious it might be and further said " I am devoted to the supreme Lord in all respects. I have dedicated my all to him finally and so I do not see any necessity of worshipping inferior gods and goddess." He with reference to Gita's verses Nos. 19 to 23 of the 7th chapter said according to the fruits of merits in the previous births, a man in his last birth becomes totally absorbed in Vasudev (Shree Krishna) and sees

every where himself interwoven. Such great souls are found rare for the aspirations or desires of this world catch hold of their mind and reasoning and being subject to their nature, they worship inferior gods and goddesses in anticipation of getting the fruit of their merits. These gods and goddesses, if pleased with them grant what is within their reach, which lasts no longer. But the great souls above described who are free from the influence of the worldly desires, devote themselves wholly to Him who is Almighty and attain to His abode.

After this he prosecuted his journey further on. After visiting some places on the way he went to Kundinpur where he had a discourse with an advocate of the pratibimbavad. Refuting he said " it is quite impossible to have a reflection of Brahman which is over covered with Maya." 1

After visiting Kalashree and Vyanktesh he went near the vena river where a number

1 (Note: - मायाजबनिकाच्छन्नं नान्यथा प्रतिबिम्बं ते)

On the first tour

of pundits, hearing of our Acharyajee's wide spread fame had come to receive him. One of them named Ravinath Vaidik intended to test him in the Vedic Literature. He spoke the alternate Verses of the Vedas dropping every succeeding verse of the Vedas. Our Acharyajee showed his skill in making its contrary meaning. Then Ravinath put before him another question about "Tamas," whether it is a property or not. Our Acharyajee said that Tamas means the want of light. With these answers, Ravinath was extremely pleased and said that the titles of "Balsarawati" and "Vakpati" befitted him most adequately.

After this incident, he arrived at Vidyanagar after some days.

When our Acharyajee went to Vidyanagar, it was in every way flourishing. Its additional name was Vijaynagar. Traditionally this city was situated on the same region where sugriva (A monkey king and a friend of Shree Ramchandrajee) ruled over Kiskindha. Formerly to commemorate the same Angad, the son of Vali, a village named 'Angadi' was built. There

the kings of Vidyanagar had made a stable of elephants and it was known as ' Angudi ' (An' an elephant and 'gundi' a street or a lane). It still exists and the descendants of our Krishnadev's daughter hold it politically.

Vidyanagar decayed in A. D. 1509 after the battle of Tallikota against the Muhammandans. Its reminiscences like those of ruined edifices strike us with wonder even at present because of their architecture and magnificence and give us the real idea about its past glory.

The boundary – line of this dominion was wide spread all over Southern India. It included nearly seventy seas ports. Vidyanagar, the capital city of this kingdom was located on the southern bank of river 'Tungabhadra.' It measured from east to west the length of 16 miles and ten miles the breath from north to south. Thirty lacs of people had made it their city of habitation. The Nobles of the court, the tribunary princes, the foreigners and the ambassadors of the foreign powers had constructed there the beautiful and sky-catching palaces and gave it a charming experience. The

On the first tour

large portion of the population was skin to religion. There was nearly four thousand big temples and shrines and the small ones were innumerable. On the whole, the construction of the city was very much pleasant by the good many of the grand institution of education, commerce, art and architecture and of pleasure – houses and rest – houses.

The kings were of ' chandravanshi ' (one who claims his origin from the moon) race. At the time of our Acharya's arrival Vir Nrushinh was on the throne but as he was quite unable to carry on the burden of the Government, Maharaja Krisnadev was a ruler de facto. His was the very religious mode of living. Everyday two thousands of the Brahmins used to come to his palace for worshipping. He himself was a learned man and poet too. His noble genius in poetry can be seen from the poem ' Amukta Maliad ' composed by himself.

He was a patron of the learned & poets and admired the works of art & Architecture by encouraging them a good deal. He was a just, compassionate, and an apt king and ruled in

concord with his nature as such over his good subjects. For particular details, " The History of Vijaynagar " by Mr. B. Suryanaryan Rao and Mr. Suval should be referred to.

Apart from this description of Vidyanagar let us turn to the matter, which greatly concerns us here. As soon as the news of our Acharyajee's arrival reached at Vidyanagar, his maternal uncle and Vidyabhusan, the chief of the King's charitable institution came out of the city to receive him with the king's offerings of worship. Just after the initial ceremony was over, they expressed him their wish of carrying him in the city in a procession, which he denied and preferred to go on foot to his maternal uncle's home where he intended to put up.

The queen of Krishnadev was a disciple of Vyastirth Dandi, the Acharya of Madhva-Sammpraday. That Acharya wished the king to be consecrated. On that account, the king held a grand religious conference of principal Acharyas and the 'Pundits' of different sects and places of India in order to arrive at a right conclusion about which of them supersedes all the rest.

On the first tour

First of all, a controversial debate commenced between Dandi Acharya and the Pundits of Shankar Philosophy. Each of them had a number of pundits to support and the logicians of the Gautam, the Kanad and the pundits of Mimansa philosophy remained neutral. At the time of our Acharyajees arrival at Vidyanagar, Shankaracharya Vidyatirtha had earned a victory over Vyastirtha in the theological disputation and on the next day, the 'Kanakabhisek' ceremony to Shankaracharya to be observed.

Having come to know about this, our Acharyajee made a resolve to attend the debate at the court and so, on the next day, after ending early morning's daily routine, he asked one of his disciple to go to the court and to communicate to the king of his desire of participating the controversial debate. Then he went to the court with all his followers and the king and the members of the court welcomed him by keeping standing in honour being struck with the hallow of the luster, tender guise and awfulness of our Acharyajee who was given half of the seat by Shanker Vidyatirtha.

CHAPTER IV

Debate At Vijaynagar

Then our Acharyajee enquired of the king about the matter awaiting discussion before the conference. The king told him the purpose of holding the discourse and the problem of the debate, which awaited solution. The matter of controversy was the nature of Brahman. The 'smart' pundit spoke of Brahman as a thing without any attributes or properties. While the Vaisnavas denied it and spoke it to be attributive. As a Vaishnava, Our Acharyajee tried to confirm the Vaisnnava opinion fundamentally.

(Here we should make clear that the Philosophical controversy is not treated fully with the view to make this attempt an interesting one by speaking lightly on philosophy. This attempt is done not with a sectarian but a general point of view. So a more philosophical brain should kindly refer to the book " Vallabh Charitra " in Vernacular for further details.)

Debate At Vijaynagar

Then Vidyatirtha began to question him about the authorities in favour of his beliefs. Our Acharyajee answered " the Vedas, Bhagwat Gita, Brahmasutras and some extracts from Shreemad Bhagwat composed by Veda Vyas during the state of meditation furnish us with ample proofs." Vidyatirth agreed to believe in the first three treatises but he doubted the evidence of Bhagwat saying that how he would agree upon such a puran like Bhagwat to be so authentic setting aside a number of other purans. Then our Acharyajee said, " the purans are nothing else but the Vedas in detail. To explain the meaning of Vedas clearly, purans are the designs in wider and bigger forms. They do not differ at all from the Vedas in essential things. So purans are agreeable to us and amongst them, the Bhagwat has attained a first place of importance because of its treatment of the honest duties of the spiteless saintly persons. More over its author, Ved Vyas felt gratification to his hearts contest (which he could not get by acquisition of mere self-knowledge) only when he turned towards the pure devotion of God described in the Bhagwat. So

Vaishnavas respect it so much and think it to be a matter to be referred to in all their religious controversy."

Vidyatirtha again asked him how he dealt with the authority of perception or inference etc. Then he replied as follows: -

"To test the reality of the worldly objects and above said standards of decision can be employed successfully. But as Brahman is an uncommon and supernatural thing, those standards of inferences cannot be satisfactorily made operative. But on the contrary, it can be tested by the means described in the Vedas. From the same standpoint, we daresay that whatever is a contrary expression or an independent meaning does not weigh at all in our mental pens, we regard it false and belied of its origin.

An attribute of a thing (guna) is called to be its property (Dharma). Just as the word 'Dharma' is used in its diverse applications, so is the word 'guna.' It means the string, binding, a rope and so on. Knowledge, passion and ig-

Debate At Vijaynagar

norance, (Satva, Rajas and Tamas) these three qualities are born of their nature or delusion (Prakruti or Maya), they are called to be the 'gunas' of 'prakruti' and they are used bind the beings to the worlds. They really exercise their authority over animal kind. He who remains uninfluenced by this things said to be "Nirguna". In Vedas, Brahman only said is said to be so. It does not mean the thing devoid of any properties or attributes. In its support, we would refer to the 70th Sloka of Shvetashvetar Upanishad A. 6 Mantra 11; there is said " Brahman is the only one God, concealed in all animate beings, propagated over all, the inner soul of all beings, the Fruit giver of all actions, the final abode of all created beings, seer of all, sentient, absolute and *Nirguna*." Here all the words except *Nirguna*, explain the attributes of *Brahman*, here *Nirguna* does not mean at all one who is deprived of all Gunas but *Nirguna* here means one who is influenced by the rule or exercise of those three qualities which spare no one except *Brahman*. He alone is *Nirguna* who is beyond the reach of the said *Gunas* and accordingly in the same sense the word *Nirguna* is

used, it implies the positive quality of Brahman.

There is nothing in this world, which has no attributes at all. So we cannot speak of Brahman to be devoid of attributes. If Brahman is Nidharmak (devoid of properties), there remains no need of knowing or worshipping it as it cannot grant any fruits in return. Moreover if we speak of Brahman to be so, the Vedas, the Brahmasutras and the Gita come to be false entirely in their very essence.

In this way, we have established the fact of Brahman's possessing properties on the strength of primary importance.

On hearing this, Vidyatirtha began to argue: -

There are some shrutis which admit of Brahman to be no property at all. And you prove it otherwise. So in this way, both of these proofs contradicted each other, which is strange to human knowledge. A man cannot be a man and not-man simultaneously and at the same time. He should be one of them. Similarly we should either ascribe attributes on Brahman or not but according to our belief, we do not ascribe attributes on Brahman since it is like a serene

Debate At Vijaynagar

jewel of pure rays put up just close by to a red flower which sheds its own red colours in that jewel and shows it of red hue but really it is of no red colour. Similarly 'Maya' (delusion) by its own attributive influence on Brahman shows it as such but really it is not the case. It looks so only due to the operation of 'Maya.'

Moreover there is nothing like jiva- (soul). It is an imaginary thing, for the Vedas do not conform any other sentient object except Brahman who is said to be the ever. Slaved, the knower of all and the Creator.

Shree Vallabha said you say that Brahman is 'Nidharmak' and 'Jiva' and 'Jagat' look by false attribution to them. Moreover you say that really speaking there is nothing like 'Ishvara' and Vedas also advances with a bias of false attribution (Adhyasa). This is not true and Vedas do not really mean so. On the contrary Vedas are favourable in this sense and gives proofs of Brahman having complete knowledge, actions and power. It is knowable only to a 'Knower' (Guanvan) in the real sense of the word. So it is improper to say that all the shastras are based

on ignorance and false attribution. (Avidya and Adhyasa). But on the contrary, that *Adhyasa* can be avoided by the means said in shastras. Chiefly the shastras explain Brahman absolutely distinguished by its knowledge and action. If it is not so, Shree Krishna would not have said in Gita that he only is the knower of the Vedas. Not only that but even Sukhdevji says in Bhagwat that he was absolutely given up to belief of Nirguna.¹ Brahman, but being attracted by the sports of Bhagwan mentioned in Bhagwat, he began to study it. All of your arguments prove fruitless only because you extend too far the power of Avidya and Adhyas. So the wrong basis on which your arguments stand mars the whole treatment of subject.

Moreover you said that the contradictory properties cannot reside in one and the same object. This logical rule is all true in the case of the worldly objects. But it is not true at all in its application to a prefer-natural object, and especially to the object like Brahman who is said to be *Omniscient, Omnipotent* and *Omnipres-*

1 (Note: - taken in the sense of Nidharmak

Debate At Vijaynagar

ent. An earth can produce the animals like the rat and the cat, the deer and the tiger each of which has natural antipathy towards the other. Moreover it gives out the bitter and sweet, hot and cold articles each of which differs in the matter of qualities. Thus the things of opposite properties can come out from the one and the same thing in an exceptional case like this. So looking in this way too, Brahman can hold within itself two contradictory objects.

You cite an example of jewel and a red flower and say that the red flowers throw its colour into a jewel and so the jewel looks red. Now according to your own words, there are two real and existing objects, the giver and the receiver are two distinct living things and not one, *an absolute one. Both the objects are proved to be real and so the Jagat and Brahman.* Moreover, you say that (want of knowledge.) *Nescience* creates delusion by which Brahman sees attributive. If so, the want of knowledge (Avidya) is true and real and so the belief of absoluteness of Brahman goes to be false. If want of knowledge makes Brahman at-

tributive, it can be said more powerful than Brahman and Brahman is called to be under its influence. So Brahman can no longer be said Omnipotent and the Vedas and Upanishads are proved to be false and a lie. But as it is not the case, according to your own approval of their truthfulness, Brahman is attributive by its nature.

Moreover, you say that *jiva* (soul) is an imaginary object which has no real existence except in human talents and mind. It is not an atom of Brahman. Such is never said in any shruti. On the contrary, in Gita Shree Krishna says *the soul is a numerous of my whole*. This soul is seen distinctively to those who have obtained the eyes of divine knowledge (Swetaswetar Upanishad P. g. 700). Moreover, it is capable of attaining infinity (Shruti. P. g. 700). From these proofs it is clear that the Soul is real and an atom of the same element called Brahman.

Those who realized Self-Knowledge, see everywhere Brahman even in animate and inanimate objects and in jagat. (the world). The

Debate At Vijaynagar

thing does not transform its nature but it happens so on account of the change of outlook on the part of the seer.

Shankaracharya said, " you call a soul an atom of Brahman, but I say that it is only a fallacious appearance or a reflection of Brahman, that reflection is seen due to the want of knowledge and it results into the existence of the world. If you discard it you can see all the Brahman.

" Moreover you say that the world is real. The real object remains true to its nature in all times but as the world is transitive, it is not real."

Shree Vallabh said Brahman has three main properties namely *Sat*, *Chit* and *Anand* (being, sentiency and eternal bliss). In the soul, the first two are exposed, the third and the last is remained concealed and so the soul is often said to be a fallacious appearance of Brahman which it is not at all. It is not a reflection too, for an object and the mirror when brought to gather can give us its reflection but as Brahman is one and an absolute one which you approve of with the support of Shrutis, and as there is not an independent object by itself. There is a total

absence of animate within it. So it must not have any sort of creative power, which is seen always in the soul. So the soul is neither a reflection nor a phenomenal appearance.

Again you speak of *Jagat* as false on the grounds that it is always under transitions. Really speaking, it is not so. It is changing in its outer nature but in the matter of absorption into Brahman, it was inflexible in the past, it is so in the present and it will remain so till the future ends. So the world is real. " Then Vidyatirth replied " Brahman has a number of forms and all these forms are the particles of infinite Brahman particularly and Brahman itself essentially but our Acharya doubts the very reality of things. He only believes in Brahman and that too unattributive. Moreover we regard the Vedas to be true and useful from its practical standpoint. All these and others like the world disappear as soon as the divine knowledge is obtained. Apart from them you call Brahman with a definite form what is its proof? "

Shree Vallabha said, " Brahman has not any natural form for He is supernatural. But in shruti it is said that Brahman has beauty, which

Debate At Vijaynagar

is impossible in the case of formless being. In *Mundak Upanishad* (P. g. 131) it is said that Brahman has a bliss-form. This is seen by the knower. So we say Brahman to have a form of bliss.

Vidyatirtha said, "*by strange way, you prove your Advaitvad* (the doctrine of non duality) to be true. It differs mainly from that of our Shankaracharya and ours only in true for there is not even the shadow of dwaitbhav (the conception of duality) in it. Yours is not so and it is hard to comprehend it fully."

Our Acharyajee replied, "the truthfulness of any doctrine can be tested by its point of compliance with those of the Shritis and the Smritis. The right conclusion in such cases cannot be arrived at by partiality and by ones own mere selection.

We designate our philosophy to be *Brahmavad*. We have very little to do with the name you give it to it, whether the doctrine of non-duality or duality. The *Brahmavad* is in every way correspondent to the Shritis and the Smritis.

After this, Vidyatirtha remained silent. Then Our Acharyajee addressed other pundits and

Acharyas to come forth for the solvation for any doubts if they had any.

Then a pundit of the Naiyayik School put forth his argument as follows: -

The origin of 'jagat,' as you say is Brahman itself but I doubt it for the 'jagat' is inanimate and so it must be the Creation of any inanimate elements or atoms and not of any animate thing.

Our Acharyajee replied " *The atoms cannot be transmitted within themselves. They remain isolated and occupy no space without any animate power, which brings them together and makes them a matter. So to speak of them being the origin of this 'jagat' is false imagination. "*

After this, he had to face a number of arguments from other pundits of different schools and all of them being satisfied with the reasonable replies of our Acharyajee, became silent accepting his supremacy in the religious matter.

The verdict of the arbitrators.

Then the foremost pundit having collected votes of all other arbitrators announced

Debate At Vijaynagar

their decision just as under: -

His Majesty the King has entrusted to us a very difficult task. Not only that but the difficulty has been more accentuated in our case, as we are enforced to pronounce our Verdict in favour of him who has proved our own doctrine to be defective. But despite that, according to the commandment of our Supreme Lord we must not withhold our judgment, we give not our decision pure heartedly, without failing a step of the just path and without encouraging the sense of egotism and self interest that Shree Vallabhacharyajee to be true and advantageous having criticized beautifully, efficiently but impartially the merits and defects of all other doctrine with the support of the four Vedas. The substance of this doctrine can be summarized just as follows.

" I shall speak out in half a Verse what is said in a number of books Brahman is true, the world his creation: The Soul is a numerator of his whole and nothing else. "

His Holiness names this doctrine as Brahmavad, but we wish to see it world-wide famous with the name of Shuddhadwaita

Siddhant, as His Holiness has proved its truthfulness only with the support of Vachaspati (The Lord of Speech) on account of his greatness of speech, power of talents and aptness in debate. His nature of goodness and forgiveness towards the opposite parties is worth following. So we with an excess of joy grant him a title Digvijayi (one who has achieved victory in all the directions) with the loud proclamation of his Victory.

This decision was well received by others soon. The king Krishnadev issued the orders to proclaim it outside the court by beating the drums etc. Thus the controversial debate was ended and having bowed to His Holiness lawfully and ceremoniously, all the Acharyas, pundits and the members of the Court and citizens dispersed. Krishnadev made all preparations to take His Holiness in a big procession to place where he had put up. He refused to take his seat in palanquin when requested by the king and so the wooden shoes of His reverence were placed in it. Then all of them who had assembled there took him at his place in a big procession.

CHAPTER V

The Ceremony of " Kanakabhisek " and Southern Journey

On the same night, Vyastirtha and Madhva Sampraday came to our Acharyajee and requested him to accept his own seat and to preach his own doctrine in his capacity. Our Acharyajee said that he would do what the Supreme Lord would order him to do. In the next morning, his Kanakabhisek ceremony was duly performed and when he was offered the gold coins as the present, he denied accepting them for himself. He advised the king to distribute them amongst the learned gathered there on the occasion.

(About the All India Religious Conference at Vijaynagar and the Knakabhisek ceremony to Shree Vallabhcharyajee, a following piece of information has been recently made out with the publication of a book named Shree Vyas Yogi Cheritam originally written in the 16th cen-

tury by pupil named Somnath a devout follower of Vyastirtha, the then Acharya of Madhva Sampraday. It decidedly approves of defeat of mayavadis at the hand of Shree Vallabhacharyajee. In the appendix of the above said book, an article published by the mythic Society Journal in 1924 has been drawn out. It says in one of its sentences " Vallabhacharya was honoured in Krishnadev Raja's Court in an assembly in which Vyas-raya presided.

Here the honoured denotes the public reception and that too the ceremony of kanakabhisek. It is reported by the followers of Vyasraya that the aforesaid ceremony was observed in respect of Vyasraya. But it seems insane to think that Shree Vallabhacharya achieved the victory and Vyasraya was appreciated for it. But it is no doubt possible that in order to preserve however the dwindling reputation of Vyastirtha who had approached Shree Vallabhacharyajee to request him to accept his own seat, the devout worshippers of Vyastirtha might have planned to suppress the fact of the 'Kanakbhisek' Ceremony by only referring to honour done to Shree Vallabhacharya, The

Kanakabhisek

Vaishnavi ' Gatha ' and the ' Vachanamrit of Shree Gokulnathjee ' are already in concurrence with the fact recently searched out.

Moreover on the page 16th of the appendix of the same book, a following note is given.

" A snapshot of the time when Shree Vysraya was the chancellor of the University of Vijaynagar is preserved in the Gada's 'Sampradayi Kula Dipika' in the 3rd prakarana, where it is said that Vyastirtha presided at an assembly when Vallabhacharya visited Viajaynagar in the time of Shree Krishnadev Raya. " (See para 84 of the Madras Epigraphical Report for 1922-23)

This shows that Shree Vallabhacharyajee had attended the religious meeting held under the presidential chair of Vyastirtha. Moreover the special note of Shree Vallabhacharya's visit to Vijaynagar connotes some marvelous account of his, which would have been connived at by the followers of other Sampradays.

Note: - from an article 'An Historical incident by prof. J. G. Shah M. A. in 2nd number of the 3rd year of the monthly magazine 'Shuddhadvaita.'

At the end of the ceremony, all of them bowed to His Holiness, offering Him the title of ' Akhand Bhumandalacharyavarya Mahaprabhu Shreemad Acharya. ' the Krishnadev requested our Acharyajee to initiate him with all his kiths and kins. That ceremony was also duly observed.

Then the king presented all the pundits and Acharyas the riches according to their qualifications, and seven thousand gold coins were offered to our Acharyajee who took up only seven coins out of them and handed them over to Damodardas for the ornamentation of their idol of worship. These seven coins formerly belonged to a ' Kshatriya ' named 'Dindas. '

When the king requested our Acharyajee to say him something about his duties our Acharyajee exhorted him thus:-

Live according to your station in life, protect the subjects, worship God, keep the company of the good, provide for the livelihood to the learned, and use them so as to educate the masses that constitute the integral part of your subjects, show mercy towards the poor and the distressed, and widen your immortal fame by

leading the moral and the modest life. '

by the polite pursuation of the king, our Acharyajee passed some days in Vidyanagar in religious studies and discourse. When the days of departure of our Acharyajee drew near, the king invited him at his palace and received him most cordially. Our Acharyajee, on seeing his inclination tended to religion thanked him and offered His blessings to him who had discarded the luxurious life of the world though he had every means at his command to enjoy it. Then our Acharyajee preached him three things just as under: -

- (1) To follow the rules appropriate to ones own religion in accordance with their capacity.
- (2) To keep one's self aloof from what is contrary to the rule of one's own duty.
- (3) To have the resistant over the organs of senses.

He further emphasized those three things should not be at any rate given up even out of curiosity.

Then our Acharyajee departed from Vidyanagar for the further journey to work out his propaganda.

He left his mother and sisters to the care of his maternal uncle and started. During the journey, it was his firm resolves at least to cut a distance of 12 miles a day on foot without taking rest.

When our Acharyajee reached Shuler Kshetra, Krishndas Meghan surrendered himself to him as foresaid. After some days, he arrived at Kumarpad. (Note: - This town is situated on a hill at some distance from the Railway Station Hospat.) The Acharya of this place, knowing His Holiness as a victor in the debate, received him cordially and there our Acharyajee made a perusal of Vyas Sutra. On the next day noon, there come Kapalik to him and said that he could stop the motions of the planets and moon and the sun and challenged our Acharyajee to show his powers, if he had any. Then one of the disciples of our Acharyajee restrained the movements of the kapalik and completely parlayed the activities of his body, when he urged for mercy, he was set free.

Kanakabhisek

The experiment of such 'Mantra-vidhya, will not today appeal to some as of a necessity and will be misled to cherish some misconceptions about our Acharyajee. But we all know that he had to cope with all who challenged him for anything. Moreover he had to countenance the influences worked by such persons over the illiterate class of the people. So an exercise of Mantra-Vidya does not deserve to be severally criticized unless it would be used under the wicked purpose. The purpose of our Acharyajee was not in the least to draw the people near to listen to him by such foul means. No 'Dharma' (religion) can live longer if it stands on such miracles)

On the next day, He came over to Shree Shail where a certain yogi approached him with a number of pundits of 'shiva' Sampradaya and asked Him who they were, where they had intended to go and where they had put up, then our Acharyajee archidiconally said that they were Brahmins, that they came from the province of Brahman, that they wished to go to the same place and that they lived in Brahman itself.

Taking these words lightly, he boasted on his unnatural powers. In response to these, a disciple of our Acharyajee bound him by his superior valor and asked him to prove himself true. He could not set himself free from the spell-binding but only on petition, he was set free by the disciple who had bound him thus.

Afterwards our Acharyajee went to Shiva-kanchi. Meanwhile His group of disciples was widely extended and a number of His followers counted a good deal. In vishunkauchi Our Acharyajee too enthusiastic for the ' Darshan ' of ' Varadrajee ' but he felt disappointment as on the steps of the temple, the well known ' astapadis ' of the poet Jaydev were inscribed. He could neither insult the devout poet by crossing over the inscription nor he could let the occasion of ' Darsan ' pass untaken. He was perplexed not knowing what to do. He depended upon God for guidance who during night said to him that the purpose of setting that inscription there was to make it scared by coming into the contact with the dust of the devotees feet and so His Holiness was wished to pass it over without any objection. But our Acharyajee said

Kanakabhisek

that he would not transgress ' Saraswati ' even in letters and if so, how he would dare insult that sort of fine glory of her. Seeing him thus distressed at heart, God said him that knowing his unprecedented love towards ' Saraswati, ' he had removed a poem from the steps of the temple and set it in to the walls.

On the next morning, our Acharyajee got a respectful invitation from the authorities of the temole for the ' Darshan ' of Varadraje. Ha made a ' katha ' of the Vedas and the Bhagwat. There a number of disciples of Shree Nrisinhacharya and Nilkanthacharya came to Him for a religious discourse. They said that they believed in Vishishtawaita philosophy.

According to their system, Brahman was qualified with ' chief ' and ' achief, ' which are the attributes. The attributes do not subsist separately but as connected with 'Brahman'. It meant that the Souls, God and Maya were the three diverse objects. Our Acharyajee replied that 'Brahman' is an absolute entity. It is above all differences, so Soul alone in the form of an universe is being created and creates, is being nourished and nourishes, is being destroyed

and destroys. Thus absoluteness of Brahman is every where proved and in the Vedas also.

Afterwards our Acharyajee went to Pakshitirth where he heard of two birds who were transformed by a curse from 'Tusha' and 'Vidhata' into the state of birds. They used to accept milk and ghee and used to give sight only to the saintly persons. Our Acharyajee then explained the underlying mystery of transformation to His pupils. Then he went to Chidambar where He went for 'darshan' of Mahadev Akashling. He bowed respectfully to the idol of Mahadev and paid invocations to him. He then delivered in brief the life features of Shree Shankaracharya to his pupils.

After visiting some places, he went to Tamrapani where a poor Brahmin came to him. He said to our Acharyajee that in the city of Palikota, the king was attacked by 'Kaliwar' (a kind of fever), which pained him excessively. Therefore its idol of gold was prepared and was established by mantras. That idol stroke with fear by showing of the projection of a finger with the noise to all who tried to take it away. No body accepted it though it was a precious

Kanakabhisek

gift to the receiver. Hence the royal priest, as he was, he was pressed to take it away. Having heard that cause of the brahmin's affliction, our Acharyajee asked one of his men to go with him and to take it, as soon as the pupil approached the idol, it tried to threaten him as usual by projecting a finger with a loud noise in a menace. The pupil without the least fear showed him his two fingers in response to its one. By thus doing, he could seize it but without a black effect on tip of the finger. He broke it off into several pieces and distributed them amongst the Brahmins assembled there. Thus the black mark was also removed. The king being struck with wonder sent for our Acharyajee and requested him to initiate him and his family into his Sampradaya. Afterwards in revelation of the mysterious event of the idol, he said it's showing of a finger pointed out that only a man who performed ' gayatri ' adoration even once a day, should carry it and no one else and that his pupil showed it two fingers in reply as he used to perform it twice a day.

The king then requested him to preach him with his duties as a king. Our Acharyajee said

Prahlad, Indrasen, Janak, Shibi, these kings are the idol ones, and their morality was so formulated that it could not be taken away amiss by the pros and cons of the worldly achievements and failures. They did not enjoy the rule for self pleasure but they ruled as the representative of God. Their mode of living is an exquisite example to a king who likes his welfare. The king should rule for the welfare of the ruled. In this way only he can obtain the heart felt love of the subjects and the blessings of the Superior Lord. The existence of the real king can be tested only by the sheer absence of the commitment of the theft, and illegal co-habitation within the symmetry of his dimensions. He himself should fall aback from the acquisition of the store by the application of foul means and from indulgence with another's wife. These and others are the regulations to be observed by a Vaishnava King. From that place, Vallabhacharyajee then with his disciple went to Shree Vaikunthkhetra where Sheshacharya showed his curiosity of knowing the real form of devotion in Brahmavad, where on shree Vallabhacharya said as follows; -
Our devotion to God, is of ' Nirguna ' charac-

ters as often said in Bhagwat and spiritual writings. To love the divine form without expecting fruits in return is much more desirable than the self emancipation.

“ The most enduring love towards the Almighty surpassing all, based on the knowledge of His greatness is called Bhakti or devotion. As the three ‘gunas’ or qualities born of Prakriti or Maya (A power of the Almighty) Viz. tamas, Rajas and Satva have influence over the thought, feelings and actions of all. Bhakti or devotion which is but an attitude of the heart, assumes four different forms Viz. Tamasik, Rajasik, Sattwik and Nirguna (free from the influence of the three Gunas)

The devotion of a person, who is influenced by anger, who entertains a sense of separateness and whose object is to inflict pain on another, or to cheat another, or to satisfy his envy, is called Tamsik Bhakti.

That devotion which is impelled by the desire of obtaining worldly objects that which has for its object worldly fame, that which has for its object worldly power and which implies a sense of separateness is called Rajasik Bhakti.

That devotion which has for its objects the destruction of Sins, that which has for its objects the pleasing of God by offering to Him all actions and that which is practiced with a sense of separateness with the object of securing fruits of actions is called Sattwik Bhakti.

That uninterrupted and continuous motion of the mind towards Him who resides in the heart of all, free from the impediments created by the Vedas and Smritis like the flow of Ganges which makes its way through mountains etc and goes to the sea, is called Nirguna Bhakti."

The last is of primary importance and the best according to our ' Bhramavad '.

Hearing this Sheshacharya laughed out and said that there was no space for Non-dualism in that dualistic theory. Shree Vallabhacharya replied. " The sense of separateness is looked with contempt in Vadas and Smritis. Pure Non -dualistic knowledge is approved of to be best. Every animal being has a special liking for his own soul, but the devotion to God is not all possible as the cause of the sense of separateness when he comes to know his soul to be an atom

Kanakabhisek

of the same Almighty".

Then after some days His Reverence came to Padmatirth where the king of the city along with his family surrendered to our Acharya and wailed out his grievance pertaining to the devil which has taken charge of the queen. Accepting the invitation of the king he put up in the royal palace and the king and assembly of the court welcomed him by materials of workship. Then Damodardas gave Charamruta (nectar of the feet. Viz. The water gathered having used in the workship of God) to the king who made the queen drink where on that devil came immediately out of her body and bowed politely to our Acharyajee thanking him for the kindness of relieving him from bad position he was put in by the committal of theft of Shree Padmavati Nabhaji's gold. Then he made up his way to the sky thus purified by the favour of Shree Vallabhacharya and the queen got rid of that trouble. Having preached his doctrine to them all, he continued a further progress in the journey.

After wards Shree Vallabhacharya visited the place "Kaundinyashram". Here existed an

Shreemad Vallabhacharya

another idol of Shree Nathaji who had drunk away the 'davanal' fire. This is very beautiful place where all around the sandal trees have grown up abundantly. Here Vishnuswami, having experienced the pangs of separation from God, obtained the divine knowledge from the sage Kaundinya' and obtained the Vaikuntha at last. Here the Kaundinya appeared before Shree Vallabhacharya who bowed down to him; being pleased with the modesty of Shree Vallabhacharya he spoke to him about his preceptor Shandilya as follows :-

Our preceptor the sage 'Shandilya made a religious penance for the Sight of Shree Hari's sports on the mountain of Shree Govardhan. Then a daughter of a sage named 'Shree' Lalitadevi,' a perfect embodiment or joucance itself appeared before him and gave him some precepts about the true devotion of Hari who would by that way do him grace and would give him his desired object. Then 'Shandilya' behaved as he was preached and pleased Hari. After this, 'Kaundilya' muni gave the compliments to Shree Vallabhacharya for the path he has opened for the good of the people and said

Kanakabhisek

that there was no other tenet which can claim superiority to it. Saying so he disappeared. After wards Shree Vallabhacharya went to Mahishpur (Now Mhaisur) the King of which most humbly requested him to put up at his royal palace and to preach him his princely duties. Shree Vallabhacharya said :-

The Yagnas which should be performed by the king are of five kinds namely to chastise the guilty, to receive the good, make an increase in the treasury by just means, to impart judgement impartially and to protect the king should always feel that he is entrusted the kingdom by God for the protection of the subject and for no other sake. I am their protector and the universe is under the direct control of the Almighty. Such feeling you should always cherish. Then the King presented to Acharyajee the pearls and the jewels which were distributed to the brahmins by him.

CHAPTER VI

Rise of Bhakti-Marg

In the mean time, Acharyajee received an invitation from the King of Vidyanagar to pay a visit to his capital once more. At this time he was engaged in the theological discourse taken place at Gokary with the learned brahmins of Shaiva' philosophy. He had no other mission on this earth except that of propagating the true devotion of the Almighty. Accordingly most successfully he carried out his points during the controversy. Afterwards he went to Vidyanagar and there on seeing the anxiousness of the King and others to hear him he spoke about their religious duties just as follows :-

Oh King! Everybody seeks for pleasure but all in vain except that in Hari. He is an eternal bliss while the worldly objects have a quality of momentary bliss which reacts to inflict pain to its seeker in the end, instead of his desired object. He only can afford the intransient happiness if a man is fortunate to gain his distinct grace. For securing his grace, we should

concentrate upon his form with all attention. This is called his service which can be divided under three different heads (1) physical (2) monitory and (3) mental. The first two are intended for the far advanced. By performing the physical and monitory Services, one loses worldly misery obtains knowledge of Brahman and becomes qualified to perform the mental service. As the object of service is to keep the mind fully engrossed in the Almighty, it is usually formed in relation to an image of the Almighty. The devotee is expected to regard the image as the Almighty himself rendered to and to think with all heart that every service to the image is rendered to the Almighty.

In order to purify the mind so as to render services adequately to the Almighty and to withdraw the mind from the wordly objects Shravan (hearing) and his name Kirtan (singing the glory of Hari) and Smaran (remembering) are most essential. Shravan means the hearing of such of the attributes, accounts, and narratives of the actions (dilas) of the Almighty which help most in fixing the mind in the Almighty. By hearing these, the attributes of the Almighty

enter the heart through the ears and having churned sins or vices, that lie there expell them through Kirtan (singing) by way of mouth.

Kirtan means knowing or communicating musically to another the power and meaning of the words referring to the Almighty.

The glory of the Almighty should be sung after knowing his greatness. It should not be sung with a worldly mind.

Smaran means the remembering the name of the Almighty. According to the doctrine of Brahmavad, the names and forms of his are not unreal, for they have been made by himself.

These *Shravan* and *Smaran* expel the vices of the heart and purify it and make it proper to be a Sacred throne of the Almighty. Only when this happens, the bliss is experienced.

The King should try to follow most closely the rules and regulations about the king's duty mentioned in the book named Manusmriti Mahabharat etc. The King should bear in mind that the gratification and the prosperity of the subjects are the real strength and prosperity of the Kingdom.

Every thing done should be dedicated to the Almighty.

Vivak, Dhairya and Ashraya should at all times be preserved.

"God is capable of doing all" this sort of perception is called Vivak.

Till the end of life, one should endure the three fold misfortune, this condition is known to be Dhairya.

"To have recourse to the Almighty in all times of capability or incapability" this sort of faith is called Ashraya. One should resort to him only who is above the influence of the main qualities of Maya. All other gods and goddesses are comprised in him and so by loving and serving Shree Krishna, an identity of Brahman who only is as above said, all other gods and goddesses become ultimately pleased.

Concluding his speech, our Acharyajee advised the King to maintain a learned and selfless man as an adviser in such religious matters.

After some days, when Shree Vallabhacharyajee reached Pandharpur, he was invited to have the sight of Shree Vitthalnathji

by the servants of the temple. There in the answer of the question of the pupils of Gnandev who were the followers of Vishnuswami Shree Vallabhacharyajee said.

"A man himself becomes converted into Hari when he sees all to be Hari and Hari in all. So you should never cherish the sense of separateness from Hari but devote wholly your self to Hari's service pure heartedly. He becomes pleased only by his service and devotion and by no other means.

He put up there for some days. Meanwhile a devotee named Pandurang met him on the way of Vitthalnathji's temple and said to Shree Vallabhacharyajee that he used to live upon milk since last twelve years in anticipation of obtaining the sight of Vrajlila (sports in Vraj of Shree Krishna) but he could not fulfill his desire any how. Shree Vallabhacharyajee took him then into a cave where he showed him a vision of the lilas of Shree Krishna.

After two amhurts (a period of 48 minutes) Shree Vallabhacharyajee withdrew the divine sight and said to Pandurang to devote himself to the service of Shree Vitthalnathji and

by doing so, he would enjoy it for ever without any interruption.

Here in Pandharpur, on the riverbank, there still exists the pilgrimseat of Shree Vallabhacharyajee just as they are at various places.

From Nasik and Treyambak, Shree Vallabhacharyajee approached the river Narmada and made 'pradkshiena' of all the pilgrim-places round about. During the interval, in a forest young one of a deer found refuge in the place where Shree Acharyajee had put up; subsequently, a huntsman came running after it and requested for its return under the excuse that he was afflicted by keen appextite and although he knew that it was a sinful action to kill any living being, he could not help but kill it. Hearing the words of a renunciating heart, Krishndas asked him how he could realise it. Then he answered that he was a prince but by the company of the prostitutes and such other wicked persons, he had been degraded to that extent. But on seeing our Acharyajee, the veil of sin was removed from his senses. In this way he became a disciple of our Acharyajee. He then

advised the prince to render services to the Almighty giving up the vicious mode of living.

Afterwards, Shree Vallabhacharyajee went to Ujjayin where a hundred of brahmins approached him simultaneously. Shree Vallabhacharyajee answered them all in the same way and made them satisfied. Then one of them said in envy of Shree Vallabhacharyajee that 'Ghatsaraswati' would have surely defeated him if he were there. Krishnadas asked him who that 'Ghat Saraswati' was and to whom the adored so much. They said that he was in Chaidpur. So Shree Vallabhacharyajee came to Chaidpur and made inquiry of whereabouts of 'Ghat Saraswati' There Shree Vallabhacharyajee came to know that he had been to 'Vetravati' (it is a river named 'Betwa') to partake the religious assembly of the king Ramchandra. So Shree Vallabhacharyajee went to Vetravati and was received as a Royal guest by the king. Then Krishnadas asked the king to send at once for that 'Ghat Saraswati'. The king hesitated and said that he was a learned man of peevish temperament and a man of super-natural powers. He used to fall into discussion always under

certain conditions. Moreover he was well-versed in the attraction of 'death' and of like things. He could swiftly go into the earth, into the depth of water and high up in the sky. He could appear into the guise of a lion, a serpent etc. He had subdued saraswati (the goddess of speech) and made her speak always in his favour. Saying so, he sent for 'Ghat Saraswati.' when he came, the king received him with honour. He then took his seat on the tiger's skin and addressing to Shree Vallabhacharyajee that the man would not occupy but by his achievements; and challenged Shree Vallabhacharyajee to manifest his own accomplishments if any in his rude manner. Moreover he asked through the medium of his disciple to Shree Vallabhacharyajee whether the 'Jagat' is real or unreal. Then Shree Vallabhacharyajee through Sambhu answered the question into affirmative. Then Ghat Saraswati claimed to prolong the discussion on a bet. Shree Vallabhacharyajee did accept it and the discussion advanced further. Then a piece of cloth was brought and thrown into the fire by Ghat Saraswati who when completely exhausted,

asked Shree Vallabhacharyajee to be brought again in its previous condition unaffected by fire, for he spoke the world to be real. Shree Vallabhacharyajee no doubt, produced it in the same state just as nothing happened and asked Ghat Saraswati to look at it on his own hand. Then Ghat Saraswati called it to be a magic and not a power of providence. Then Shambu said "I have paid you in the same exchange. If you are powerful to command over nature, take this straw of grass and burn it in the fire." Shivanand took it up and threw it in the fire produced by recitation of some mantras but it could not be burnt. Fire did not touch it as if it were deprived of burning capacity. When thus defeated he was, he gave up such foul tricks and determined to continue the discourse in a scientific (shashtriya) method. He questioned.

How thing be called real when once they are being born and in another moment they vanish? Shree Vallabhacharyajee replied "they are real and of eternal existence; only they undergo the system of being appeared and disappeared. Again he asked why then Shritis and Smritis speak of unreality of Jagat? Shree

Shravan Month, Shree Vallabhacharyajee arrived at Gokul in the night he thought "The Almighty wishes the publication of Bhakti Marga but his perfectness of bliss and beauty should be an object of worship only to those who are completely faultless. This is not possible for all be found perfectly sinless. In the case, the creed may fail to have a wide propagation." Seeing this anxiety of Shree Vallabhacharyajee God appeared before him and offered him a gift of a Mantra and instructed him that by using the mantra of Brahmsambanda (This is a technical word meaning forming relation with him) in all the evils subject to the body and soul they would be expelled.

On the next day morning Shree Vallabhacharyajee asked Damodardas whether he heard the voice of the Almighty or not. He said he heard some sound but could not gather its sense distinctly. Shree Vallabhacharyajee explained him all that had happened on the preceeding night. The substance of talk with God is given by Shree Vallabhacharyajee himself in the booklet named Siddhant Rahasya.

The Damodardas requested Shree

Vallabhacharyajee to initiate him in his creed. Shree Vallabhacharyajee recited the mantra which means as follows :-

"Shree Krishna is my protector, I have been separated from him since thousands of years past; and as a result of this separation my bliss has been completely faded away by the three-fold anxiety. Thus circumscribed as I am, I dedicate all, my body, senses of organs, soul, inner-soul, duty, wife, progeny, family, wealth and even the soul to Shree Krishna who is para Brahman, the Almighty, the Lover of Gopis.

It is clear from this, that the devotee is expected to dedicate his all to the Almighty and not to any particular ordinary individual.

Having thus performed the ceremony of reviving the memory of the Almighty (Brahmasambandh). Damodardas dedicated his all to Shree Krishna accordingly. His example was followed by others too, and soon they were caused to make self-renunciation.

The practice of Self-renunciation is begun with the self-dedication of Damodardas and others.

Vallabhacharyajee to initiate him in his creed. Shree Vallabhacharyajee recited the mantra which means as follows :-

"Shree Krishna is my protector, I have been separated from him since thousand of years past; and as a result of this separation my bliss has been completely faded away by the three-fold anxiety. Thus circumscribed as I am, I dedicate all, my body, senses of organs soul inner-soul, duty wife, progeny, family, wealth and even the soul to Shree Krishna who is para Brahman, the Almighty, the Lover of Gopis.

It is clear from this, that the devotee is expected to dedicate his all to the Almighty and not to any particular ordinary individual. Having thus performed the ceremony of reviving the memory of the Almighty (Brahmasambandh). Damodardas dedicated his all to Shree Krishna accordingly. His example was followed by others too, and soon they were caused to make self-renunciation.

The practice of Self-renunciation is begun with the self-dedication of Damodardas and others.

CHAPTER VII

The Pushti Bhakti Marga and its Principles

The Pushti Bhakti Marga means the path of acquiring grace of the Almighty otherwise called the Nirguna Bhakti Marga or the path of pure love towards the Almighty. The word 'pushti' here does not convey the sense of nourishment of the material body but the nourishment of the soul with grace of God.

About this Bhakti Marga, complete information may be gathered from a number of books composed by Shree Vallabhacharyajee, who had definitely thought about its general features during the theological discussions taken place at various places during his journey. We shall here allude to some of those books.

(1) Bal-Bodh (2) Siddhant Muktavali (3) Pushti-Pravah Maryada Bhed (4) Siddhant Rahasya (5) Nav-Ratna (6) Bhakti-Vardhini (7) Seva-Fala (8) Seva-Fala-Vivarana (9) Tatwartha dip Nibandh etc.

Hints of Bal-Bodh :

"The life of the wise persons is meant for the sake of 'charma', 'Artha', 'Kama', and 'Moksha'. These are four principal objects of human existence. Each of them is of two kinds; spiritual and temporal. The first of these two is mentioned in Vedas by God himself and the other in Sritis by the Sages. (Manu, Kapila and others). The object of temporal emancipation (Purushartha) is divided into two kinds; emancipation by one's own self and that by means of others.

The way of the first kind of Salvation is described fully in the 'Sankhya' Shastras as well as in those of 'yoga'. The Sankhya directs to leaving of the worldly objects altogether. It says that only when one feels most humble and gives up egoism and self-interest and fully absorbs in divinity, he gets Salvation.

The emancipation which is dependent to the means outside one's self is achieved by two ways, by two different agencies, namely Vishnu and Shiva. One has to offer his worship to the god Brahma only with the hope for divine knowledge. Vishnu is the preserver of the world

and Shiva, the destroyer. In them, one or the other 'Guna' predominates and so they are called the incarnation of that particular 'guna'. Accordingly, Vishnu and Shiva if pleased, can bestow upon their devotees what is within their power. But their power is not wholly limited to their respective fields. Each one of them can afford to give what is beyond the expectation in consideration to his nature, thus showing their uncommon capacity. It is possible for Shiva to grant all means of enjoyment if pleased, though his nature is considered to be apathetic to it. Similarly of Vishnu, it is possible to grant Salvation, though in the ordinary course of state, he is believed to grant the worldly enjoyments. This happens in rare cases to manifest their special favours upon their particular devotees.

'Jiva' by its very nature has stooped to wickedness. In order to avoid this wickedness, 'Shravan' (hearing) 'Kirtan' (singing) and 'Smaran' (remembering) are essential.

Siddhant Muktavali

One should always render his services to the Almighty. Service is of three kinds (1) Physi-

cal (2) Monetary and (3) mental. Of these the first two are inferior to the last one since the last is of the best kind and intended for the far advanced. The first two are but the means for the realization of the third.

The nature of Brahman as rendered available from the Siddhant Muktaavali by Shree Vallabhacharyajee is as follows :-

"He is a formation or embodiment of sat, chita and Anand. He is changeless, Ommipotent. Ommipresent, the support of all, an instrumental cause of the Universe, the holder of all contrary duties and an endless being. He himself is not subject for the intellectual intercourse. He is whatever is produced by whatever ways and in whatever age in whatever thing by whatever, with whatever, pertaining to whatever and for the sake of whatever.

When Brahman wishes to create an universe, he accumulates his bliss element apart and thus produces two forms, one of complete bliss and the other a mixture of sat, chit and Anand. The former is called Para-Brahman, Purushottam, Paramatma or Shree Krishna. While the latter is called Bruhat Brahman or

Akshar Brahman which is 'Ganitananda' (since element of Anand is measurable.) This Akshar Brahman is divided into two kinds one adjusted for the worship of the knower and the other is 'Jagat', The different Schools of Philosophy held the different views on 'Jagat' as their imagination and intellect could afford them to take the meaning of the Verses of the Vedas. Some of them even disregarded God as the Creator of this Universe and called it an independent creation. This is quite contradictory to the Vadas preaching and so it credits little faith as regards its truthfulness from us. Shree Vallabhacharyajee says that there were a number of different schools of philosophy which thought distinctively and differently from one another. [Note : अपरं तत्र पूर्वस्मिन् वादिनो बहुधा जगुः॥ मायिकं सगुणं कार्यं स्वतंत्रं चेति नैकधा॥]

There were 'Mayiks' who took the 'Jagat' as an illusionary appearance of Nirguna Brahman. Just as we by illusion presume the string to be a serpent in the dark of the night, similiarly this 'Jagat' is a false show of Brahman. (Note : ब्रह्म सत्यं जगन् मिथ्या॥) 'Brahman is real, the world false, is their saying this philosophy is designated as

the Shankar Philosophy.

The believers in the 'Saguna' world said that 'Satva', 'Rajes' and 'Tamas' three natural qualities are the origin of this 'Jagat'. This is the 'Sankhya' Philosophy.

Some said that this 'Jagat' has come into existence by the contract of five elements namely the earth, water, light, air and the sky; and it will exist so long as the planets like the sun and the moon will continue to move round their definite orbits. The theory of attraction governs their existence and movement. But they missed to find out the origin of these five elements which produced the 'Jagat' and also the power which arranged them in a system to make the 'Jagat' as it appears. At the most, they would agree upon the power of nature which controls the world and the planets into a definite system but they would hesitate to believe in the Supreme Being working as that unknown power of nature into a form. This is the principle of logicians like Gautam and Kanad.

The followers of Mimansa School of philosophy who believed in only 'karma' (action) said that the 'Jagat' is an independent creation

whose beginning is into nothingness and which will remain in the same state till the future ends. No one can claim its creatorship. It has come into existence of its own accord.

The different schools of philosophy are fully dealt with in view of their opinions about the 'Jagat' in the books named 'Nibandh', Vidvadmandan (विद्वन्मंडन), Shuddhavaite martanda (शुद्धाद्वैतमार्तण्ड) by Shree Vallabhacharyajee and others. What he said about the 'Jagat' is as follows:-

"This world is of the same property as that of imperishable Brahman. This is the opinion of Shritis. Both of the forms can be similarized for the explanation to the forms of the river Gangas. The river as it appears by its waters is the 'Jagat' and the abstract deity which presides over the river and who gives final emancipation to those who worship is as such piercing through its outer waterish form is Brahman." [Note—

तदेवैतत्प्रकारेण भवतीति श्रुतेर्मतम्।

द्विरुपं चापि गङ्गावज्ज्ञेयं सा जलरूपिणी॥

माहात्मसंयुता नृणां सेवतां भुक्तिमुक्तिदा।

मर्यादामार्गविधिना तथा ब्रह्मापि बुध्यताम्॥

(Siddhant-Muktavali)

Though both these forms seem different and unlike, they are not at all different in the matter of property. Moreover "The world is like the waters of the river Ganges and Brahman is like the abstract deity presiding over it. As the Ganges into a goddess-form Shree Krishna is subsiting. (Note—

यथा जलं तथा सर्वं यथा शक्ता तथा बृहत् ।

यथा देवी तथा कृष्णस्तत्राप्येतदिहोच्यते ॥

(Siddhant-Muktavali)

	Forms of the River waters	Forms of Brahman The world (Jagat)
(1) Physical		
(2) Meta-physical	emancipating abstract power	The spritua world (Brahman)
(3) Divine	The goddess Ganges into a definite form	Shree Krishna

There are three chief powers of the Almighty which are generally called by the name of three Gods. They are Brahma Vishnu and Shiva. Brahma works as to his creative power, Vishnu as his preserving power, and Shiva as his power of destruction. All these three Gods have been working under the will of the Almighty. These three gods preside over the three Gunas. Brahma presides over the Rajas, Vishnu over the 'Sattva', and Shiva over the 'Tamas'. They are more or less under the influence of the three Gunas. They are therefore called the Saguna Gods.

These three gods can give what is within their power. For the highest happiness, Shree Krishna should be worshipped. But for no worldly achievements. If done, the worshipper becomes miserable instead of being happy.

A Gnani (ज्ञानी) can acquire at the most 'Akshar Brahman' but a devotee of the Pusti Marga achieves the company of Shree Purushottam. If a Guani' renders his all kinds of services told in the Pusti Marga, to the Almighty then and then only he obtains the company of Shree Purushottam. In this way, Bhakti Marga is su-

perior to even 'Gnanmarga.' (ज्ञानमार्ग)

Siddhant Rahasya :

"On the great night of the eleventh day of the bright half of the month of Shravan, what was spoken by the Lord in person is stated here literally."

"The effacement of all the offences of the body and the souls is possible by the affinity with Brahman. The offences are remembered to have been five fold."

"Some are inherent, some arise out of incongruity of time and place some are those as stated in the worldly moral books and the Vadas, some are produced from undesirable contact and some result from the unordained touch."

Natural offences are those that spring with body. The body is composed of five elements do not possess the human like talents to know the Almighty and to worship him. Consequently, offences cling to them. As regards the place, set apart for worship if wants in purification, some offences cling to it also. Time is also not free from these offences since it is ever changing. One who be takes to worship has to observe the restriction of time ordained by Vedic passages. The offences produced from contact and

touch are incurred by undue contact and touch. "Otherwise the effacement of all the offences will not be possible by any means. Hence one must abandon the thing not presented to the Lord."

"This is the Commandment of the Bhakti Marga, that those that have dedicated themselves to the Lord, must enjoy the things having first offered them to the Lord, presentation of partly enjoyed things is not accepted by the Lord of gods."

Therefore just in the very beginning, one must present all things to the Lord before taking them for self use. When once offered to God, one cannot be entitled to re-take it for self enjoyment. This principle of other Margas is not believed in by the Bhakti Marga. Therefore its application is not to be made to this Marga.

'All things' here include even living things such as wife and children. We should bear in mind that these things are to be dedicated to our Lord, Shree Krishna. Moreover we should here note the difference between the Puja-Marga and the Bhakti-Marga in connection to their offerings, which means the giving away or donation, while in Bhakti-Marga. It is dedication. The donor

gives anything in charity for good not with the hope of reclaiming or re-taking it. But in Bhakti-Marga, the dedicator can enjoy the thing after due dedication.

"In carrying on their transactions of the worldly affairs, the votaries must behave as Lord's servants, and as such before using things for themselves they must present them to the Lord. By so doing they would achieve the condition like that of Brahman."

"In that case all the offences will acquire the character of the Ganges. In the form of the Ganges, no mention of merits and demerits is made. Similar case holds good here also."

From this it seems that Shree Acharyajee has felt deeply for the people and seen clearly the impediments of the souls in their religious course. He well knew that though the people are very much inclined naturally towards their religious welfare, they could not abandon their house and family, their relations and their other interests, how was it possible then for them to enjoy the worldly life as well as to achieve celestial fruits ? This problem is solved by Shree Acharyajee by introducing the system of self-

dedication or self surrender." All should be done in the name of God and the relation with the world should absolutely resemble that of lotus and the water in which it grows.

This Key-note of Pusti-Marga is likely to be agreeable to only because it facilitates the difficult problem of life as much as it was hard of salvation and as much as it was hard of salvation and much as it was doubled in its difficulty by the then current Paths.'

In spite of all, excretion of or leaving of or the sense every worldly objects is essential. And in the Pusti Marga also, 'Tyaga' is preached. But it puts before the people two alternatives. They have to choose one out of them to lead their life in consonance with their religion. They should either at once leave their house, family and the world in short or if in case, they cannot, they should carry on all the worldly transactions in the name of God as his most obedient and faithful servant would do. Both of these ways effect the same, both of them exact the same. In the ' Panch-Shloki' Shree Vallabhacharyajee remarks that if the world and its objects have been such circumscribed as to make your way

very smooth, you should not at any rate leave it but make good of it. This is the substance of 'Panch-Shloki' as a part and Tatwarth Dip Nibandh as a whole.

Gita defines 'Tyagi' as the man who performs his duties as such but never cherishes hope to enjoy the fruits in return. Further on it says that it is not possible for a man who is in flesh and blood to leave his worldly duties undone so long as he is in the world, but it is within his power to perform his duties selflessly. (Note:- Gita 18-11)

This idea is stretched further by the Pusti Marga. Shree Vallabhacharyajee says :- (1) Either give up instantly all the connection with house altogether and reside in a solitary place or use all things in the service of God, enjoying them in his name.

(2) Either have no company whatsoever to disturb you or to keep a company with the God.

(3) Either perform the service of God, keeping in touch with the good or all alone.

(4) Accept whatever is convenient for the service of God and discard what is not so.

(5) To keep firm faith in God.

(6) To be humble and polite having the

self renunciation.

Seva-Fala

By this name, we should not be lead, to believe that in the Pushti Marga, the fruits of the 'Seva' are expected. The fruits which are wished for, are such as to take us more closely to God and not to the luxury of the world. The fruits which a Pushti Margiya, devotee will crave for are those that by taking refuge in Shree Krishna, should get the peace and uninterrupted bliss of his company.

In this Granth it is said that when he is pleased with the service, the undermentioned fruits are generally granted.

(1) The acquisition of super-natural powers. This includes all kinds of siddhis or miraculous powers.

(2) 'Sayujya' This means the union or association with Almighty.

(3) The acquisition of spiritual body fit to serve the Almighty and to carry out his orders in other worlds.

Gopi's are the rare Pushti Margiya devotees. They stand first in consideration of their self-less service to Shree Krishna. They had

passed different stages of the service and gradually reached that state.

The above-said three fruits were bestowed upon them. They by themselves are the real example of what Vaishnavas should try to be. They are a proto-type of real Vaishnavite spirit. The Chief characteristics of the Pusti Marga are as follows :-

(1) In this Marga, only one God called Shree Krishna, para-Brahman, Parmatma or Bhagwan is loved, served and worshipped.

(2) In this Marga preference has not been given to rites and ceremonies is given to love and self-less love towards the Almighty.

(3) In this Marga, complete faith in the omnipotence and the achievement of his are enjoined. One is not expected to pay for fruits.

(4) The acquisition of the means prescribed in the 'Maryada' Marga are productive of troubles and anguish. As the service enjoined by the 'Pusti'-Marga is performed with love, with such means as may be had without much trouble, is productive of happiness and bliss.

(5) In the Pusti-Marga; Bhakti or devotion begins with, continues, and ends in love supreme.

(6) In the Maryada Marga, the Almighty grants fruits to the devotees in accordance with their merits. In the Pusti-Marga, He is free to bestow any fruit upon any person and He generally follows the wishes of the devotee.

Nirodh

The Chief object of Seva, Shravan, Kirtan and Smaran is the attainment of Nirodh. Nirodh means strong attachment to the Almighty, accompanied by suppression of worldly thoughts.

There are three stages of Nirodh. Viz. (1) Prema (2) Asakti (3) Vyasan.

Prema means love towards the Almighty. It is engendered by the acquisition of the knowledge of his greatness. When this love increases in depth and extent; the love of worldly objects fades away and strong attachment to Almighty accompanied by oblivation of the worldly objects and desires takes place. This state of mind is called 'Asakti'. 'Vyasan' is that state in which the mind becomes completely occupied by the thoughts about the Almighty to the absolute exclusion of worldly thoughts. When the mind is absorbed in the Almighty, one does not feel any pain or agony arising out of the world or out of

separation from the desired objects but enjoy perfect bliss in the company of the Almighty.

When once a person has come to realise his greatness, he entertains incessant love for him and becomes non-attached to the temporal powers. In this state, a person remains unaffected by the worldly gain or loss happiness or misery. This state precedes what is called 'Jiwan-Mukti' or Salvation during ones own lifetime. The steps next to 'Nirodh' are of 'Mukt' and 'Ashraya' (Dependence).

When complete 'Nirodh' is attained, one lives in Brahman itself. Such a person obtains emancipation. The Chhandogya Upanishad says:- one who abides in Brahman obtains immortality. If such a person has not become merged in the Almighty, he has to depend upon him alone, for he alone is indestructible and the great destruction (Maha pralaya) does not effect him. This dependence on him alone is called 'Ashraya'.

Superiority of Pusti Marga.

The grace of the Almighty, Shree Krishna is of the nature of favour. It annihilates the effects of 'Kala', 'Karmas' and 'Svabhav' (Innate nature).

The superiority of this Marga, over the 'Karma Marga (and 'gnan Marga') (ज्ञानमार्ग) lies in these things:-

(1) The yagnas and other performances mentioned in the Scriptures greatly depend upon 'Desh', 'Kala', 'Dravya', 'Mantras', 'Karta' and 'Karma' for their desired fruits. These six things should be essentially pure and acquired by pure means This is quire impossible in this 'Kali; age and so these ceremonies are not effective.

(2) The path of 'Knowledge; is long, 'tedious and impracticable in this age since complete non-attachment (Vairagya) which is the outcome of knowledge is difficult of attainment. The Geeta says "The man full of wisdom (gnan) cometh unto me the close of many births." Besides this, one who follows the path of knowledge has the danger of fallings into a pit of egoism on his way to Brahman.' Knowledge' when acquired makes the mind pure and enables a man to distinguish between right and wrong; with the assistance of knowledge,' man can safely cross over the ocean of life, but in the absence of love or Bhakti he cannot reach God who dwells far away from the shores of the ocean of life.

(3) In the paths of 'Karma,' and Knowledge' one has to depend upon his own strength. In the 'Bhakti' Marga owing to self renunciation, one becomes entitled to share the infinite powers of the Almighty.

(4) Dharma or religion is generally divided into two classes (1) That which implies action and (2) that which implies inaction. The former is called 'Pravriti' Marga and the latter 'Nivriti' Marga. The former consists of yagnas and other actions. The latter consists of knowledge, penance, austerity etc. These actions in which materials are required, imply injury to others. Those in which penances and austerity are essential as in the case of path of 'Knowledge' are injurious to ones own self. God is the soul of all creatures. It then follows that religion which enjoins unbounded compassion towards all, that which is neither injurious to one's own self not to others, and that which inculcates intense love for God is the highest and the best Dharma.' (religion). No Dharma other than the Pushti Marga can lay claim to this.

(5) If there is ever a possibility of the universal acceptance of one single religion and one

single philosophy, they would be those preached by Shree Vallabhacharya. It is cosmopolitan nature of his teachings, that they had become acceptable to Hindus and Mahomedans alike. Vallabhacharya Says. "To love the Almighty heartily is the only religion of all There is no other Dharma at any time. (Chatushshloki)."

"Shrimad Vallabhacharya is the first and the only Acharya who has systematically shown that Nirguna Bhakti is the natural religion of all creatures, that it is quite independent of the paths of Karma (Action) and Dhyana (Knowledge), that Upasana is quite different from it that the Nirguna Bhakti is consistent with the doctrine of Shuddhavita or Brahmavad, and that it is quite in accordance with the Vedas, (including Upanishads), the Gita, the Brahma Sutras and the Bhagvat Puran which form the 'prasthan chatushthaya.

Shree Vallabhacharya Says :-

To acquire of the Almighty by his Nirguna Bhakti is the real meaning of the precepts of all the Vedas, the Ramayana, the Mahabharat, Panch Ratra and other Shastras including Tattwa

Sutras. This meaning has been graciously determined by the Lord for all times.

In Geeta. Shree Krishna says :-

"Though ever performing all actions taking refuge in me, by My grace he obtaineth the eternal, indestructible abode." (17-56)

"Thinking on Me, thou shalt overcome all obstacles by My grace."

de-

CHAPTER VIII

Future Journey

ref-

eter-

ome

Having thus established the Bhakti-Marga in Gokul, Shree Acharyajee initiated his pupils and other Vaishnavas into 'Brahma-Sambandh' ceremony (the Ceremony by which the Souls are to be affiliated with Brahman), and held a grand festival of Janmashtami. At night, they were conversing upon the religious topic. At the time Damodardas requested Shree Acharyajee to preach them the real spirit and method of the 'Seva' of God. Shree Acharyajee then said "The image of God should be adorned with beautiful attire and ornaments and the place also should be decorated. These things should depend upon one's own financial condition, For the sake of decorating the idol of worship, one should not incur debt for if incurred debt, his mind becomes occupied with the thoughts how to get redemption from the burden of debt and thus the real purpose of 'Seva' is being neglected. Moreover, if wife and such other household things are agreeable for the 'Seva' their services should be employed for the purpose. If they are indifferent to it, one should per form

the 'Seva' himself. If they are opposed, they should be forsaken. Non-attachment and content should always be preserved in mind, The means of 'Seva' should not have been gathered by foul means. However worthless the material to be used in 'Seva' may be it should be offered to God with pure and humble heart, God never expects high and rich things from his devotees but the pure and selfless love."

Then he started for the pilgrimage to Vraja. Once he came to Bahulavan. Relating to this place, the tradition goes as follows-

"Formerly, a certain lion approached the place. On its arrival, the people and the cattle of the surrounding district were put to for their safety, but a certain cow remained there unhurt by the lion who smelled it and returned. There upon the people knowing the greatness of the cow began to worship it as a divine power. When it died, its image was being worshipped after it But since last some years before Shree Acharya's arrival, the 'Yavan' governor of the place had issued an order to the effect that the cow had no extra-ordinary merits and therefore it did not deserve to be worshipped; so scrupulously as it was done and further made

a proclamation that if the people thought of it as endowed with high uncommon virtues, it should be made eat and drink as the most ordinary of its kind would do. Thus the people were forbidden from worshipping it, but when Shree Acharyajee went there the people ran to him to narrate their miserable fate. Shree Acharyajee promised them to attend the scene personally and to worship the cow disrespecting the lawless order of the governor. Accordingly he went there and a crowd of people assembled there to see what happened. In the meanwhile, the governor arrived there and asked Shree Acharyajee to make it first eat and drink and to worship it if he liked thereafter. Thereupon some grass was brought there and the cow began to eat it. The pride of the governor was thus Shree Acharyajee. Then Shree Acharyajee told him not to prohibit anybody from worshipping it against his will. Thus the order of prohibition was made withdrawn. After some days, Shree Acharyajee went to Kamvan and encamped at 'Surbhi Kunda' he was informed by a brahmin that he should not put up there during the night certain fiend used to visit the place every night and to eat up the living animal if found. Shree

Acharyajee took no account of it but at the midnight, as it was said, a servant of Shree Acharyajee who was washing the cloth saw the fiend on the opposite bank of the pool and cried out through fear. Shree Acharyajee explained that the fiend was a brahmin in his previous birth and he had attained that state as he seized back the land having first given it over in charity. Shree Vallabhacharyajee then asked the servant to sprinkle water over it for its redemption. The servant did as he was told and the fiend disappeared in the sky assuming its original human shape. Once Shree Acharyajee entered the jungles of 'Gahavar' There he saw a large serpent oppressed by ants. On seeing this pitiable scene Shree Acharyajee was moved with pity and he sprinkled some water over them. Thus they retained their original state, but Shree Acharyajee fell into a deep thought. Damodardas insisted upon knowing the reason of his thoughtfulness. Then Shree Acharyajee said as under—

This large serpent was formerly a head of a monastery. He used to accept the presents from his pupils and wasted the money in purchasing his own luxury instead of using it for the religious c

benevolent purposes. His pupils also imitated him and they were given up to vices and demerits as their preceptor was. When they all were dead, they were re-born as ants and a serpent, The ants who were formerly the pupils oppressed the serpent continuously taunting him that when he could not elevate them, why they were kept as pupils. Ending the story thus Shree Acharyajee further said that the story provided with a very useful piece of advice to every body who aspired to be an Acharya. Until and unless a man is capable of doing good to himself and to his pupils, he should not accept such a high and a respectable post of an Acharya. A 'guru' should necessarily be furnished with under-mentioned virtues—

A "guru" should be graceful, spiteless of forgiving nature truthful inflexible either in times of happiness or misery of obliging nature, having unagitating mind of self-restraint tender in nature, a conductor of good actions, having no attachment to the worldly materials, having no attempts to render the world enjoyable, a moderate eater, quiet in temperament, firm in his own duties, having taken refuge in God for ever, a meditator, watchful, passionless having fortitude in calamities, a controller of appetite, thirst,

sorrow, fascination, old age and death, having no wish for self honour, having respect for others, clever in reaching the divine knowledge, a companion of all, compassionate, a predominant factor all his activities and a 'knower' in the real sense the word"

From this, we can see how responsible is the post of a 'Guru' and how Shree Vallabhacharyajee always kept in his mind the above described qualifications essential for the post of 'Guru'.

After some days, when Shree Acharyajee visited Vrindavan, an ascetic named Narhari came to him and saluted him most humbly. Shree Vallabhacharyajee gathered from his complexion the signs of inner application. He inquired about it from Narhari who made the confession of all his sins before him and sought refuge in him. Seeing him thus burning with repentance, he accepted him and advice him as follows :-

An ascetic should not be settled permanently at one and the same place. Moreover he should select such a solitary place where he can avoid the contact with the ladies. Not that is all but he should check even looking at the

person demoralized. If he is changed to have a lady pupil who has placed her trust in him, he should not allow a want on thought for her but should regard her as his own daughter. By confession, you have dropped off half of the sins but you should make yourself holy and sanctified by your conduct modified and made in accordance with the Commandments of the Vedas. Then and then you can make your self just adequate so as to render services to God." Afterwards, Shree Vallabhacharyahee went to 'Ambikavan'; There he was with Shivayogi, a worshipper of a goddess. He said that a goddess should be worshipped for the final emancipation because she is the power incarnate. Then Shree Acharyajee in reply said to him through the medium of his pupil named Shambhu as follows :-

"Worshipping of goddess is the 'Rajasik Bhakti' viz. the devotion to get the worldly enjoyments. Such gods and goddesses have no power to grant Salvation to the worshipper on account of their limited powers. At the most, they can grant the worldly objects as their capacity is wholly confined to this world. They are the various powers of Shree Hari, the Almighty.

In them, one or the other attribute or power of the Almighty is pre-dominant and they are the various instruments of God to administer the divine government. They are not the sole authority but the pretty chiefs of the Almighty who governs and rules the whole scheme of the universe through them, reserving the special powers for himself. Moreover the offering of wine and flesh to the goddess is not ordained by the Scriptures. It does not please at all the goddess herself.

Now the very word 'power' which is an attribute itself implies its holder or possessor. The god or goddess is the power of him who holds and governs him or her. So naturally, one who seeks Salvation should finally rest at the feet of the Almighty. Having given up all other attempts to please minor gods and goddesses." Thus Shivayogi was convinced in the course of arguments of the truthfulness of what he heard from our Acharyajee and sought refuge in him most willingly. Shree Vallabhacharyajee then affiliated him and his pupils who fain followed his example to Hari by way of Brahmasambandh' ceremony.

Afterwards Shree Acharyajee went to

Sidhpur and encamped at 'Bindu' lake. There he instructed his pupils about how the Sage Kapila imparted the knowledge of Sankhya-Philosophy to his mother who as an effect was transformed into the waters of the lake. Then Shree Acharyajee perused once more Shreemad Bhagwat. During the time, he came across some brahmins who were very much proud of there philosophical knowledge and they tried to convince the people about their hereditary greatness. Not only that but they themselves ought to be worshipped instead of a 'Shaligram' (a Sacred Stone Symbolical of Vishnu) by the people for their Salvation because the brahmins are created from the month of God. Shree Acharyajee replied that the brahmins were never worshipped before for being a mouth piece of God or on account of their brahmanic forms and bodies but only for their philosophical knowledge, truthfulness, compassionate and benevolent nature and selflessness. As the days rolled on, the brahmins became degraded from their exalted position and as a consequence, the people stopped offering their worship to brahmins losing faith in them. Brahmins deserve reception as mere

human beings. They cannot claim the honour of being worshipped for it is Hari, the Supreme Lord alone who is worthy of such highest reception of being worshipped.

Afterwards these brahmins surrendered themselves to Shree Vallabhacharyajee. Then he journeyed to Patan. There some learned jains approached Shree Acharyajee and asked him whether he thought non-killing as a religion or not. Shambhu replied affirmatively and further added that compared with devotion to God, it was nothing. Not only that but the observation of mere virtues like truthfulness, purification, philanthropy, self command do the same when considered along with the selfless devotion to God. In the end, Shree Acharyajee said "every one should think about religion for one's own good. It is not a matter or a problem which merely wants discussions, one should think about it in the light of Scriptures and try to act accordingly. Whatever the creed of a person may be, he deserves reception as a human being." Afterwards some brahmins, banias and jains were converted as Vaishnavas by Shree Vallabhacharyajee at their own request.

After visiting some places like Vadnagar,

Visnagar, Shree Acharyajee went to Kheralu where a brahmin-woman came to him and stated her condition to be very peculiarly confounded in the religious matter. She was told by different means to achieve her religious welfare, Some had advised her to doing charity, Some had advised her to be observing various vows, Some had said her to offer water to the idol of Shree Shankar, and some had told her to worship various goddesses. She had been perplexed about what she should do out of them. She was suspicious about those ways since her various advisers have revealed the various defects of the ways opposed to those shown by themselves. On seeing her thus confounded Shree Vallabhacharyajee advised her to render all services to the Almighty and giving her the image of Shree Krishna showed her the way of worshipping it in accordance with the Pushti Margiya principles.

After some days, Shree Acharyajee reached Broach. There the brahmins of the 'Bhrigu' race questioned him whether 'Hari' and 'Hara' were the same or different entitles. Shree Vallabhacharyajee replied that 'Hari' and 'Hara' are materially one and the same but in the mat-

ter of attributiveness, they differ, By 'Hara' we mean the 'Saguna' god 'Shiva' viz the Power destruction of the Almighty; By the word 'Hari' we mean the supreme and absolute One the Almighty. They were pleased with this answer and they accepted of their own accord the discipleship of Shree Vallabhacharyajee.

Afterwards Shree Acharyajee went to Dumas where he saw a yogi who was suffering from paralysis by a hand and a foot. Shree Acharyajee asked Krishnadas to inquire who he was Krishnadas returning said that the yogi was observing penance since last two 'yugas' (ages) to please God and to have his vision. But he had been disappointed and so he used to speak abusively about God. Shree Acharyajee went to him and advised him to devote himself wholly to Hari's service instead of afflicting in that way his body and soul, He was pleased with this advice and sought refuge in Shree Vallabhacharyajee.

Afterwards Shree Acharyajee went to Bahucharajee where he came in contact with some persons of 'Vam' sect. They eulogized the taking of wine and flesh and even the sacrificing the animals before the goddess. Shambhu

one of the disciple of Shree Acharyajee preached them to prohibit that sort of foul practice to please the goddess. He said that the goddess was considered to be the mother of all the animal beings even accordingly to their own views and so naturally a mother would never like to see her children killed before her so cruelly. Hearing this, they prepared to beat Shambhu but some sane persons interrupted the struggle closing with the bad end, But the smothering fire of the anger of the said brahmins drove them to pitruvan to do all to harass Shree Vallabhacharyajee but all in vain. Then in Tragadi (a village near present Dhandhuka), a humourous but a sentimental even took place. There were one brahmin and his wife who had attended the 'Katha' of Shree Bhagwat told by Shree Vallabhacharyajee on a previous night, The incident of the theft of butter by Shree Krishna and Balbhadrajee mentioned in Bhagwat had left an impressive picture on the mind of the brahmin. So on a next day morning when his own sons were eating butter stealing it from their own house, the brahmin took them to be Krishna and Baldev; and so in a fit of excessive joy he ran to Shree

Vallabhacharyajee to invite him to participate in his joy, Shree Acharyajee came there and saw that they were the brahmin's sons instead of Krishna and Baldev. But he kept it secret seeing that brahmin was absorbed in divine joy. He on the contrary tried to stimulate that feeling. When his wife returned home from the well, the brahmin being conscious of her temperament informed her at one that they were Krishna and Baldev stealing butter from their house as they used to practise formerly in Gokul. The lady believed in what she was told and enjoyed them eating butter. Shree Acharyajee then told them to have such affection for all. For all are the parts of God however small. When the brahmin and his wife came to know about the truth, they were extremely pleased with Shree Vallabhacharyajee and accepted his discipleship.

From that place, Shree Acharyajee went to Siddhachal (Palitana) where a number of Jain pundits came to him for religious discussion. The discourse took place. The Jain pundits were much obstinate in their beliefs. Though the principles of Pushti-Marga were convincingly explained to them were reluctant to admit to them. Finding them in their such obstinate mood,

Shree Vallabhacharyajee ceased the conversation and left them to their own misfortune.

Afterwards Shree Acharyajee went to Prabhassketra. He explained the historical usefulness of the place to Krishnadas saying that the place served the purpose of a battle-field to the Yadavas formerly who fought among themselves and became ruined. It was there that Shree Balbhadrajee, after the battle, resuming his original shape of 'Shesnaga' returned to his final abode in 'patal' (Nether lands).

After visiting some places, Shree Acharyajee went to Revatadri (Girnar) where he used to tell 'Kathas' about 'Moksh-dharma'. In that meeting, Krishnadas saw Ashvatthama attending the Katha regularly. After finishing the 'Kathas' Shree Acharyajee ascended the mountain Girnar. There he saw the followers of Gorakhnath. They asked Shree Vallabhacharyajee said that he resided everywhere and when they insisted, he showed them innumerable shapes of Gorakhnath.

Then Shree Vallabhacharyajee went to 'Mulgomati'. There a certain 'Sanyasi' came to him and said as under :-

"I was an inhabitant of the Deccan prov-

ince and a follower of Vishnuswami. After the death of my wife and children, I have given up the world and assumed the sanyasi's life. In a lonely place of Dwarka I have settled and since last seven hundreds of years, I used to read Shreemad Bhagwat. Four times, the death approached me but by tricks I avoided its clutch. Since that time, it has never again visited me. Once I saw vision of God himself who spoke to me for the fulfilment of my desire of having a 'darshana' of Shree Krishna's sports that I should have it when you should visit the place and favour me. So I request you to grant me what I crave for."

Hearing the story as above, Shree Acharyajee spoke to him that as he used to study Shreemad Bhagwat as a means of achievement of the desired fruit and not through love towards God, the fulfilment of his desire was delayed. So he was advised to hear the 'Katha' of Shreemad Bhagwat for seven days told by him. Making him thus sanctified, Shree Acharyajee gave him a 'Nam-Mantra' Then Shree Vallabhacharyajee said to him that on the third day, he would die and would be born in Vraj where he would see the divine vision of

Shree Hari's sports by contemplating upon the 'Katha' of Shreemad Bhagwat.

Then at Dwarka, some Sanyasis of the Dandi Sect came to Shree Vallabhacharyajee from the Shrda monestary for religious discussions. They raised a doubt about the authoritativeness of Shreemad Bhagwat. Shree Vallabhacharyajee said "Shreemad Bhagwat" is a sum and substance of Vedas and Upanishads, On account of its being so, it is said to be a ripend fruit of a 'Kalpa Vriksha' (a tree offering what one desires for in the for of Vedas just as a fruit of a tree is of far more importance than the whole tree itself, similarly, Shreemad Bhagwat is in relation to the Vedas, Here a brahmin by named Ram Sachrao who was exempted from attending the series of fuiture birth and death and even from the ceremonial performances on account of his Brahmanic Knowledge gave himself over to Shree Acharyajee who kept him with him in the journey.

During the time, our Acharyajee received an invitation from a certain minister of the Sindh province, whereupon he went to Nagarthatha and gave the pleasure of his company to a very large crowd of the Sindh Province,

'Then Shree Vallabhacharyajee went to a city of 'Yavanas' who were forth coming with the intention of blocking up his way with a large army. To them, his pupils appeared as lions and boars and Shree Vallabhacharyajee as the store of divine lustre. The 'Yavanas' were afraid of this dreadful scene and so they ran away to Chief and informed him about what they had seen. The chief then came personally to inquire who they were. When he came to know that he was well renowned Shree Vallabhacharyajee he came to him with-Magadh-bandh for a religious discourse. That Magadh-bandh questioned our Acharyajee, whether 'Hinsa' or 'Ahinsa' is the religion. Shree Vallabhacharyajee replied "by both, the piety is done. At times, 'Hinsa' (Injury) is a merit and sometimes 'Ahinsa' is so. To make 'Hinsa' or 'Ahinsa' a virtue or a vice greatly depends upon the circumstances which only can decide what is right and congenial. Each of them has its own limitations as shown in the scriptures. 'Virtue itself turns vice being misapplied and vice sometimes by action dignified. "Having said so, he asked them to refer to a pigeon and the pigeon having got the human tongue spoke as follows:-

"I was a Kshatriya (a man of a warrior race) in 'Gurjarastra'. I performed a number of yagnas and I found that it was a silly and sorrowful design to kill beasts cruelly for sacrificing them into yagnas. So I gave up the religion of yagnas and became a Sanyasee. Once I had a chance to pass one night near a cow's stable. In the stable, the watchmen too were sleeping and the doors were shut from without. It so happened that during the midnight, the hedge of the stable caught fire. The watchmen cried aloud for the help and to undo the knocking from the outside to let them an outlet. I heard the shricking voices of the men and the beasts but thinking that by walking during the night, the insects would be killed being crushed under the feet and so I would be liable to bear upon me a great sin told in the religious books, I did not go to their rescue and let them burnt alive. In the morning, the king was informed about the incident of the night and so he ordered me to be chained and threw me in to a prison. In the prison I died, and in the next birth, I am born as a pigeon as you just see me. Henceforth, I realized the 'Ahinsa' not ordained in the Scriptures is of no good but brings misfortune to the man."

Future Journey

Here it ended. Hearing this deciding story the chief and Magadhbanddh felt assured the power of discretion should be set to work for deciding what is religion or irreligion, Whether 'Hinsa' or 'Ahinsa'. Then both of them became the disciples of Shree Vallabhacharyajee.

Afterwards Shree Acharyajee went to a mountain, Prahlad. Accordingly to the tradition formerly, God in the form of Nar-sinha (Half man and half lion shape) had appeared there. After giving the dinner party to brahmins in Revalsar, he completed his western tour.

CHAPTER IX

The further tour

Afterwards Shree Acharyajee went to 'Kalinda' mountain from which the holy river 'Yamuna' originates. He took his bath in the river and after visiting some holy pilgrim places, he once went to Narayanpad. He paid his invocations to Badrinath and Vyas. On arriving at the hermitage of Vyas, he entered it, having asked Krishnadas to stand outside for a while. Shree Acharyajee in a heat of discussion about a Shloka of Shreemad Bhagwat which was prolonged continuously for three days missed about Krishnadas and when he returned he saw Krishnadas in the same posture as he was asked to stand. Shree Acharyajee was too much pleased to see Krishnadas's unflinching faith in the commendment of his preceptor. This behaviour of Krishnadas shows what love and respect one should for his Acharya.

Afterwards Shree Vallabhchareyajee went to Kanoj. He encamped on the bank of the river Ganges. There damodardas sambhalwala came

The further tour

to Shree Acharyajee and showed him an engraved copper -plate saying that as it was written therein, he would only surrender to him who could analyse those figures and explain their real meaning. He further said that he had approached other pandits and yogis for its solution but none of them could give reasonable explanation of the things. Shree vallabhacharyajee examined it minutely and explained that the figures had the devotional character and they dealt with ' bhakti ' in relation to Shree krishana-para-brahman depicting ' gnan ' and ' vairagya ' as ' bhakti 's' offsprings. Damodardas being satisfied with the explanation gladly accepted the discipleship of our acharyajee. Later on, that Damodardas, by his sampradayik bhakti and ' gnan ' attained a place among eighty-four vaishnavas who are well-known to-day to be those vaishnavas who were fortunate to win the greatest love of Shree Vallabhacharyajee.

Once Shree Acharyajee addressed some Rishis in the forest ' Naimishi ' on the necessity of devotion in performance of all the actions. Shree Acharyajee said that the action is of three

kinds, Action done with the desire, action done as the part of 'gnan', and action done in the worship of God. But if these actions are not inspired with the love for God they are less serving the purpose aimed at. Just as even the most beautiful wife is sordid and tediously unfruitful for want of love for her husband, similarly, the actions wanting in 'Bhakti' as said above are sordid and unfruitful.

Afterwards Shree Acharyajee went to Shivagaya, where a certain king came to him with his wife who was possessed by the ghost. At the request of the king, Krishnadas asked the ghost to relate the reasons why he was troubling that innocent woman. It said that he was the eldest brother of the king and when he was living, he had a mistress in a prostitute and she had borne a child in son who was made an heir to the throne after himself. But after his death, his bastard son was dethroned by his brother who seized the throne from him for himself. Not only that, but he even refused to make provisions for the livelihood of the boy, which excited his annoyance and caused him to avenge him by killing his seven sons. Moreover he as-

serted that he intended to kill his wife too if he would not pacify his wrath. On hearing this pitiable tale of the ghost, Shree Acharyajee asked the king to make some provisions for the boy's maintenance and thereby to appease the ghost of his dead brother, when the king promised to do accordingly, the ghost bowed down to Shree Acharyajee and assuming a definite shape, disappeared in the sky. Then Shree Vallabhacharayajee said to the king "only those who are not devoted to God's service, will have to fear from such molestations. If you were to worship God pure-heartedly sitting quiet at home concentrating upon him only, you would not have been necessitated to come over to Shivagaya or any other pilgrim-place for it. Moreover you are not wholly to praise and the ghost wholly to blame for the suffering of your wife, since you did not pay maintenance. The boy is innocent, he has been done injustice first by his own father and next by you. He was placed on the throne and he maintained it. It was his duty to do so. It is no doubt, true that you had the prior right to the throne since you are from a royal family. Nevertheless it was you

duty to love the boy and to treat him well, if not as a brother's son, in his capacity of being a human soul."

Afterwards when Shree Vallabhacharyajee went to Manikarnika, Purushottamdas the son of Krishnashresti, who was earnestly awaiting the opportunity of Shree Acharya's arrival surrendered himself along with his family and the whole staff of his servants to him. An idol of Shree Madanmohanjee was established there ceremoniously by Shree Vallabhacharyajee.

Then he went to the place of 'Gomati Sangam' and thence to Jagannath. When he arrived there, it was the eleventh day of the fortnight in the monthly almanac and as such it was a fast-day for Shree Acharyajee. But when he went to the temple for 'Darshan', a servant of the temple offered his 'prasad'. He could neither break his fast nor he could disrespect the 'prasad'. So he continued to invoke his prayers to the idol of worship and, keeping in the hand till the next-day when sun broke forth into a morning. In the morning, he took the 'prasad' and returned. Just on the next day, the king of

The further tour

the place called for a meeting of the Pundits of various philosophical schools with the view of putting a final end to the dispute arising out of various individual interpretations about Brahman's form and nature with the help of Shree Acharyajee. Shree Vallabhacharyajee had chiefly to deal with the 'Mayavadi' pundits who refused to acknowledge the truth of Shree Acharyajee's sayings in answer to the questions put before the meeting by the king himself. They insisted upon knowing what the idol of Shree Jagadish had to tell in the matter. So all the writing materials were placed before the idol and the doors of the shrine were shut up. After a while, when they opened the door, they saw the paper having been written in a verse which complied with Shree Vallabhacharyajee's sayings. It meant as follows :-

"Gita is the best Shastra, Krishna is the greatest God, muttering of God's name is the greatest Mantra and the service of God is the greatest duty."

Afterwards, Shree Vallabhacharyajee arrived at Agrahar, his native town, in Samvat 1554. Here ends his first part of his tour.

Shreemad Vallabhacharya

Shree Acharyajee thought of going on a tour for the second time and accordingly he started for it. Once he went to Pandharpur. When he was engaged in the service work of Shree Vitthalesh, Shree Vitthalesh told him to get married. He accepted the proposal with lawful obedience to the will of God. At the request of Narayandas, Shree Vallabhacharyajee narrated an instructive story pertaining to the idol of Shree Vitthalesh being brought over there by Panduranga, a certain brahmin boy.

"A certain brahmin-boy named Panduranga lived in Pandharpur. He was an evil-natured boy who used to oppress his parents and to commit thefts. Once he started with a body of pilgrims as one of them, with bad motive of stealing, whatever he might hold upon. But perchance, he missed the way and hence he was obliged to leave the party. Being extremely fatigued in search of the right course, he felt asleep in perfect bewilderment and he slept till the night unfolded its all-pervading dark garment. When he awoke, he in his wild astonishment, saw two figures of beautiful ladies with pots full of water over their heads. He anxiously

The further tour

asked them who they were and where they carried the pots. They said that they were the goddesses, the Ganges and Yamuna carrying their holy waters to the brahmin who being wholly devoted to the service of his parents, could not leave his house even for a moment though aspiring himself for their waters. Panduranga thus realising the greatness of the parents' service made up his mind to give up bad habits and to serve his parents whole-heartedly thenceforth. Accordingly he returned home in peace and began to render all his services to his parents. Twelve years hence, God being pleased with him went to him to person. As he was engaged in filial ministrations he even knowing the visitor none the less than God asked him to keep waiting till he finished the service work of his parent. When the filial ministrations over, he came out to receive him and fell prostrate before him. Most humbly he depicted how he enjoyed his presence. At the request of Panduranga, Shree Vitthanathajee consented to live in his house thenceforth, and that too with the name Panduranga prefixed to the name Vitthalnathajee. Henceforth Vitthalnathajee is

known by the name of Panduranga Vitthalnathajee."

Once Shree Vallabhacharyajee went in Vraj and inaugurated the idol of Shree Govardhannathajee for the use of worship. About the idol, a following piece of information is gathered from a book named, 'Shree Govardhannathajeena Prakatya ni Varta' in Gujarati.

"On the Third day of Shrawan black-half in Samvat 1456, the uip-helded arm of the idol appeared. It helped to infer that the idol hidden should be an image of Shree Krishna weighing a mountain on the finger of his arm. With that presupposition, the people of disclosed arm into existence; but in Samvat 1535, on the birth date of Shree Vallabhachrayajee, the whole image outsprang incidentally. The cow 'Dhumar' belonging to Sadupande of 'Anyor' village was supposed to be a descent of one of the cows possessed by Nanda and it idol and thus used to nourish it as if it were. Sadupande suspected that somebody used to milk his cow before it entered his cowshed, and so on one occasion, with the intention of detecting a thief-milker, he secretly went after the cow. When the cow came

The further tour

over to the place of the idol as usual, milk flowed from its udders and dropped in the mouth of the idol. Sadupande being thus pleased at the acceptance of milk by Shree Govardhannathajee went home in peace. Thenceforward, he took upon him to offer milk twice a day to the idol regularly and thus the idol used to live upon it as if it were. But when Shree Vallabhacharyajee went to Vraj, he got a temple built for the idol and served the dish of Govardhannathajee with the cooked meals. Thenceforward, the usage of presenting to the idol, the cooked and prepared thing came into existence." The date of inauguration of the idol of Shree Govardhannathajee is concluded to be the second day of Chaitra bright-half of Samvat 1556.

Once Shree Vallabhacharyajee went to Kashi (Benaras) where he was requested by Devambhatt a brahmin belonging to the caste where he was requested by Devambhatt a brahmin belonging to the caste to which Shree Acharyajee belonged to accept his daughter as a bride for his marriage. Having left this matter to his mother to decide, he continued his journey further. After five years he again went to

Shreemad Vallabhacharya

Kashi completing the second part of his tour.

Before he started for the third tour he was married to a bride mentioned above in Kashi. When once Shree Acharyajee had put up in Vraj near the Shrine of Shree Govardhannathajee, Krishnadas Meghan raised a question about what Shree 'Thakorjee' has a liking and disliking for. Shree Acharyajee replied that God likes love above all. Just as the butter is the best of all eatable objects and compels everyone's as such, so the love is and especially to God. He hates cheerlessness and keeps unfolded its banner. At the same time, He has a great contempt for those who have the nature of finding faults of and spreading slanders about his devotees viewing them from their own black chart.

After some days, when Shree Acharyajee had put up at Gakul, a Vaishnava named Shyamanand came to him with a mission of some saints who had entertained a hope of worshipping the idol of Shree Govardhannathajee who had advised them in a dream of Krishnachaitanya to approach Shree Vallabhacharyajee for the same. As he had to wait there till he was not replied, he went out

The further tour

for a bath having put his cloth bag sustained on a branch of a tree. When he returned, he could not see it there, and made a complain of it to Shree Vallabhacharyajee accusing a member of his staff. Shree Acharyajee asked him to go again. At the time, he could see a number of cloth-bags similar to his own. Out of them, he could not distinguish his own bag and therefore he went to Shree Acharyajee again for the aid. Shree Maha Prabhujeet then remarked that just as he was quite unable to recognize his own cloth-bag, similarly the saints on whose mission he had come were all unable to realise the particular greatness of Shree Nathajee and one who does not realise the greatness of an idol which he intends to worship has no expediency whatsoever of doing so. This was his flat reply to the above said saints indirectly who were unworthy for the desire they had made.

After finishing the pilgrimage in the district of Vraj, Shree Mahaprabhujeet once went to Ayodhya, at Soramjeet ghat. There he met his younger brother named Keshav who had finished a tour all over India during the time. He tried to show the vanity of his skillful

sweaming to Shree Acharyajee by going through the Ganges without the aid of a boat; when he was sweaming back from the opposite bank, he could not resist the tiding force and would have been drowned if not helped by Shree Mahaprabhujee at a proper juncture. Thereupon Shree Vallabhacharyajee advised him not to go mad after the worldly accomplishments which do not secure any final good but on the contrary he should devote all his energies to the service of God. Keshava took the advice to his heart being lessoned by the rash enterprise he was indulged in.

Afterwards Shree Vallabhacharyajee went to Kashi, where a brahmin name Rana Vyas of Godhra had come to the river bank with a view to put an end to his life by falling in to Ganges. Accidentally, he overheard Shree Vallabhacharyajee and Krishnadas talking about the after condition of a man who commits a suicide. Thereupon the brahmin rendered himself to the feet of Shree Vallabhacharyajee begging of him the advice of what a man like himself should do when totally disparaged in life. He was the most learned fellow and well-versed

in scriptural literature. He could win over every debating meeting of the learned except the last, the defeat was seriously taken by him and was driven to despair. Therefore he had resolved to commit a suicide. Shree Vallabhacharyajee then preached him the gospel of Bhakti-Marga' and further advised him to take very lightly the reasons of joy or sorrow victory or defeat keeping all attention to the sowice of the Almighty. "Nothing is permanent in this word save him and there should be nothing to disturb the tranquility of our mind. We should be pleased only if we can render our services to the Almighty satisfactorily We should feel grieved only when we fail to do so. We should sacrifice all the things in the name of God and that too without the hope for any return. It is quite difficult to lead a pure Vedic life the life of due observances of caste and station in this Kali age for pedantry, indolence and demerits till the surrounding atmosphere with nasty influences. So one should worship God by heart only setting aside all other duties or means told in the scriptures.

Rana Vyas was then initiated to

Shreemad Vallabhacharya

Vaishnavism and was permitted to go to Godhra and to worship the idol of Shree Balkrishna. Then Shree Vallabhacharyajee started for Gujarat. During the journey in Gujarat, he went to Kheralu where he put up at Jagannath Joshi. There he made a perusal of the Vedas and being pleased with devotion of Joshi and his brothers, he gave them over his own sandals. As it is reported they are yet preserved in the house of Jagannath Joshi which is identified with the 'Bethak' (seat) of Shree Vallabhacharyajee at Kheralu. He winded up his third tour which run over the period of four years and went to Kashi where his family had made a settlement.

CHAPTER X

After the tours

When Shree Vallabhacharyajee was in Kashi he invited thirty thousand brahmins to a dinner party. There he was obliged to participate a controversial debate prolonged for twenty-seven days. It is not necessary to say that Shree Vallabhacharyajee got remarkable success in explaining the creed propounded by him. He then put a written pamphlet on the main door of the temple of Shree Kashi Vishveshwar which is entitled as the '*patrvealambana*' It runs as under in its meaning.

After showing the genesis of 'Brahmavad' propounded by him in the Vedas, he says — *I have refuted the 'Mayavad' which falls short in complying with the Vedas and have established the doctrine of 'Brahmavad' on the strength and support of all the Upanishads by the grace of god, Shree Krishna. May it please Shree Shankar, the Lord of Kashi, and the three world ! I invite all those for the dabate who are affected even with the slightest suspicion about*

its truthfulness. The pundits are the pillars of the Vedic religion to stand upon. If they continue to live in a state of dubiety, the existance of the Vedic religion becomes of uncertain character. Therefore I request them in particular to come forward and to get their doubts solved."

On seeing this, one of the pundits uttered invocations to Shree Vishveshwar Mahadev to give his own opinion in the matter, whereupon a sound confirming the truth of Brahmavad arose from the ling of Mahadev.

During the time, the wife of Shree Vallabhacharyajee was in a state of conception and so the due purificatory ceremony was properly observed.

Being settled for a time at Adel, Shree Vallabhacharyajee composed a number of books explaining the Vaishnavite tenets. Then he made up his mind to go once more on a pilgrimage to Vraj. On his way to Agra, he put up at 'Gan ghat' where a blind religious poet named 'Surdas' came for his 'Darshan'. He had a good name as a poet and his fame as such had reached the ears of Shree Vallabhacharyajee. Therefore he asked Surdas

After the tours

to compose and sing a poem that of a devotional character. Shree Vallabhacharyajee concluded from the meaning of the poem that Surdas was too much humiliated, and was craving for having recourse to him who could saw him the right way of shaking off his sins. Shree Vallabhacharyajee took him under his own protection and made him affiliated to 'Brahman' by way of Brahma. Sambandh ceremony as prescribed in the Bhakti Marga. Then he preached Surdas the principles of the Marga saying that as he had been affiliated to Brahman he had been purified, and all of his sins were shaken off his soul by the merciful God and therefore he should never try to undervalue his soul which is essentially a part, however small, of Brahman itself. Further on he said that by constant practice of rendering services to God, he should attain the feet of Brahman.

(Here we should add that this Surdas, by his virtue of devotional and 'Sampradayik' singing is remembered even at present in his songs and has attained a first place in the history of the Sampradayik poets.

Afterwards Shree Vallabhacharyajee went

to Gokul where he met a learned fellow of Kashi. He was highly pleased of hearing a 'Katha' told by Shree Vallabhacharyajee. Meanwhile the governor of the place had contrived a machine and placed it on the way to 'Vishranti' ghat. The utility of the machine was in its mystical way of chopping off a tail of hair (which Vaishnavas characteristically use to have on the hind-part of their head.) and of growing a beard in its stead. (The growth of the beard signifies the acceptance of the Islamic religion.) No body dared pass through it but Shree Vallabhacharyajee having come to know about that malicious design often passed through it and that too with no effect. When the people requested him to make it removed, he sent a message to governor asking him to remove it. But the governor denied and so Shree Vallabhacharyajee drew a picture on the piece of a paper of such a machine which would chop off the beard and grow the tail of hair instead. The picture was at once taken to Delhi by Keshav Bhatt and Vasudev Chhakda; and was placed on the gate which led to Mathura. The Mohammadans could not venture to cross it and they took the news to the emperor at last who got Keshav Bhatt and Vasudev

After the tours

Chhakda captured. When he heard them giving a marvellous account of how Shree Vallabhacharyajee had often passed unhurt through the machine placed at Gokul by the order of the governor and of how he had arranged that plan for removing it. Thereupon, the emperor issued an immediate order of removing it.

Madhav Bhatt, the disciple of Keshav Bhatt surrendered himself to the feet of Shree Acharyajee who made him affiliated to God. Then Madhav Bhatt retired to his place being permitted by Shree Acharyajee and used to do all the religious duties according to the Bhakti Margiya principles. He attained thereby even the power of enlivening the dead body and once he obliged to use it in animating a dead body of a certain boy being melt with pity. But thinking that the publicity of the incident would put hitches in his way to devotion of God, he shifted from the place and settled in Adel in the company of Shree Vallabhacharyajee who had settled there for a time. There Madhav Bhatt was engaged as a writer of Shree Acharyajee and as such he used to take down the composition of a book named 'Subodhini' the com-

Shreemad Vallabhacharya

mentary on Shreemad Bhagwat composed by Shree Vallabhacharyajee. He was always taken with him by Shree Acharyajee whenever he started for tour. Once while on a tour, he was shot dead by a certain thief as it is reported. He met death with courage and with name of Shree Krishna hovered round his dead body too.

During the time, the wife of Shree Acharyajee, was quick with child and so he sent her to Adel along with his family. There she gave birth to a son in Samvat 1567 named afterwards as Shree Gopinathajee. After five years in Samvat 1572, a second son was born to her named afterwards as Shree Vitthalnathajee.

When Shree Vallabhacharyajee was on the way to a pilgrim place of Jagdeesh, he met Krishnachaitanya. During the friendly discourse to advise his disciples to tell Hari's name for one lac and twenty five thousand times in a day. Shree Vallabhacharyajee said that it was not enough. According to him, no moment should be passed during which the name of Hari is not muttered.

Once during the tour in Vraj, he explained to the Vaishnavas assembled there to hear him the incomparable greatness of gopis' devotion

to Krishna. In the booklet named 'Nirodh Laxan' Shree Acharyajee points this devotional love of them as : "Nothing except Shree Krishna in his circumstances at variance could give them a cause for grief or joy. All their interests were centred in Shree Krishna. Anything what could please Shree Krishna was agreeable to their taste how ever worthless it may be. Anything agreeable to Shree Krishna was taken as useful and serviceable to them. What could not please Shree Krishna was an object of great contempt to them. Thus the cause of their joy or grief depended solely upon the virtue of thing in connection to Shree Krishna. In fine, knowing Shree Krishna to be the Almighty himself, they intermingled with him by their devotional love for him so much so that they had forgotton their separate being." In the beginning of the booklet named above Shree Vallabhacharyajee fingers at their love still unsurpassed and wishes for its accomplishment in his own case. Accordingly he had attained 'Nirodh' (This is technical word of the Sampradaya meaning the restraint over the organs of senses and turning them in the direction of devotion of God.) as he asserts

in the booklet. This booklet can be summarised in the following few words :-

“One should not only restrain the organs of senses being swayed away by the worldly objects but turn them in the direction of God. Moreover one should try to render impracticable the organ which directly or indirectly fails to affect the religious standpoint. This is the ‘Nirodh’.

After some days, Shree Acharyajee went to Dwarka and there Govind Dave surrendered himself to his feet. But his mind always remained agitated due to some mental worries and though he tried his utmost to keep it engaged in the service of ‘Shree Thakorjee’, it could not cling to the service-work at hand. He informed about that of affairs to Shree Acharyajee who composed the nine verses (at present known as the ‘Nav-Ratna’ Granth) and sent to him. It contains the sound advice of transferring the possessions to God and preserving the balance of mind in the circumstances however unexpectedly gloomy they may be. “Everything is chained to the Almighty and no one has a separate or an altogether sev-

ered existence. Everything is wrought by God and that too with some moral. He never forsakes those who do not forsake him. He never excludes his devotees out of his mind even when he seems at times to do contrary to their expectations. It is possible that one may often gain by losing of his prayers. So one should always concentrate upon him and him only and should bear in mind firmly that Shree Krishna is his only refuge and being under the guidance of so powerful an entity, he has nothing to grieve at." After some days, Shree Vallabhacharyajee, went to Adel. There resided a brahmin lady which belong to the caste of Shri Acharyajee. She was very jealous of Shree Acharyajee's family and used to create obstructions in his service work of Thakorjee. So Shree Acharyajee asked the servant to bring home what she would throw at it and later it was washed and cleaned and used it in the service of 'Shree Thakorjee'. By that device, the malicious nature of the woman was converted in to a pious one and she repented much for her former misdeeds. She approached Shree Acharyajee with compunctionate heart and sought his pardon

which he readily offered.

When our Acharyajee was returning from Dwarka and Jagannath, he was inspired by God to wind up his missionary work and to retire to his abode. During the time, the commentary work of Shreemad Bhagwat's third chapter was completed. Being invited by God, he thought it right to receive it with joy but at the same time, the work of 'Shree Subhodhini' being incomplete induced him to delay. He therefore gave up the intermediate chapters four to nine and handled the which is of greater importance than any other from the Sampradayik stand point of view.

Afterwards, he entered 'Madhuvan' near Mathura (Muttra). There he was again reminded by God of putting an end to his missionary work on earth. But the work of 'Subodhini' again made him delay.

Then Shree Acharyajee went to Adel where the divine instinct for the third time suggested him for his final retirement. That he could not resist to, for the work at hand which he had proposed in mind to finish, was completed during the time. He called his wife and mother and

other relations by his side and informed them about his retirement. He took their leave which with heavy heart they consented to grant. Their grief knew no bounds while leaving a good, noble husband, a worthy son and a well-wishing friend. But it was the will of God and as such they had to take it. It was ordained by God and they had to obey it. Then Shree Acharyajee authorised Shree Gopinathajee, his eldest son to do the service of the idol which he used to worship and entrusted Shree Vitthalnathajee to the care of Damodardas and his other particularly favourite disciples for his education.

Afterwards he composed the 'Antahkaran prabodha' booklet and read it before his wife and other relations to console them. It runs just as follows in its main items:-

"Just as a woman of the depressed class, once being a darling wife of a king is degraded by him per chance still she remains better treated in comparison of her original condition, similarly if once accepted by God as his own, the man is better placed though disregarded afterwards. But God is of firm resolve and will do no otherwise. Moreover, just as a father who

refuses to send his daughter to her husband though through unsurpassed love but still excites the wrath of the husband, similarly if a man, who through love towards his mortal clay delays for its end gives dissatisfaction to God." Then Damodardas and others requested Acharyajee to permit them to accept 'Sanyasta' and to remain by his side. Shree Vallabhacharyajee refused that proposal on the ground that it was necessary for them to stay in the world to carry out his propaganda. He further said 'According to the Bhakti-Marga, Sanyasta is undesirable for those who are in primary stage of conditions essential for 'Sanyasta' and who are in earnest need of the company of the good religious persons. A 'Sanyasee' can not stay permanently at one and the same place and hence the company of the good is hard of attainment in a state of wandering. Moreover a man is entitled to accept 'Sanyasta' only when he reaches the stage of high absorption in the devotion to God and feels enormously the sense of separation from him. This sense of separation is only developed by the way of renunciation the renunciation of the

sort of Kaundinya Rishi and the Gopis whose all the processes of mind and body were diverted to the service of God Shree Krishna. "This sense of non-attachment is difficult to attain except by the means of love to God." (one should kindly refer to the booklet named 'Sanyas Nirnaya' by Shree Vallabhacharyajee on the above subject.)

Afterwards Shree Vallabhacharyajee changed his mode of living and adjusted it so as to befit a Sanyasee. At last he went to Kashi on Hanuman ghat and prepared to plunge himself finally in the holy water of the Ganges. At the time, Shree Gopinathajee and others came there and requested him to tell them their duties. In response to their request Shree Acharyajee wrote three and a half verses on the stone by a chalk. In its response, Shree Krishna appeared and wrote as follows in one and a half verses.

"If you possess the unclouded faith in my being of a lover of Gopis, you have accomplished your aim in life and you have nothing to repent for. An emancipation or salvation means to settle finally in one's own original state

of form giving up all the other circumstantially assumed forms."

Afterwards Shree Vallabhacharyajee plunged himself in the holy Ganges, on Sunday the third day of the 'Ashadha' bright-half in Samvat 1587. (A. D. 1531)

In allusion to this incident, a western learned man (Watson?) writes in his English book 'Indian Religious' as follows :-

"Having finished the mission of life in this world, his holiness entered the Ganges on Hanuman Ghat and stooping down in waters, he disappeared. At the time, a hallow of lustre arose on the place, ascended to the heaven and disappeared finally in the sky."

In other religious books, it is reported that this hallow of lustre made as if a high pillar stood on the surface of the waters of the Ganges and meeting the sky, and it appeared so constantly for well-nigh three hours.

CHAPTER XI

The Review and the Conclusion

The information about his bodily structure and features can be had from a portrait drawn by a painter named Honhar at the Royal order of Sikandar Lodi, the then Emperor of Delhi. Sikandar Lodi entertained a deep regard for Shree Vallabhacharyajee for his religious supremacy. According to some versified evidences, the portrait is drawn in Samvat 1567. The description of the portrait runs as under:- "On the bank of the river Yamuna, Shree Vallabhacharyajee is explaining the 'Subhodhini' which Madhavdas takes down; Krishnadas and Damodardas Harasani with his body all prostrate before Shree Vallabhacharyajee."

After Sikandar Shah the portrait came into the possession of the Moghul Emperors. And remained with them until Shahjahan presented it to Rupsinhjee, the founder of the Krishnaghadh state in appreciation of his bravery on the battle-fields.

From this portrait, we can decidedly conclude that his body was of middle size, of dark colour, well fashioned and strongly built. A minute observation of the portrait further leads us to conclude that he was of a quiet nature, virtuous and humble, and it clearly bears the marks of his being a contemplator and an awe inspiring personality.

He undertook an All-India travel thrice and that too on foot. At times, the uneven surface of the earth served him as his bed. He suffered cold as well as heat, hunger and thirst for the upheaval of mankind. There is no necessity of repeating his philosophical views though they are not fully translated into this small attempt. His philosophical works recorded at the end of this book will serve the anxious readers in guiding them to ascertain a wide range of his religious thoughts.

He had a simple living though high living would not have come in his way due to his non-attachment spirit. He discarded nothing, he utilized all in the service of God. At times, he was obliged to accept the rich presents from his admirers and followers but he used them all in

The Review and the Conclusion

the service of God. He had regulated his life so as to observe his every day duties most punctually. He required solitude and accordingly, he had a great liking for Adel, Charanadri and such solitary and thinly populated places. Surdas, Paramanandas, Kumbhandas Gorva and Krishnadas Adhikari were fortunate enough to win his greatest love and to occupy the respectable office as his friends.

His domestic life is worth-following by every one who wishes his welfare-temporal as well as ethereal. He lived in this world without any sort of attachment just as a lotus grows in the waters and yet remains untouched by them. He entered and embraced 'Grihasthashrama' at the age of thirty-two and 'Sanyas' before the age of fifty-two. At the age of fifty-two in a state of a Sanyasee as told in the Bhakti-Marga, he entered the blissful abode of God for ever. One can see how non-attached to the worldly things he was from his parting advice known as 'Shiksha Shloka' to his sons, relations and Vaishnavas at large. What he had to give was an extra ordinary property and he distributed it amongst all without the distinction of relation,

Shreemad Vallabhacharya

caste or creed and He practised what he preached. This is always the practice of the great men. What he had to say was only about the service of God with perfect love. "One should worship Shree Krishna with all the available objects within one's reach" was his preaching.

He had very little faith in the Vedic rites and observances owing to the change in the condition of the country and time. He visualized that the condition of the country and time had been changed for bad and would not improve in near future. He saw that the people were as anxious to do religion as the people of the former ages but their state of living could not permit them for sacrificial aspirations and other Vedic rites. They required timely help, timely religion and offered them the Bhakti-Marga having legally emphasized upon the element of 'Bhakti' for the accomplishment of their spiritual aspirations. He once performed the Somayag but not an animal-sacrifice. He did not recommend such yagnas to any body. He advised to hold firmly that "God is Omnipresent, Omnipotent, Omniscient and all in one."

"One should try always to win over the

The Review and the Conclusion

six mental enemies such as passion, anger, greed etc.

"One should have pure love and attachment to God and all his activities should be exclusively confined to the service of God."

"One should seek the company of only those who are attached to God."

"One should avoid to seek refuge in other gods and goddesses except Shree Krishna."

"One should not enjoy the things which are not first offered to God."

These all are among the precious pieces of advice of Shree Vallabhacharyajee to the mankind. He accomplished his mission of life by propounding and propagating the Bhakti-Marga far and wide. According to his well established views, Bhakti and Bhakti alone is the way left open to mankind for its spiritual uplift in this Kali age. We have come across in his life about some of the mystical accounts stress of the circumstances had led him to use his Superhuman prowess, the divine gift.

In concluding this, we should plainly assert the fact that unable as we are to return a bit of what Shree Vallabhacharyajee has given

to the world, we can only flatter ourselves to only a partial discharge of our debt to him by offering in his feet the title of Shree Mahaprabhujee and rest at his Holy feet.

Literary (Sampradayik) compositions of Shree
Acharyajee

The full notes of the compositions of Shree Vallabhacharyajee is at present a matter of impossibility, for all of them are not yet published and will take some time before they are drawn out from their state obscurity. The chief subject which he deals with through out all his compositions is the revelation of the doctrine of love and the demonstration of the futility of the doctrine of 'Maya' and the establishment of the Brahmavad on the authority of the Vedas. His compositions can be classified under two heads :- (1) Independent (2) Commentary.

In 'Yadunath Vijay' it is reported that the number of such compositions goes to be eighty four. But at present only thirty one of them are available. The actual date and year of such compositions which are found are not yet decided but they are placed here in a chronological order.

The Review and the Conclusion

Independent writings are twentyfive in number. (1) Yamunashtaka (2) Balbodh (3) Siddhant Muktavali (4) Pushti-Pravah-Maryada (5) Siddhant Rahasya (6) Nav Ratna (7) Vivek Dhairyashraya (8) Krishnashraya (9) Chatusloki (10) Bhakti Vardhini (11) Jal-Bhed (12) Punch Padmini (13) Seva-Fala (14) Nirodh Lakshana (15) Antahkaran Prabodha (16) Sanyas Nirnaya. The group of these sixteen are known as 'Shodash Granth.' The remaining nine are as follows :-

(17) Sanyas Vidhi (18) Madhurashtaka (19) Shree Parivridhashtaka (20) Trividha Namavali (21) Purushottam Sahasra Nama (22) Nyasadesh (23) Patravallamben (24) Tatwartha Dip Nibandha (25) Shiksha Shloka.

This last named composition contains five verses, three and a half written by Shree Vallabhacharyajee himself, and the remaining by Shree Krishna as stated in the text.

His commentary works:-

(1) Purva Mimansa Bhasya, or Jaimini Sutra Bhasya. (2) Uttar Bhasya or Brahmasuranubhasya or Anu Bhasya (3) Shree Subodhinijee. (4) Sukshma Tika upon

Shreemad Vallabhacharya

Shreemad Bhagwat. (5) Prakash the commentary on Tatwartha Dip Nibandha (6) Seva Fala Vivarana.

The following four are doubtfully taken by the learned to be his creation. But it is certain that if they are not his productions, they are the works of his decendants, They are :-

(1) Bhagwat Pithika (2) Sudarshana (3) Mamottam Shloka Vyakhya (4) Gayatri Bhasya. All these works are written in sanskrit language. The independent works are all in poetry and the metre is Anushtrupy The commentary works are in prose.

FINISH

42

Vaibhav Prints

8/16, M.K. Amin Marg, 22, Patel Bldg.,
Fort, Mumbai - 400 001.
Tel: (022) 2267 8185, 5576 5982
E-mail: vaibhav_prints@yahoo.co.in